

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI**

**TÜRKİYE'DE SİYASET VE DÜŞÜNCE ÇEVRELERİ İLİŞKİSİ
BAĞLAMINDA SOSYOLOJİK DÜŞÜNCENİN OLUŞUMU VE ZİYA GÖKALP**

Doktora Tezi

Zübeyde DEMİRCİOĞLU

Ankara, 2019

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI**

**TÜRKİYE'DE SİYASET VE DÜŞÜNCE ÇEVRELERİ İLİŞKİSİ
BAĞLAMINDA SOSYOLOJİK DÜŞÜNCENİN OLUŞUMU VE ZİYA GÖKALP**

Doktora Tezi

Zübeyde DEMİRCİOĞLU

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hayriye ERBAŞ

Ankara, 2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

Zübeyde DEMİRCİOĞLU

TÜRKİYE'DE SİYASET VE DÜŞÜNCE ÇEVRELERİ İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA
SOSYOLOJİK DÜŞÜNCENİN OLUŞUMU VE ZİYA GÖKALP

Doktora Tezi

Tez Danışmanı :Prof. Dr. Hayriye ERBAŞ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Hayriye ERBAŞ

Prof. Dr. Feryal TURAN

Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN

Prof. Dr. Ceylan TOKLUOĞLU

Doç. Dr. Tülay ERÇOŞKUN

İmzası

Tez Sınavı Tarihi:.....05/11/2019.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(02/12/2019)

Zübeyde Demircioğlu

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın uzunca süren serüveni doktora ders sürecinde Prof. Dr. Hayriye Erbaş'tan Türkiye'de Gelişme İncelemeleri dersini almamla başladı. Bu anlamda öncelikle akademik ilgimi döneme yöneltmemi sağlayan ve bu teze inanan, tez süreci boyunca ilgisini ve desteğini hiç bir zaman esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Hayriye Erbaş'a emekleri için sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca yine doktora ders döneminde Bilim Sosyolojisi literatürü ile tanışmamı ve tez fikrinin kafamda netleşmesini sağlayan Doç. Dr. Levent Ünsaldı'ya teşekkürü borç bilirim. Tez İzleme Komitesinde yer alarak fikirleriyle yolumu açan Prof. Dr. Feryal Turan'a ve Doç. Dr. Tülay Ercoşkun'a, tez jürisinde yer alma nezaketini göstererek çok değerli katkılar sunan Prof. Dr. Nevin Güngör Ergen ve Prof. Dr. Ceylan Tokluoğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

Doktora öğrenimim sırasında beni Doktora Burs Programıyla finansal açıdan destekleyen Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumuna (TÜBİTAK), tez çalışmam sırasında kaynaklara ulaşmamı sağlayan ve huzurlu bir çalışma ortamı sunan Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezine (İSAM) teşekkür ederim.

Son olarak çalışmanın çeşitli aşamalarında tezimi anlatarak fikirlerini aldığım arkadaşlarıma ve bu uzun ve zorlu yolda beni hep destekleyen sevgili anne ve babama sonsuz teşekkürler.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR	viii
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Problem.....	5
1.2. Tezin Önemi	8
1.3. Sınırlılıklar ve Zorluklar.....	9
1.4. Yöntem	11
2. YAKLAŞIM VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE	13
2.1. Bilim Sosyolojisi Tartışmaları Bağlamında “Düşünce Çevresi” Kavramı.....	13
2.2. Alan Analizi.....	15
2.3. Tarihsel Bakış.....	16
2.3.1. Döneme Tarihsel Bir Bakış: Osmanlı Devletinin Son Dönemi ve Batılılaşma Hareketleri	21
2.3.2. Düşünce Çevrelerinin Oluşumu ve Sosyal Düşüncenin Gelişimi	23
3. SOSYOLOJİK DÜŞÜNCEYE GİDEN YOL: JÖN TÜRK HAREKETİ.....	35
3.1. Bir Siyasal Pozitivist: Ahmet Rıza ve <i>Meşveret</i> Dergisi.....	35
3.2. Ansiklopedist Abdullah Cevdet ve <i>İctihat</i> Dergisi.....	44
3.3. İlk Sosyolojik Eğilim: Prens Sabahattin ve İlmi İctima (Science Sociale) Düşüncesi (1889-1908)	55
4. ZİYA GÖKALP’İ SOSYOLOJİYE YÖNELTEN BİREYSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR.....	66
4.1. On dokuzuncu Yüzyılda Diyarbakır.....	66
4.2. Diyarbakır: Gökalp’in İlk Gençlik Yılları (1876-1894).....	69
4.3. İlk İstanbul Yılları: Mülkiye Baytar Mektebinde (1895-1898).....	75
4.4. Diyarbakır’a Dönüş: Gökalp’in Siyasi Etkinliği	80
4.5. Diyarbakır’da İlk Yazı Hayatı: <i>Peyman</i> ve <i>Diyarbakır</i> Gazeteleri	83
5. ÖRGÜTLENME EVRESİ: SELANİK YILLARI (1909-1912)	90
5.1. Selanik : “Kabe-i Hürriyet”	90
5.2. Gökalp’in Siyasi Etkinliği	98
5.3. <i>Genç Kalemler</i> Çevresi.....	105
5.4. <i>Yeni Felsefe</i> Mecmuası.....	117
5.5. Selanik’te Doğan Sosyolojik Düşünce	124

6. II. MEŞRUTİYET’İN İLANINDAN SONRA İSTANBUL’DA GELİŞEN SOSYOLOJİK DÜŞÜNCE AKIMLARI (1908-1912).....	126
6.1. II. Meşrutiyet’in İlanından Sonra İstanbul	126
6.2. <i>Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye</i> Mecmuası	130
6.2.1. Derginin Politik “Tarafsızlığı”: Maliye Nazırı Cavit Bey.....	134
6.2.2. Memleketi Kurtarmaktan “Toplumsal Sorunlara” Sosyoloji: Bedi Nuri ve Ahmet Şuayb	137
6.3. Siyasi Bir Mücadele: 1908 Sonrası Prens Sabahattin ve İttihat ve Terakki	152
7. KURUMSALLAŞMA EVRESİ: İSTANBUL YILLARI (1912-1915).....	162
7.1. Türkçü Örgütlenme Dönemi.....	163
7.1.1. Türk Derneği	164
7.1.2. Türk Yurdu (1911-1918)	166
7.1.3. Halka Doğru	176
7.1.4. Türk Bilgi Derneği ve Bilgi Mecmuası	178
7.2. Darülfünun.....	180
7.3. Gökalp’in Yayın Faaliyetleri.....	191
SONUÇ.....	196
KAYNAKÇA	207
EKLER	228
EK-1: DÖNEM KRONOLOJİSİ.....	228
EK 2: DÜŞÜNCE ÇEVRELERİ VE ÜYELERİ	233
EK-3: KARŞILAŞTIRMALI KRONOLOJİ.....	238
EK 4: DÜŞÜNCE ÇEVRELERİ VE İLİŞKİ AĞLARI.....	242
ÖZET	243
ABSTRACT	245

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çevirmen
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
HİF	Hürriyet ve İtilaf Fırkası
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
İÜ	İstanbul Üniversitesi
s.	Sayfa
S.	Sayı
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
UİİM	Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası
TŞAMC	Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti
Yay. yön.	Yayın yönetmeni

1. GİRİŞ

Disiplinlerin ortaya çıkışı, yükselişi ve düşüşü, fakültelerin oluşumu, aşınması ve üniversitenin değişen rolü, karmaşık bir toplumsal ve düşünsel nedenler ağının birbirleriyle bağlantılı toplumsal etkilerinin sonucudur. Sosyolojinin de Batı'da bir disiplin olarak ortaya çıkışında elbette bir takım nedenselliklerden bahsedilebilir. Bu nedenselliklere dair en güçlü açıklama, sosyolojinin öncelikli olarak Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi'nin toplumsal neticelerine muhafazakar bir tepki olarak ortaya çıktığıdır (Turner, 2014: 433).

Sosyoloji düşüncesinin ortaya çıkışında, doğa bilimlerinin başarısı nedeniyle doğa bilimlerindeki yöntemlerin toplumbilime uygulanmaya çalışılması ve katı pozitivist bir toplumbilim anlayışının gelişmesinin rolü büyüktür. Modernleşme neticesinde ortaya çıkan karışıklıklar ve düzensizlikler nedeniyle bilimsel bir toplumbilimin tüm bu meselelere çözüm olacağı düşüncesi Dünya'da ve özellikle ilk önce Fransa'da sosyolojinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Modern sosyolojinin kurucuları olarak sayılabilecek isimlerin (Marx, Durkheim, Weber) tamamının eserlerinde kapitalist üretim biçimleri ve örgütlenmesiyle birlikte ortaya çıkan toplumsal değişim ve bu değişimler sonucu ortaya çıkan toplumsal yapıları anlama, açıklama ve çözümlenme çabası görülmektedir. Kavram setleri ve açıklama biçimleri çok çeşitli olsa da temelde çıkış noktaları aynıdır: mevcut değişim ve dönüşümü anlamak ve bu hızlı değişimlerin yol açtığı toplumsal sorunlara çözüm üretmek.

Bununla birlikte her toplumda sosyolojik düşünce ve kurumsallaşma süreci toplumun kendi siyasi ve ekonomik koşulları bağlamında gelişmiştir (Tiryakian, 1971: 3). Dönemin siyasi ve ekonomik koşulları Almanya'da Weber kuşağından liberal akademisyenleri kapitalizmle ilgili analizler yapmaya yönlendirip ulusal ekonomi geleneğinin oluşmasına sebep olurken, Fransa'da sosyolojik düşünce, Devrim ideallerinin doğurduğu bireycilikle Katolik anlayışın ahlaki talepleri arasında sıkışan

toplumu anlamaya ve dönüşümün yarattığı krizi çözmeye odaklanmıştır (Giddens, 2014: 91).

Bu bağlamda bir disiplin olarak on dokuzuncu yüzyılda önce Avrupa’da ve özellikle Fransa’da gelişmeye başlayan sosyolojik düşünce aynı yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti’nde de etkili olmaya başlamıştır. Türkiye’de sosyolojinin tarihi Ziya Gökalp’in Darülfünun’da sosyoloji dersi vermeye başladığı 1914 yılına dayandırılır. Oysa sosyolojik düşünce ile temasın daha gerilere gittiği muhakkaktır. On dokuzuncu yüzyılda Batı’da gelişmeye başlayan sosyolojik düşünce 50-60 yıllık bir gecikmeyle aynı yüzyılın sonlarında Osmanlı düşünce dünyasında da filizlenmeye başlamış, Tanzimat’la ülkeye nüfuz etmeye başlayan Batılı düşünce ve Osmanlı modernleşme hareketleri gölgesinde dönemin temel meselesi olan “memleket nasıl kurtulur” sorununa kurtuluş reçetesi sunması beklenmiştir. Bu bağlamda dönemin pek çok aydını sosyoloji ile ilgilenmiştir. Sosyoloji ilgisinin ilk örneklerine; Batılı entelektüellerinin eserlerinden kısmen ve dağınık olarak yapılan çevirilerde rastlamak mümkündür. Bu ilk örnekler büyük oranda o dönem yurtdışında bulunan muhalif Osmanlı aydınlarının kaleminde çıkmıştır (Koçer, 1975).

Tarihsel olarak dünyada toplumsal yorumlama biçiminin 1890’lardan sonra dönüştüğü söylenebilir. Özellikle 1890-1920 kuşağı kendisinden önceki toplumsal yorumlama biçimlerinden kopmuş, sosyal bilim için oturmuş bir teorik çerçevenin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Parsons, akt. Giddens, 2014: 9). Osmanlı’da da sosyal düşüncenin gelişimi için de benzer bir aralık vermek yanlış olmayacaktır. Özellikle yurtdışında bulunan Osmanlı aydınının 1890’lardan itibaren toplumsala ilişkin fikir beyan eden yazılarına rastlamak mümkündür. Ancak bu metinler, çoğunlukla sistemli teorik sosyolojik metinler olmaktan ziyade toplumsal sorunlara yönelik tartışmalar niteliğinde olduğundan sosyolojik bir kavrayışın gelişmeye başladığı dönemeci II. Meşrutiyet olarak ele almak daha doğru olacaktır (Gündüz, 2008: 159). Zira

Meşrutiyetin ilanına kadar Osmanlı aydınının odağındaki hürriyet fikri, Meşrutiyetin ilanından sonra içtimai inkılabı (toplumsal devrim) dönüşmüştür. O zamana kadar hiç kullanılmamış olan toplum (cemiyet) kavramı da ilk kez bu bağlamda kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Türkiye’de sosyoloji bir anlamda tebaa ya da reaya denilen padişahın kullarının cemiyete dönüşmesiyle anlam kazanmış, aydınlar arasında toplumdan söz eden bir kitle ortaya çıkmıştır (Berkes, 2016: 206).

Osmanlı’da bu dönem gelişmeye başlayan sosyolojik düşünceye ilişkin birkaç genel özellikten söz edilebilir.¹ Bunlardan ilki, o dönem sosyolojinin memleketin tüm sorunlarını çözecek bir “kurtuluş reçetesi” olarak görülmesi (Bulut, 2014: 4) ve dolayısıyla dönemin tüm yazarçizerlerinin bir yönüyle mutlaka sosyolojiye dokunmuş olmasıdır (Toprak, 2009: 310). Bu zihniyetin özetine 1908’de Meşrutiyetin ilanından hemen sonra yayın hayatına başlayan *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye* mecmuasının ilk sayısında rastlamak mümkündür. Dergide yer alan giriş yazısında “...Osmanlı milletinin bugün iktisadi ve toplumsal meselelerle her şeyden ziyade alakadar olmak mecburiyetinde...” bulunduğu dile getirilerek, son zamanlarda gelişen ve neredeyse her konuya müdahil olan Auguste Comte’un “hikmet-i ictimaiye” (toplum felsefesi) ve Le Play’in “ilm-i cemiyet” (toplum bilim) düşüncelerinin takibinin zorunlu olduğundan söz edilir (Şuayb vd, 2015 [1908]: 10-11).

Dönemin sosyolojisinin ikinci özelliği, Batı’da gelişen sosyolojik düşünce sistemlerinin, adeta kutsallık atfedilerek, birer dinsel cemaat gibi benimsenmiş olmasıdır. Bu anlamda düşünce çevreleri, Batılı düşünce sistemlerinin temsilcisi haline gelmiş, kendilerini bu çevreyle özdeşleştirmişlerdir:

Garbdan gelen herhangi bir nazariyeye muayyen bir müddet sonra, akidevi (dogmatique) bir itimad ne diyeyim adeta bir iman hasıl olur... İnkılabdan sonra yine böyle dogmatik bağlılıklarla, Auguste Comte şakirdlerini, Spencer tilmizlerini, Demolins’in meslek-i içtimaisi taraftarlarını, nihayet Durkheim’ın içtimaiyatı müridlerini gördük... Nedense, bizde garbdan gelen fikirlerin bilhassa siyaset ve

¹ Sosyolojinin yüz yıllık birikiminin bazı özelliklerine ilişkin değerlendirme yapan bir çalışma için bkz. Bayram Kaçmazoğlu, Türkiye’de Sosyolojinin 100 Yıllık Birikimi Üzerine Bazı Tespitler, Sosyoloji Konferansları, S.42, s. 29-55, 2015.

içtimaiyata ilişkin olanları, hep böyle dogmatik bir mahiyet almaya eğilim göstermiştir... Akçura (2015 [1921]:100-101).

Dolayısıyla sosyolojide ciddi anlamda farklı yaklaşımların benimsenmesi sadece akademik/bilimsel bir tercih olmanın ötesinde mensubu olunan toplumsal sınıf, eğitim alınan okullar, kurumsal aidiyetler, dünya görüşleri gibi faktörlerin etkisindedir (İlyasoğlu, 2001: 86). Bu anlamda sosyolojik düşüncenin gelişiminde yalnızca dönemin ekonomik, politik, toplumsal koşulları değil aynı zamanda düşünürün düşünsel ağdaki mevcut ve gelecekteki konumu da göz önünde bulundurulmalıdır (Collins, 2016: 76).

Türkiye’de dönemin ve belki de tüm dönemlerin sosyolojisinin bir diğer özelliği siyasetle sıkı bağlantısıdır² (Kaçmazoğlu, 2015: 25). Osmanlının son dönemlerinde yaşanan sorunların siyasal olarak sosyolojinin gösterdiği yollarla çözülebileceği inancı sosyolojiyi siyasete yakınlaştırmıştır. Dolayısıyla sosyolojik düşüncenin geliştiği alanda süreklilikler ve kırılmalar, egemen olan ya da gölgede kalan düşünceler siyasetin gölgesinde biçimlenmiştir. Bu anlamda dönemin sosyolojiyle ilgilenen aydınları sosyolojiyi, savundukları siyasal programları meşrulaştırmak üzere araç olarak kullanmışlardır.

Siyasetin bilime müdahalesi dönem dönem farklı düzeylerde gerçekleşse de dönemin düşünce akımlarını etkilediği, belli isimlerin desteklenerek öne çıkarıldığı durumlar olduğu muhakkaktır (Erbaş, 2017: 37). Çeşitli ülkelerin sosyoloji tarihinde bu durumun örneklerine rastlamak olasıdır. Latour’un (2008: 39) ifadesiyle “...Tarde, önceki yüzyılın başlarında Fransa’da sosyoloji alanında majör bir figür, College de France’ta profesör ve sayısız kitabın yazarıydı; öbür taraftan bu dönemde bölgede dersler veren Durkheim, daha genç ve daha az başarılı biriydi. Fakat birkaç yıl sonra, şartlar tamamıyla tersine döndü ve Durkheim sosyoloji disiplininin esas temsilcisi olurken Tarde, psikolojizm ve spiritüalizm günahlarıyla etiketlenen saygın fakat

² Sosyoloji siyaset ilişkisine ilişkin bir metin için bkz. Kurtuluş Kayalı, Bu Toplumun Ruhunu Anlayanlar “Sosyolog” Olmayan Has Sosyologlar ve Siyasetin Göbeğindeki Ciddi Entelektüellerdir, *Sosyoloji Konferansları*, S. 52, s. 463-481.

önemsiz ve pek de iyi anılmayan bir öncülük konumuna ötelenmişti”. Alman sosyolojisi için benzer bir örnek Mannheim ve Horkheimer için verilmektedir. Mannheim entelektüel açıdan Horkheimer’den aşağı kalmazken, Horkheimer Almanya ve Amerika’da elde ettiği kurumsal destekler yoluyla daha etkili bir isim haline gelmiştir (Shils, 1970). Türkiye’de sosyolojinin serüveninde de benzer hikayelerden söz etmek mümkündür.^{3 4} Türkiye’de sosyoloji, toplumsal bilimler arasındaki öncelikli yerini ve oldukça erken bir dönemde lise müfredatına kadar girmesini Gökalp’in nüfuzuna borçludur (Georgeon, 2006: 94). Dolayısıyla Türkiye’de sosyolojik düşüncenin geliştiği düşünsel alan erken dönemde pek çok ismin katkılarıyla şekillenmiş olsa da merkezinde Gökalp’in bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.⁵ Bu merkezilik büyük oranda siyasetle bağlantılıdır. Bu anlamda çalışmada, ele aldığımız dönemin iktidarı İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile düşünce çevrelerinin ilişkisi büyük yer tutmaktadır.

1.1. Problem

Bu çalışma yukarıda özetlenen çerçevede sosyolojinin bir disiplin olarak kurumsallaşmasına giden süreçte Türkiye’de sosyolojik bilgi üretimini düşünce çevreleri ve siyaset ilişkisi bağlamında analiz etmeyi hedeflemektedir. Türkiye’de sosyolojik düşüncenin doğduğu evrede görünürdeki hedefi “memleketi kurtarmak” olan farklı sosyolojik perspektiflere sahip kimi farklı düşünce çevreleri ortaya çıkmıştır. Hem

³ Türkiye’de sosyolojinin dönemsel olarak öne çıkan isimlerini ve neden öne çıktıklarını ele alan bir çalışma için bkz. Kurtuluş Kayalı, “Bir Asırlık Sosyoloji Birikimi”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 6, S. 11, s. 33-40. Ayrıca çalışmalarında büyük oranda Türk düşünce tarihinin seyrine odaklanan Kayalı’nın diğer eserlerinde de benzer ilişkiler ve bağlantıların izini sürmek mümkündür. Bkz. Kurtuluş Kayalı, Düşüncenin Coğrafyası 1, Ankara: Deniz Kitabevi, 2005; Kurtuluş Kayalı, Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri, İstanbul: İletişim, 2003;

⁴ Türkiye’de yaşanan uç örneklerden biri de DTCF Sosyoloji örneğinde olduğu gibi önce desteklenerek kürsü kurulan Behice Boran ve Niyazi Berkes’in bir dönem sonra tasfiyeye uğramasıdır. Bkz. Hayriye Erbaş, “Türkiye’de Bedeller Ödemiş Bir Sosyolojik Düşünce Ustası: Sosyolog Behice Boran”, Mülkiye Dergisi, S. 39 (3), s. 5-58.

⁵ Bu merkezilik paralelinde Türkiye’de sosyolojik düşüncenin oluşumuna odaklanan bu çalışmanın merkezinde Ziya Gökalp bulunmaktadır. Zira Türkiye’de sosyolojik düşüncenin ortaya çıkışının tarihi büyük oranda Gökalp sosyolojisinin tarihidir. Ancak Mardin’in (2008: 11) “bir felsefi spekülasyon geleneği bulunmayan ülkeler için “büyük düşünürler” üzerine bina edilen bir anlatım açıklayıcı gücünü yitirir” uyarısı da dikkate alınarak tüm sosyoloji geleneğini Gökalp’e mal eden açıklama biçimlerinden, “büyük adam” anlatısından ve karizma vurgusundan uzak durularak, düşünürlerin kolektif karakteristiklerine, kurumsal etkilerine, kültürel ve siyasi sermayelerine odaklanılacaktır.

düşünsel hem siyasal alanda mücadele içinde olan bu düşünce çevreleri dönemin siyasi başat aktörü İttihat ve Terakki ile olan ilişkileri bağlamında sosyolojik düşüncenin gelişimini belirlemiştir. Bu anlamda bu çalışma hem dönemin toplumsal, siyasi ve entelektüel arka planı gibi makro etkenleri hem de düşünce çevreleri ve aktörler arasındaki bireysel ilişkiler, ilişki ağları, örgütlenme, işbirliği, uyum, çatışma ve çekişme gibi mikro etkenleri detaylı bir şekilde betimlemeyi amaçlamaktadır. Türkiye’de sosyolojinin oluşumunu toplumsal, siyasi ve entelektüel bağlamı içinde tarihsel, ilişkisel ve sosyolojik bir biçimde ele almayı amaçlayan bu çalışmanın aşağıdaki soruları yanıtlaması amaçlanmıştır:

1. Sosyolojik düşünceyi önceleyen toplumsala ilişkin öncül düşünceler nelerdir?
2. Türkiye’de sosyolojik düşüncenin ortaya çıktığı tarihsel, sosyal ve siyasal koşullar altında hangi sosyoloji anlayışları belirlemiştir?
3. Bağlamsal ve tarihsel olarak hangi sosyoloji anlayışları öne çıkmış, hangisi egemen olmuş, hangileri gölgede kalmıştır?
4. Farklı sosyolojik anlayışların yükseliş ve düşüşleri dönemin siyasi yapısıyla ne ölçüde ilgilidir?
5. Farklı sosyolojik anlayışlar arasında yaşanan rekabetin siyasi ve düşünsel arka planında neler yaşanmıştır?
6. Entelektüel aktörlerin pozisyon alışılarıyla politik ve toplumsal konumları arasında bir ilişki var mıdır? (Düşünsel çerçeve seçimleri kültürel-politik yatkınlıklar çerçevesinde mi şekillenmektedir?)
7. Alanda egemen hale gelen Gökalp’in düşüncesinin gelişmesinde uğrak noktaları nelerdir, düşüncelerinin değişimi nasıl olmuştur?
8. Gökalp sosyolojisi nasıl egemen sosyoloji anlayışı olmuştur?

9. Gökalp'in sosyolojisinin egemen olmasında isabetli analizleri ve görüşlerinin yanı sıra isabetli stratejiler takip etmesi ne derece etkilidir, ne tip stratejiler izlemiştir?

Çalışma, bu soruları Türkiye'de sosyolojinin kurumsallaşma öncesi ve kurumsallaşma dönemini ele alarak cevaplamaya çalışacaktır. Bu anlamda tarihsel olarak 1890'lar ile 1915 yılları arasını kapsamaktadır. Daha önce de değinildiği gibi 1890'lar sadece Osmanlı düşüncesinde değil dünyada toplumsal yorumlama biçimlerinde dönüşümler yaşandığı bir dönemdir. Aynı dönem Osmanlı'da muhalif siyasi hareketler gelişirken, yurtdışında bulunan muhalif Osmanlı aydınları çeşitli yayın organlarında toplumsala ilişkin yazılar yayımlamaya başlamışlardır. Her ne kadar bu yazılar hükümeti eleştiren siyasi içerikli metinler olsa da sosyolojik düşüncenin gelişimi açısından önem arz ettikleri söylenebilir. 1915 tarihi ise sosyolojinin kurumsallaşmasında ilk adım olan Darülfünunda ilk sosyoloji kürsüsünün açıldığı tarih olması nedeniyle tarihsel aralığın son noktası olarak belirlenmiştir.

Çalışmada ele alınan dönemin hem düşünsel hem siyasal alanı göz önüne bulundurulduğunda tarihsel bir dönemlendirme yapmak mümkün görünmektedir. Bu bağlamda 1902, 1908 ve 1912 tarihleri dönüm noktaları olarak öne çıkmaktadır. 1902 Birinci Jön Türk Kongresinin yapıldığı tarih olması bakımından muhalif hareketin örgütlenmeye başladığı, siyasal alanın ve alandaki tarafların belirginleştiği tarihtir. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği tarih olan 1908, hem siyasal anlamda hem de özellikle basın yayın alanındaki serbestleşmeyle düşünsel alanda büyük bir dönüşümün başlangıcıdır. 1912 tarihi ise Balkan topraklarının kaybedilmesiyle Türk milliyetçiliğinin ayyuka çıktığı, Ziya Gökalp'in Selanik'ten İstanbul'a dönerek bir taraftan Türkçü örgütlenmelere eklemlendiği diğer yandan Darülfünunda Türkçü, dayanışmacı sosyolojisini örgütlemeye başladığı evredir. Bu tarihsel dönemlendirmenin bir de coğrafi boyutu bulunmaktadır. Bu anlamda sosyolojik düşüncenin şekillendiği alan

coğrafi olarak 1890'lardan 1908'e kadar İstanbul, Anadolu ve yurtdışı merkezli; 1908-1912 yılları arasında İstanbul ve Selanik merkezli, 1913 sonrası ise İstanbul merkezli olarak konumlanmıştır. Zira 1908'e kadar İmparatorluğun merkezi sıkı denetim altında olduğundan, muhalif hareketler yurtdışı merkezli faaliyetlerini sürdürürken etkileri gizli şekilde Anadolu'da görülmüştür. 1908 sonrası yurda dönen muhalif Osmanlı aydınları faaliyetlerini İstanbul'da sürdürmeye devam ederken, İttihat ve Terakki'nin merkezi konumundaki Selanik yükselişe geçmiştir. Böylelikle İmparatorlukta iki merkezli bir düşünsel ve siyasal alan ortaya çıkmıştır. 1912 sonrası Selanik'in kaybedilmesiyle İstanbul yeniden tek merkez olarak belirmiştir. Dolayısıyla bu çalışma Türkiye'de sosyolojik düşüncenin ortaya çıkışını, siyaset ve düşünce çevreleri ilişkisi bağlamında tarihsel olarak 1902 öncesi, 1902-1908, 1908-1912 ve 1912-1915 olarak dört dönemde, coğrafi olarak ise İstanbul, Selanik, yurtdışı ve Anadolu olmak üzere dört bölgede ele alarak inceleyecektir.

1.2. Tezin Önemi

Türkiye'de sosyolojik düşüncenin tarihini ele alan oldukça fazla sayıda çalışma olduğu aşikârdır.⁶ Ancak bu çalışmalar genellikle eğitim amaçlı derlemeler ve belirli

⁶ Bu çalışmaların öne çıkan örneklerinden; Lütfi Erişçi, Türkiye'de Sosyolojinin Tarihçesi ve Bibliyografyası, İÜ Sosyoloji Dergisi, C. 2, S. 1, 1941, s.158-169; Hasan Ali Koçer, Türk Sosyologları I, Ankara: Türk Sosyoloji Araştırmaları Yayınları, 1975; Baykan Sezer, Türk Sosyologları ve Eserleri, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, C.3, S.1, 1989, s.1-96; Emre Kongar (ed.), Türk Toplum Bilimcileri, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982; M. Çağatay Özdemir(ed.), Türkiye'de Sosyoloji: İsimler-Eserler, Ankara: Phoenix Yayınları, 2008 çalışmaları sosyologları isim isim ele alan çalışmalardır. Bayram Kaçmazoğlu'nun Türk Sosyoloji Tarihi başlığını taşıyan üç kitaplık serisi ise sosyolojik düşüncenin gelişimini bağlamı içinde ele alan çalışmalardır. Serinin "Ön Koşullar" başlığını taşıyan ilk kitabı dönemin siyasal ve düşünsel atmosferinin genel bir çerçevesini çizerken, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e başlıklı ikinci kitap temelde Gökalp ve Prens Sabahattin'in görüşlerine odaklanmaktadır. Son dönemlerde konuya ilişkin en geniş kapsamlı çalışmalardan biri Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisinin 2008'de Türk Sosyoloji Tarihi alt başlığıyla yayımlanan 11. sayıdır. Türkiye'de sosyolojinin 100. Yılı dolayısıyla çalışmalarda artma eğilimi yaşandığı da gözlenmiştir. Bkz. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, S. 28-29, 2014; Ergan, N. G. (ed.), Türkiye'de Sosyolojinin 100. Yılı, Sosyoloji Konferansları Dergisi, S. 52-53, 2015.

Ayrıca yine son dönemlerde hazırlanmış Türk sosyolojisini hayatta kalma/kimlik çifte açmazı bağlamı gibi ilginç bir perspektiften ele alan bir çalışma için bkz. Anıl Mühürdaroğlu, "Turkish Sociology in a Sociology of Knowledge Perspective: The Double-Bind of Survival/Identity", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: ODTÜ, 2014.

Bunların dışında isimleri merkeze alan çok sayıda çalışmadan ve Türk sosyolojisi üzerine yazılan pek çok makaleden söz edilebilir. Ayrıntılı bir döküm için bkz. İlyas Sucu, Türkiye'de Türk Sosyoloji Tarihi

sosyologlar üzerine yapılan aydınlatıcı incelemelerdir. Bu anlamda bu çalışmanın özgünlüğü seçtiği araştırma nesnesinden ziyade bu nesneye olan yaklaşımıdır. Bu yaklaşım, sosyolojik düşüncenin geliştiği evreyi çeşitli düşünce çevrelerinin etkili olduğu bir düşünsel alan⁷ olarak ele almak şeklinde özetlenebilir. Bu yapılırken, ikili çatışma ve basit neden-sonuç ilişkisi ile yetinmeyerek çok yönlü bir ilişkiler sistemi kurulmaya, çatışan sosyoloji ekollerinin ve farklı bakış açılarının farklılıklarının toplumsal, siyasal, düşünsel dayanaklarını açıklamaya, olaylarla fikirler arasında çoğu zaman ilk bakışta görünmeyen bağlantılar yani fikirlerin önem kazanmasının mekanizmaları açığa çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak çalışma, ele aldığı isimlerin görüşlerine ilişkin derinlemesine tahliller içermeye iddiasında değildir. 1890'lardan 1915'e uzanan süreci ele alan bu çalışma, özellikle kurumsallaşma öncesi⁸ Türkiye'de sosyoloji tarihi yazımında mevcut kronolojik bilgi birikimi eksikliğinin (Eğribel, 2016:14) giderilmesi noktasında da bir çaba olarak görülmelidir. Ayrıca dönemin gölgede kalmış ancak sosyolojik düşünceye katkılar sunmuş isimlerine de değineceğinden bu isimler üzerine yapılacak yeni çalışmalara esin kaynağı olması ve önünü açması beklenmektedir.

1.3. Sınırlılıklar ve Zorluklar

Sosyolojik düşüncenin oluşumunu araştırmayı zor kılan unsurların başında, sosyolojinin Kuhncu ifadeyle paradigmatik bir bilim olmaması gelmektedir. Sosyoloji bir disiplin olarak ortaya çıkmasının hemen ardından uzun dönem herhangi birinin başat olamadığı ve bir dizi paradigmanın yan yana var olduğu bir alan olmuştur. Dolayısıyla

Üzerine Yapılmış Çalışmalar- Bibliyografya ve Değerlendirme, FSM İlimi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, S. 7, 2016, s.291-306

⁷ Çalışmada, ele alınan dönemi düşünsel alan olarak kurgulamaya yardımcı olmak üzere Bourdieu'nun alan analizinin bazı açılımlarından faydalanılmıştır.

⁸ Bu evreyi Ufuk Özcan "ön sosyoloji" olarak kavramsallaştırmaktadır. bkz. Ufuk Özcan, XIX. Yüzyılda Türkiye'de Ön-Sosyoloji ve Başlıca Temalar, Türkiye'de Sosyoloji Üniversitede 101. Yıl, (ed. Eğribel vd.), Doğu Kitabevi, 2016.

sosyoloji, birçok kuramın ölmeden fakat zayıflayarak, belli zamanlarda tekrar güçlenerek bir arada yaşadığı, bir paradigmanın yıkılıp yenisinin doğduğu gerçek anlamda bir bilimsel devrimin asla gerçekleşmediği bir alandır (Bottomore ve Nisbet, 2014: 13). Dünyada durum böyleyken siyasetin sosyoloji alanıyla iç içe geçtiği ülkemizde durum daha da karmaşıktır. Bunun yanı sıra geç Osmanlı düşünce dünyasında referans alınan kaynakların dağınıklığı ve ayrışıklığı, siyasetten uzak verimli ve eleştirel bir tartışma alanının bulunmaması (Bora, 2017: 29) ve ele alınan dönemin hem oldukça üretken hem de ekonomiden, siyasete, toplum bilimden, felsefeye, ahlaka vs. uzanan geniş ilgi alanına sahip her şeyi bilen, her konuda yazan aydın figürü sosyolojik düşüncenin takibini zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla çalışmaya hangi isimlerin hangi metinlerinin dahil edileceği sorusu gündeme gelmiştir.

Bu zorluklardan ilkinin aşmak için isimleri tek tek ele almak yerine düşünce çevreleri olarak dergi, dernek ve örgütleri ele almayı uygun bulmakla birlikte düşünce çevresindeki her ismin benzer görüşlere sahip olduğu genellemesinden uzak kalınmaya çalışılmıştır. İkinci zorluğu aşmak için doğrudan sosyolojik düşüncenin gelişimine katkı sağladığı düşünülen, toplumsalı açıklamaya yönelik metinler ile sosyolojinin metodolojisine ilişkin metinler seçilmiştir. Çalışma tarihsel olarak ise toplumsalı anlama biçiminin dönüşmeye başladığı 1890'lardan Türkiye'de ilk sosyoloji kürsüsünün kurulduğu 1915'e kadar geçen dönemi ele alacaktır.

Bir yanıyla düşünceler tarihi özelliği taşıyan bu çalışmada, Mardin'in (2016b: 223) ifadesiyle "her ayrıntının kendine has bir araştırma alanına sahip olması ve her alanın içerdiği yoğun bilgi bu alanlardan birine kapılıp gitme ihtimalini de beraberinde getirmektedir. Konu oldukça karmaşık ve girift olduğundan yalnızca bir kısmıyla ilgilenmek zorunluluğu kendini hissettirmektedir". Mardin'in sözünü ettiği zorluk çalışma sırasında sıklıkla yaşanmıştır. Özellikle İTC'nin siyasi tarihine kapılıp gitme tehlikesiyle karşılaşıldığında tezin çerçevesi tekrar tekrar gözden geçirilmiştir.

1.4. Yöntem

Bu çalışmada tarihsel bir perspektif benimsenerek Türkiye’de sosyolojinin kurumsallaşma süreci ele alınmaktadır. İncelenen dönem, kendi içinde farklı dönemlerden oluştuğu düşüncesinden hareketle alt-dönemlere ayrılmış ve analiz edilmiştir. Çalışmada hem dönemin siyasi ve toplumsal arka planı diyebileceğimiz makro düzlem hem de düşünce çevreleri içinde konumlanan isimlerin kişisel ilişkilerini kapsayan mikro düzlem ilişkilendirilerek çözümlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu dönemler ele alınırken; iki alanın çoğunlukla iç içe geçtiğini akılda tutarak siyasal alan ve düşünsel alan olarak bir ayırım üzerinden ilişkilendirmeye gidilecektir. Bu ayrıma gidilmesindeki temel hedef, muhalif hareketin siyasal etkinliklerini betimlemek için siyasal alanı, bu siyasal alanın izdüşümünde oluşan düşünsel çerçeveyi betimlemek için de düşünsel alanı kullanarak analiz kolaylığı sağlamaktır. Bu anlamda çalışmada dört tarihsel dönem ve dört farklı coğrafya temelinde analiz gerçekleştirilmiştir. Problem kısmında gerekçeleri ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı çalışma Türkiye’de sosyolojik düşüncenin ortaya çıkışını tarihsel olarak 1902 öncesi, 1902-1908, 1908-1912 ve 1912-1915 olarak dört dönemde, coğrafi olarak ise İstanbul, Selanik, yurtdışı ve Anadolu olmak üzere dört bölgede ele alarak inceleyecektir.

Çalışmada doküman/belge taraması yapılmış, dönemin konuyla ilgili yazılı materyallerine ulaşılmıştır. Doküman analizi, belirli zaman içerisinde üretilen gazete, dergi ve örgütsel dokümanlar gibi süreli materyallerin geniş zaman dilimine dayalı analizini olanaklı kılar (Punch, 2005). Bu anlamda çalışmada dönemin süreli yayınlarından faydalanılmıştır. Ancak çalışmada aynı zamanda belirli bağlamlarda çeşitli ilişkisellikler arandığından yalnızca dönemin düşünsel metinleri ele alınmamış, bununla birlikte anı kitapları, kişisel yazışmalar, günlükler, mektuplar gibi biyografik özellikler taşıyan metinler de çalışmaya dahil edilmiştir. Biyografik metinler en dar anlamda, klasik yöntemlerin ortaya çıkaramayacağı toplumsal-tarihsel gerçekliklerin

bazı yanlarının görülmesine olanak tanır. Kişilerin tarihselliği, farklılıkları ve eylemlerinin ayırt edici özelliklerini ortaya koyar (Bertaux, 2011: 106).

Çalışmada süreli yayınlarda yer alan metinler doğrudan Osmanlıca birincil kaynaklardan veya kimi zaman makalelerin latinize edilmiş metinlerini içeren tez çalışmaları ve kitaplardan alınmıştır. Çalışma sırasında pek çok süreli yayın taranmış, bu taramalarda Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Kataloğu, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Kataloğu, İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi Osmanlıca Makaleler ve Risaleler Katalogları, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Süreli Yayınlar Kataloglarından faydalanılmıştır. Metinlerin dijital kopyalarına bu kütüphanelerden ulaşılmıştır.

Dönemin tarihsel ve politik arka planına ilişkin veriler ise arşiv çalışmalarına dayalı ikincil metinlerden elde edilmiştir. Özellikle İttihat ve Terakkiye ilişkin verilere ve iç yapısına ilişkin bilgilere ulaşmak için Tarık Zafer Tunaya'nın Türkiye'de Siyasi Partiler başlığını taşıyan üç ciltlik eserinden faydalanılmıştır.

2. YAKLAŞIM VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Yöntem bölümünde ifade edildiği gibi tarihsel olmanın yanı sıra, ilişkisel olma özelliği de taşıyan çalışma sosyolojik düşüncenin geliştiği evreyi bir düşünsel alan olarak ele alarak düşünce çevreleri arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır. Bu anlamda dönemi düşünsel alan olarak ele almayı mümkün kılan Pierre Bourdieu'nun alan analizinin kimi imkanlarından ve “düşünce çevresi” kavramını açıklamak üzere bilim sosyolojisinin bilim topluluğuna ilişkin geliştirdiği kuramsal açıklamalarından faydalanılmıştır. Ayrıca sosyolojinin tarihini tarihsel bir şekilde ele almaya imkan sunan Tiryakian'ın sosyolojinin sosyolojisi perspektifinden yararlanılmıştır.

2.1. Bilim Sosyolojisi Tartışmaları Bağlamında “Düşünce Çevresi”

Kavramı

Bilim sosyolojisinin önemli bir dalı, bilim topluluğu ile ilgili sosyolojik incelemeleri kapsamaktadır. Bilim sosyolojisinde yapılan ilk çalışmalar bilim topluluğunu şahsiliğten uzak, bilimsel normlara uygun biçimde hareket eden, liberal bir toplumda sivil toplum alanına konumlanmış özerk bir kurumsal yapılanma içinde bilimsel çalışmalarını yürüten bir topluluk olarak tanımlamaktadır (Etil ve Metin; 2014: 315).

Bilim insanları bilimsel etkinliklerde bulunurken bilimsel topluluğun vazettiği bir dizi kurallar bütününe uymakla yükümlüdürler. Bu kurallar bütünü oluşturan ilkelerin uzunca bir listesini yapmak mümkündür: akılcılık, duygusal yansızlık, evrenselcilik, bireyselcilik, tarafsızlık, çıkarsızlık, toplumculuk, alçakgönüllülük ve örgütlü kuşkuculuk gibi. Normlar, bilim için işlevseldir ve bilimsel bilgi ancak bu normlara uyulduğu takdirde ortaya çıkabilir. Normlara uyum bilimsel topluluğun başlıca özelliklerinden biridir ve normlardan sapma durumlarında olumsuz sonuçlar ortaya çıkar. Şimdiye kadar sınırları çizilen bilim topluluğu çerçevesi Merton'un öncüsü olduğu pozitivist, nötr, ideal bilim anlayışının bir tezahürüdür. Merton'un bilim insanı

rasyonel, özgür, önyargısız, evrensel değerlerle donatılmış, nesnel, yansız, işbirlikçi ve rekabetçi iken, Merton'un bilim topluluğu da çıkarlardan bağımsız, katılıma açık, çatışmadan uzak ve homojen bir gruptur (Merton, 2010: 167-178).

Ancak bilim topluluğuna ilişkin bu çözümleme bir süre sonra yapılan ayrıntılı ampirik çalışmalar neticesinde ciddi eleştiriler almaya başlamıştır. Zira bu yeni çalışmalar, bilim insanlarının sözü edilen bilimsel topluluk normlarından iddia edilenden çok daha sık saptıklarını ortaya koymuştur. Kendilerini Merton'un bilim sosyolojisinden ciddi biçimde ayıran bilimsel bilgi sosyolojisi kanadı, bilimsel bilginin ortaya çıkarılmasıyla bağlantılı olarak hem araştırma topluluğunun içinde hem de topluluk sınırları dışında oldukça karmaşık bir sosyal ilişkiler ağının varlığından söz etmektedirler. Dolayısıyla tarafsız, akılcı, çıkarsız bilim insanı betimlemesine karşın, sosyal ilişkiler ağının orta yerinde, bilimsel alanda kendini var etmeye çalışan ve bu noktada çeşitli stratejiler geliştiren bir bilim insanı portresi ortaya çıkmıştır. Bu stratejist bilim insanlarından oluşan bilimsel topluluk da çoğu zaman eşitsiz bir ödül dağıtımıyla oluşan ve pekiştirilen bir seçkinler kitlesine sahip olmuştur. Buradaki ödülün kasıt çoğu durumda mesleki tanınırlıktır. Mesleki tanınma; terfi alma, araştırma fonlarından faydalanma, kaynaklara erişim ve denetim, etkili konumları ele geçirme gibi başka hedeflere ulaşmak için de kilit önemdedir. Bu anlamda bilim topluluğunda kendine ayrıcalıklı bir konum sağlayabilen bir bilim insanının konumu sadece olağanüstü yetenek ve üretkenliğe değil aynı zamanda geliştirdiği başarılı stratejilere de bağlıdır (Etil ve Metin, 2014: 317-19; Mulkay, 2010: 313-17; Woolgar, 2010: 392 - 400).

Bilim sosyolojisinin bilim topluluğuna ilişkin temel tezleri genellikle doğa bilimleri üzerine yapılan çalışmalara dayanmakla birlikte sosyolojik bilgi üretimi için bir araya gelmiş insanları işaret eder şekilde kullandığımız düşünce çevreleri için de benzer analizleri yapmak mümkündür. Bu anlamda bir bilgi birikiminden söz ediyorsak bu birikimi ortaya çıkaran bir insan kümesinden de bahsedebiliriz. Bu topluluğa ister

entelektüel/bilimsel/akademik cemaat ister bilgi topluluğu ya da ağ (network) ister düşünce çevresi diyelim, temelde söylemek istenilen ortaktır: bilgi bir topluluk ürünüdür. Dolayısıyla objektif, mutlak, evrensel gibi bilimsel olma iddiası taşısa bile hiç bir bilgi onu oluşturan, yayan ve devamını sağlayan taşıyıcılar topluluğu olmadan var olamaz (Arslan, 2007).

2.2. Alan Analizi

Bourdieu'nun (1975) teorisine göre alan, failer ve failerin arasındaki nesnel ilişkilerden oluşur. Bu nedenle failin yapıp ettikleri ve söyledikleri ancak alan içindeki konumu ile değerlendirilebilir. Alan basitçe bireyler topluluğu olmaktan ziyade kendini bireylere dayatan bir ilişkiler uzamıdır. Bu anlamda alan bir yönüyle toplumsal konular arası nesnel ilişkilerin bir sistemiyken, bir yönüyle de alanda otorite olmak için edilen mücadelenin zemini. Bu anlamda düşünsel alan da bilgi üretmek için bir araya gelmiş kendi içinde kuralları ve işleyiş mekanizması olan bir gruptur. Düşünsel alanda aktörler; yayınlar, okullar, dernekler, hatta bu çalışmada siyasal partiler yoluyla ilişki içerisine girmektedir. Bu ilişkilerin en belirgin özelliği belli bir üyelik yoluyla belirlenen hiyerarşik oluşumlar olmalarıdır. Her türden ilişkiler ağında mutlak bir hiyerarşi söz konusudur. Dolayısıyla incelemenin konusu birey değil o bireyin içinde bulunduğu alandaki konumu ve ilişkiler ağındaki yeridir.

Entelektüel alandaki kişileri kategorize etme söz konusu olduğunda akademik olmayan bir takım bilgilerin değerlendirmede ciddi rol oynadığı göz ardı edilmemelidir. Örneğin; sembolik üreticilerin (entelektüellerin, aydınların) sosyal ağdaki ve kurumsal mekanizmalardaki konularına ilişkin bilgiler gibi. Bu ilişkiler belli üyelikler ve aidiyetler neticesinde oluşan hiyerarşik oluşumlardır. Zira, bir birey ancak bir grubun üyesi olduktan sonra gerekli pozisyonlara, kaynaklara ve bilgiye erişebilir (Angermuller, 2017: 32). Her alanın kendine özgü işleyiş mekanizması vardır ancak her alanda mutlak suretle yer alan güç dengeleri; egemen olanlar-olunanlar, güçlü ve zayıf

konumlar vardır. Güç dengelerinin olduğu yerde tahmin edilebilir biçimde güç dengelerini değiştirmeye yönelik mücadeleler de kaçınılmazdır (Bourdieu, 1999).

Bourdieu, alan çalışmalarında genel olarak kriz ve geçiş koşullarıyla ilgilenmiştir. Buna ilişkin bir örnek; Bourdieucu alan analizi yapan Sapiro'nun (2015) çalışmasıdır. Sapiro, çalışmasının odağına 2. Dünya Savaşı sırasında Fransa'daki edebiyat alanını almıştır. Bu çalışma açısından da kriz önemli bir açılım sağlamaktadır. Zira çalışmanın temel eksenini çöküş döneminde olan Osmanlı Devletinin kurtuluş reçetesini oluşturmaya çalışan Osmanlı düşünür çevresi ve bu çevrenin sosyolojiye olan ilgisidir.

Kriz döneminin özelliklerinden biri ekonomi, hukuk, tıp, edebiyat, gazetecilik vb. bütün alanların siyasi alana tabi kılınmasıdır (Sapiro, 2015: 348). Bu süreç alandaki özerklik kaybına işaret ederken, alanların siyasi alana tabi kılınması aşırı siyasallaşma ve bağımlılaşmayı da beraberinde getirecektir. Bununla birlikte elbette her alanın siyasal alana bağımlılığı farklılık arz eder. Sapiro (2015), dönemin Fransa'sı için akademik alanın diğer alanlara göre özerk olduğunu ifade etse de Osmanlı düşünsel alanında durumun böyle olmadığını aksine düşünsel alanın büyük oranda siyasete bağlı olduğunu unutmamak gerekir. Dolayısıyla yapılması gereken sosyolojiyi bu ilişkiden arındırmaktan ziyade ilişkinin tarihsel olarak aldığı biçimleri çözümleyebilmektir (Durakbaşı, 2001:108).

2.3. Tarihsel Bakış

Düşünce tarihi incelendiğinde; bütün disiplinlerin iç içe geçtiği ve bir arada bulunduğu bir evreden, Aydınlanmayla birlikte alanlar arası ayrışmaya gidildiği, disiplinlerin ortaya çıktığı, bu ayrışmanın gittikçe arttığı ve disiplinler arası katı sınırlar çizdiği bir noktaya evrildiği görülür. Bu gelişme tarihle sosyolojinin arasında da kalın çizgiler çizilmesine neden olmuştur (Erbaş, 2017: 3-4). Oysa toplum ve insan davranışıyla ilgilenen iki temel disiplin olan sosyoloji ve tarihin birbirinden beslenmesi

elzemdir. Ancak tarihçiler genellikle inceleme nesnelarini eşsiz ve benzersiz görme eğiliminde olup tikel incelemelerle yetinirken toplumsal kuramcılar da toplum üstüne çağdaş genellemeler yaparak uzun dönemli incelemeleri göz ardı etme eğiliminde olmuşlardır (Burke, 2011: 2-3). Bu anlamda bu iki komşu disiplin çoğu zaman birbirinden uzak durmuştur. Oysa Carr'ın (2002: 76) ifadesiyle “ ...gerek sosyoloğun tarihe daha çok dayanması, gerekse tarihçinin sosyolojiye daha çok dayanması her ikisinin de hayrınadır. İkisi arasındaki sınır iki yönlü gidiş-gelişeye açık olmalıdır.”

Sosyolojinin bir disiplin olarak kurgulandığı evrede disiplin sınırlarını pozitivist bir temelde çizme çabaları özellikle Comte ve Spencer'da görüldüğü biçimde bir tarih düşmanlığına dönüşmüştür. Comte'un “kısır anekdotların kör toplayıcıları tarafından akıldışı bir merakla çocukça biriktirilmiş önemsiz ayrıntılar” şeklindeki tarih tanımı ile Spencer'ın tarihçileri sosyologlar için hammadde toplayıcıları olarak betimlemesi durumu gözler önüne sermektedir (Burke, 2011: 8-9). Bununla birlikte sosyolojinin kurucu figürleri Durkheim, Weber, Pareto gibi isimlerin sıkı bir tarih bağlantıları vardır ve eserlerinde toplumsal yapıların ve toplumsal değişimin tarihsel çözümlemelerine yer vermişlerdir (Skocpol, 2014: 1). Özellikle Alman tarihselci geleneği ve Weber'in çalışmaları bu anlamda önemlidir. Fakat onlardan sonra gelen kuşak toplum kuramcılarını özellikle sosyolojinin merkezinin Avrupa'dan Amerika'ya taşınmasıyla da birlikte bir anlamda geçmişten yüz çevirmiştir. Amerika'da Chicago Okulunda yükselen geçmişle değil, şimdiyle ilgilenmek, mevcut toplumsal sorunlara pratik çözüm önerileri sunmak kaygısıyla yükselen “alan çalışması” geçmişle bağlantının zayıflamasına sebep olmuşsa da (Burke, 2011: 12) yine de bu temasın tamamen kesildiğini söylemek mümkün değildir. Zira 1950'lerin Amerikan sosyolojisinin genel eğilimlerinden ayrılan bir isim olarak Mills, “büyük teori” ve “soyut ampirisizme” karşı durarak (Skocpol, 2014: 3) “sosyal bilimciler üzerlerine düşen görevi yerine getirmek, hatta bu görevleri dile

getirebilmek için bile tarihin materyallerini kullanmak zorundadırlar” diyerek tarihselliği savunmuştur (Mills, 2007: 240).

1960'lara gelindiğinde tarih ile toplum kuramı arasında gitgide yaklaşan ilişkiler kurulmaya başlamıştır (Burke, 2011: 16-17). Bu gelişme bir yanıyla disiplinler arası bir ilişkilendirme arayışıyla da ilgilidir. Bu süreçte kaçınılmaz olarak tarihle sosyolojinin de buluştuğu görülmektedir. Pozitivizm eleştirisi ve postmodernizmin yükselişiyle sosyal bilimlerde gündelik hayat ve kültür öne çıkarken, tarihte “büyük adamların” ve devletlerin tarihi yanı sıra toplumların ve “sıradan” insanın hikayesinin önem kazandığı bir evre başlamıştır. Sosyolojik çalışmalar olarak nitelenebilecek Avrupa kökenli işçi sınıfı çalışmaları ile Fransa'da yükselen “Annales Okulu” nun etkisiyle sosyoloji ve tarih birbirine daha da yakınlaşmıştır (Erbaş, 2017: 4-6). Hobsbawn'ın “toplumsal tarih” olarak adlandırdığı bu alan temelde toplumsal hareketlerin tarihine, politikayı dışta tutan, toplumsal ile iktisadi terimlerin bir arada kullanıldığı bir tarih anlayışına işaret etmektedir. Hobsbawn'ın klasik tarih anlayışına başkaldırı niteliğindeki bu yeni yaklaşımını izleyen tarihçiler özellikle ekonominin evrimi ve bu evrimin meydana getirdiği toplumsal değişmelerle ilgilenmişlerdir (Hobsbawn, 1999: 108). Sosyal bilimlerin tarihle iyiden iyiye yakınlaştığı bu dönemde bu bütünleşmeyi ifade eder şekilde “tarihsel sosyoloji”, “tarihsel antropoloji”, “tarihsel coğrafya” terimleri ortaya çıkmıştır.

Tarihsel sosyoloji temelde toplumsal yapının ve değişimin doğasını ve etkilerini anlamaya adanmış bir çabadır (Skocpol, 1999: 7). Ancak bu çaba, geçmiş ile bugün arasındaki ilişkinin evrimsel bir şemayla açıklanması anlamına gelmemektedir. Bununla birlikte basitçe bugüne bir tarihi arka plan ekleme çabası da değildir (Abrams, 1994: 16). Tarihsel sosyoloji en temelde, zaman ve mekan bağlamında toplumsal yapılar ve süreçlerle ilgili sorular sorarak, toplumsal yapıların ve değişim kalıplarının zaman dizilimi içinde, yapısal bağlamların etkileşimini de dikkate alarak, tikel özelliklerini

aydınlatır. Özetle zamansal ve bağlamsal bir perspektifle geçmiş bir ardışık olaylar dizisi olmanın ötesinde grupların ve örgütlenmelerin izledikleri yollar temelinde ele alır (Skocpol, 1999: 2). Bunu yaparken, uzun süreli bir ve bağlamsal bir perspektifle, ilişkisel boyutlar ya da karşılıklı bağımlılıklar ve güç dengeleri üzerinde durarak açıklama yapmaya çalışır. Kuramsal olmaktan ziyade metodolojik bir yaklaşım özelliği gösteren tarihsel sosyoloji, üzerinde çalışılan her ne olursa olsun ele alınanın geniş bir bağlama oturtulmasını ve ilişkisel bir perspektif izlenmesini gerekli kılar (Özdalga, 2016: 9-13).

1980'lerden sonra gelişen tarihsel sosyoloji literatürüne bakıldığında çalışmaların yoğunlukla toplumsal değişim, devlet-toplum ilişkileri, toplumsal hareketler gibi siyasi ve iktisadi meselelere odaklandıkları görülebilir. Bu çalışmalar içerisinde bilimlerin tarihsel sosyolojisine ilişkin çalışmalar oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla Türkiye'de sosyolojinin tarihine odaklanan bu çalışmanın tarihsel sosyolojik bir perspektifle nasıl ele alınabileceği tartışması gündeme gelmektedir.⁹

Bu noktada klasik sosyoloji tarihi yazımı ile tarihsel sosyolojik perspektifle sosyoloji tarihi yazımı arasında ne türden farklar olduğunu ortaya koymak yerinde olacaktır. En temel fark, klasik sosyoloji tarihinin kronolojik ve isim ya da teori merkezli anlatısına karşılık, tarihsel sosyolojinin isimleri ve kurumlaşmaları merkeze alarak süreci ilişkisel biçimde ele almasıdır (Moebius, 2004; akt. Akyurt, 2017a: 28). Klasik sosyoloji tarihi yazımı 1970'lerden itibaren dönüşmeye başlamış, artık sosyolojinin tarihi "sosyoloji cemaati"nin üyelerinin iktisadi ve siyasi konumu, demografik özellikleri, toplumsal kökenleri, ilişkileri, ağları, kurumsal örgütlenmeleri gibi bileşenler de analize dahil edilerek yazılmaya başlanmıştır. Bu gelişme bir yönüyle aynı dönemde sosyolojinin gündelik hayata ve biyografiye ilgi duymaya başlamasıyla da ilişkilidir (Akyurt, 2017b: 75).

⁹ Bu tartışmada "Mehmet Ali Akyurt, Alman Sosyolojisinde Yöntem Tartışmaları (1870-1914), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017" çalışmasından yararlanılmıştır.

Bu yeni tarih yazma biçimini “sosyolojinin sosyolojisi” olarak tanımlayan Tiryakian, 1971’de sosyolojiyi bir fenomen olarak ele alan çalışması “The Phenomenon of Sociology: A Reader in the Sociology of Sociology” [Sosyoloji Fenomeni: Sosyolojinin Sosyolojisi Üzerine Bir Okuma] ile alana önemli bir katkı sunmuştur. Aralarında pek çok benzer nokta olmakla birlikte sosyolojinin sosyolojisi ile sosyoloji tarihi özdeş değildir. Sosyoloji tarihi, sosyolojik düşüncenin entelektüel gelişimini tek tek sosyologlar ya da belli ekollerin betimsel anlatısı doğrultusunda anlatmaya odaklanır. Diğer taraftan sosyolojiyi bir fenomen olarak ele alan sosyolojik bir çalışma -tarihselliğin önemini göz ardı etmeden- bireyin bir diğeriyle uyum ya da karşıtlık içinde gerçekleştirdiği eylemler tarafından üretilen özneler arası bilinç ve sosyal gerçekliğe (hatta çoklu gerçeklik) odaklanır. Dolayısıyla özneler yapı içinde ancak yapının esiri olarak değil; düşünen, hesap yapan ve buna göre eyleme geçen özneler olarak ele alınmalıdır. Bu anlamda öznenin izlediği stratejiler önem kazanmaktadır. Öte yandan sosyologlar toplumdan soyut var olmazlar, onlar toplumu nesnel bir biçimde açıklamaya çalışan bir disiplin geliştirirken bir yanıyla da o toplumun kanlı canlı parçalarıdır (Tiryakian, 1971: 3). Bu anlamda sosyolojinin sosyolojisine yönelik analizin üç boyutu bulunmaktadır. Bu boyutlar, sosyolojinin ortaya çıkışını tetikleyen toplumsal, siyasi ve iktisadi etkenler (toplumsal ortam), sosyologların düşünsel arka planları (değerler ve ideolojiler) ve disiplinin içyapısıdır. Dünyanın çeşitli ülkelerinde sosyolojinin ortaya çıkış koşullarını ele alan çalışmalar ilk boyut kapsamında değerlendirilebilir. Analizin ikinci boyutu olan değerler ve ideolojiler ise sosyolojinin sosyolojisi için bambaşka bir çalışma alanı açar. “Neden bazı sosyolojik teorilerin ya da metotların içerdiği ya da ifade ettiği değerler diğerlerine nazaran kabul görür ve hangi koşullarda egemenliğini yitirir, bazı sosyoloji cemaatlerinin ya da okullarının diğerleri üzerinde entelektüel egemenlik kurmalarını sağlayan sosyal faktörler nelerdir, alandaki kişilerin sahip olduğu kaynaklar ve olanaklar nelerdir, başarı

sadece daha güçlü bir kişilikle açıklanabilir mi, yoksa başka yapısal nedenler var mıdır?” gibi soruları gündeme taşır. Üçüncü boyut ise daha ziyade kurumsallaşmış disiplinlerin iç işleyişine yöneliktir (Tiryakian, 1971: 4-14). Bu çalışmanın ele aldığı dönem Türkiye’de henüz sosyolojinin kurumsallaşmadığı evre olduğundan Tiryakian’ın ayrımının birinci ve ikinci boyutunu kapsayan bir analiz gerçekleştirecektir.

2.3.1. Döneme Tarihsel Bir Bakış: Osmanlı Devletinin Son Dönemi ve Batılılaşma Hareketleri

Batılılaşma, Türk düşünce hayatının en fazla tartışılan, en karmaşık kavramlarından biridir. Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma genel olarak kökleri 18. yüzyılın sonlarına uzanan bir sosyal değişme süreci olarak kavranmakta olsa da kavram olarak Batılılaşmanın ancak II. Meşrutiyet’ten sonra kullanılmaya başlandığı kabul edilmektedir (Tunaya, 1960). Batılılaşmanın ilk ciddi adımlarından olan Tanzimat’ın ilanı Osmanlı’nın kendisini Batı karşısında yenilmiş hissetmesinin ilk resmi tezahürüdür. Batı ile karşılaşmaları daha çok savaş meydanlarında gerçekleşen Osmanlı, geri kalmışlığını ilk kez; kazandığı zaferlerin yerini mağlubiyetlerin alması sonucunda fark etmiş, faturayı teknik yönden geri kalmaya kesmiş ve zaman kaybetmeksizin teknik geri kalmışlığından kurtulmaya çalışmıştır. Bu anlamda Batı modelini örnek alan askeri ve teknik okullar açmış, yurtdışından getirttiği Batılı mühendisleri, teknisyenleri bu okullarda görevlendirmiş, gençleri Batı teknolojisini öğrenmek üzere yurtdışına eğitime göndermeye başlamıştır. Oysa bu dönem Batının sadece teknik yönden geliştiği değil aynı zamanda sosyal ve kültürel alanları da kapsayan topyekûn değişim ve dönüşümlerden geçtiği bir süreçtir.

Osmanlı Devleti, Duraklama Devri olarak adlandırılan (1579-1683) döneme kadar kendi kendine yeten, Batıya muhtaç olmak bir tarafa birçok açıdan Batıdan daha üstün konumda olan bir devlettir. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde savaş meydanlarında zaferler kazanan Osmanlı, Batı karşısında eski gücünü yitiren ve tekrar kazanmak

isteyen bir Osmanlı'ya dönüşmüş, tek çarenin Batılılaşmak olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu anlamda Batılılaşma Osmanlı için sadece dışarıdan gelen bir baskı ve zorlama unsuru değil aynı zamanda kaçınılmaz olarak içeriden gelen bir zorunluluk haline dönüşmüştür. Bununla birlikte Osmanlı, Rusya, İran, Japonya benzeri tarihli toplumlar gibi bir yandan Batılılaşmayı benimsemek bir yandan da kendi varoluşunu korumak için mücadele etmek durumunda kalmıştır (Çiğdem, 2007: 68-69).

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma hareketlerinin başlangıcı genellikle 18. Yüzyıla kadar götürülebilir. Batılılaşmanın ilk evresi sayılabilecek dönem (1718-1826) kısmi kurumsal yenileşme hareketlerinin görüldüğü evredir. Bu dönem yenileşme hareketlerinin amacı bozulan düzeni tekrar sağlamak ve eski güzel günlere dönmektir, ciddi anlamda bir dönüşüm hareketinden söz edilmemekle birlikte bu dönemin en önemli özelliği Batının üstünlüğünü henüz kabul edilmezken Batıyı tanıma isteğinin ön planda olmasıdır. Batı'yı yakından ve doğrudan tanımak bir zorunluluk halini alınca; Avrupa Devletlerinin yüzyıllardan beri kullandıkları elçilik sistemini henüz kabul etmemiş olan Osmanlı'da yoğun bir tercüme faaliyetine girilmiş, yurtdışından getirilen kadrolarla Batı modelinde tıp, mühendislik ve dil okulları açılmış, Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiş ve nihayet elçiliklerin kurulmasıyla Batı'ya ilişkin daha derli toplu bilgiler edinilmeye çalışılmıştır (Tunaya, 1960: 20; Karal, 2007: 9).

Batı'yı yakından tanımak üzere gönderilen elçi ve temsilciler, Batı'yı teknolojik üstünlükten ibaret gören Osmanlı yöneticilerine bunun sadece bir teknolojik üstünlük olmadığı, karşılaşılan yapının her alanda üstün olduğunu ortaya koyan raporlar hazırlamışlardır. Bu sayede Batılılaşma hareketinin sadece bir teknoloji transferi düzeyinde kalmasının mümkün olmadığı, Batılılaşmanın kültürel ve toplumsal bir açılımı olması gerekliliği yönünde bir tartışma başlamıştır (Hanioglu, 1985a: 382; Kahraman, 2007: 125). Dolayısıyla 1830'lardan sonra Avrupa'yı tanıyan ve bilen bürokratlar arasında ıslahat hareketlerinin öncüleri olan bir aydın kadro ortaya çıkmıştır

(Yerasimos, 1975: 628-629). Aydın kadrolardan oluşan muhalefet hareketi Batılılaşmanın ne olduğu, kapsamının ne olacağı ve ne ölçüde Batılılaşmanın gerekli olduğu gibi soruları tartışmaya başlamış, iktidar karşısında bireyin konumu, eşitlik, kurumsallaşmanın gerekliliği gibi fikirler geçerlilik kazanmıştır (Tunaya, 1960: 30-31; 60-61). Yaşanan tüm olumsuzluklar bu düşünür kuşağının toplumsal dünyaya bakışını etkilemiş, “eski güzel günlere dönme” ideali etrafında şekillenen bir düşünsel alan ortaya çıkmış, bu düşünsel alanda sosyolojiyi önceleyen özgün bir sosyal düşünce biçimi gelişmiştir.

2.3.2. Düşünce Çevrelerinin Oluşumu ve Sosyal Düşüncenin Gelişimi

Sosyolojinin topluma ilişkin düşünme biçimi olduğunu öne süreceksen tarihini 18. yüzyıldan başlatmak haksızlık olacaktır. İnsanlık, tarihi boyunca içinde yaşadığı topluluğu anlamaya ve daha da önemlisi karşılaştığı sorunları analiz etmeye ve çözmeye çalışmıştır. Bu nedenle adına ister toplum felsefesi, ister sosyal düşünce diyelim bu düşünce biçimi ilk insanlardan beri var olagelmıştır. Ancak şu da ifade edilmeli ki, 19. yüzyıl öncesi tüm bu çabalar felsefe, din, metafizik ve ahlak düşüncesi sınırları içerisinde gerçekleşmiştir (Ergun, 2010: 23-34). Bu dönemde toplumsala ilişkin yazılan metinlere bakıldığında; Selçuklular ve Osmanlıların özellikle ilk dönemlerinde toplumsal düzen endişesiyle hükümdara toplumsal ve siyasi adalet etrafında ahlaki nasihatler vermek üzere yazılan metinlerle, daha çok İmparatorluğun sarsılmaya başladığı dönemle birlikte ıslahatçı düşünürler tarafından yazılmaya başlanan devletin içinde bulunduğu durumu tasvir ve analiz eden ve yapılması gerekenleri açıklayıcı rapor niteliği taşıyan metinler olduğu görülecektir. Bunlardan her biri devletin devamlılığının sağlanması amacıyla yazılmış metinlerdir. Bunlardan en önemlileri Naima ve Koçi Bey'in eserleridir. Bununla birlikte tarih yazımında yaşanan değişimler de toplumsala ilişkin bilgi üretiminde önemli gelişmeler yaşanmasına sebep olmuştur. İbni Haldun'un etkisiyle vaka anlatıcılığından tarih felsefesi sayılabilecek metinler kaleme almaya geçiş

önemli bir gelişme olarak not edilmelidir. Bu gelişmeyle birlikte Türk tarihçiliğinde ilk defa toplumsal olayların bir kanun tarafından belirlendiği fikri belirmiştir. Bu fikir tarihi sosyolojiyle buluşturan bir dönüm noktasıdır. Bu tarz bir tarih anlayışını benimseyen önemli temsilciler Katip Çelebi, Naima ve daha sonra kendisinden bahsedilecek Cevdet Paşa'dır (Fındıkoğlu, 1934: 150-154).

On dokuzuncu Yüzyıla gelindiğinde ise teolojiden sosyal düşünceye doğru bir dönüşüm yaşanmaya başlamıştır. Batı'da neredeyse 1500-1900 yılları arasında yaşanan bu dönüşüm Osmanlı topraklarında çok daha kısa sürede gerçekleşmiştir (Gencer, 2008: 188). Bu anlamda sosyal düşüncenin Türkiye'deki serüvenini serimlemek için de 19. yüzyılın ortalarına gitmek uygun olacaktır. Zira Osmanlı'da düşünce akımlarının Tanzimat Fermanı'yla birlikte Batılılaşma hareketleri sonucunda filizlenmeye başladığı söylenebilir. Sosyolojik düşüncenin ilk habercileri de bu Batılılaşan düşünce biçiminin etrafında örgütlenen isimlerdir. Dolayısıyla sosyolojik düşüncenin öncülerini 19. yüzyıl Osmanlı düşünce çevrelerinde aramak şaşırtıcı olmayacaktır. Diğer yandan düşüncelerin geniş kitlelere ulaşması için gerekli olan örgütlenme (cemiyet ve derneklerin kurulması) ve iletişim kanallarını kullanma (gazete ve dergilerin çıkarılması) gereklilikleri de ilk kez 19. Yüzyılın ikinci yarısında mümkün olmuştur. Böylesi bir örgütlenme görülmeden önce, düşünce çevrelerinin konaklar¹⁰, camiler, tekkeler, kıraathane ve kitapçılarda filizlendiği söylenebilir (Doğan, 1977: 132). Bu anlamda Osmanlı düşünce çevresinin Batı entelektüel dünyası ile ilk ciddi gayri resmi temaslarından birinin 19. yüzyılın başlarında Beşiktaş'ta devletin yönetim kademesinden bir grup entelektüel çevresinde kurulduğu söylenebilir (Mardin, 2015: 257). Beşiktaş ve Ortaköy'de

¹⁰ Osmanlıda; alimlerin, devlet adamlarının konaklarında bir araya gelerek tartışmalar yapmaları ilk dönemlerden itibaren bir gelenek haline almış olmakla birlikte bu gelenek 19. yüzyılda yaygınlaşmış, konaklarda düzenlenen toplantılar dönemin fikir hayatını büyük oranda etkilemiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Ülger, "19. Yüzyıl Osmanlı Fikir Hayatında Konakların Yeri", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13 (1), 2008, s. 197-206. Bu tip düşünce merkezlerini "salon" olarak ele alan Mardin'in çalışması için Bkz. Şerif Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İstanbul: İletişim, 2015, s. 257-280.

konaklarda bir araya gelerek eğitimler veren, tartışmalar yapan bu grup daha sonraları *Beşiktaş-ı Cemiyet-i İlmiye*¹¹ olarak anılacaktır. Grubun üyelerinin her biri İslam kültürünü çok iyi bilmekle birlikte felsefe ve matematik gibi alanlarda da eğitim almış, Batı kültürüne açık, yabancı dil bilen, iyi eğitim görmüş isimlerdir (İhsanoğlu, 1987).

Yine 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı fikir hayatının yeşerdiği bir diğer mecaz Devlet işlerinin yürütüldüğü kalemlerdir. Özellikle bu dönemde Batı'ya açılan Osmanlı'nın devlet işlerini yürütmek üzere yabancı dil bilen insanlara olan ihtiyacının artmasıyla 1832'de kurulan *Tercüme Odası* bu anlamda önemlidir. 1839'dan sonra adeta bir okul haline gelen Oda mensuplarına sadece yabancı dil değil yeni bir dünya görüşü de kazandırmıştır (Tanpınar, 1988: 143). Öyle ki, *Tercüme Odası* bir devlet dairesinin ötesinde Batı dünyasına açılan bir kapı, entelektüel bir kulüp işlevine sahiptir (Gencer, 2008: 192). Genişleyen bürokrasinin önde gelenleri eğitimlerini ya 1834'te Avrupa'da açılan daimi Osmanlı elçiliklerinde ya da *Tercüme Odası*'nda tamamlamışlardır. Dolayısıyla bu yeni kuşak Tanzimat bürokratları kendilerine güç katan bir Avrupa dili bilme -çoğunlukla Fransızca- ve Avrupa hakkında bilgi sahibi olma ayrıcalıklarına sahip olmuşlardır (Zürcher, 2016: 19). Bu noktada bir parantez açarak neden Fransızca'nın seçildiğine değinmek yerinde olacaktır. Fransa Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren Osmanlı Devletinin ilişki içinde olduğu, dönem dönem ittifaklar kurduğu bir ülkedir. Batılılaşma hareketleriyle birlikte ise Osmanlı aydınının yöneldiği kaçınılmaz kaynak olarak belirlemiştir. Zira Fransa, hem toplumsal-siyasal dönüşümlerin hem de bu dönüşümlerin bir sonucu olarak gelişen yeni fikir

¹¹ Beşiktaş, Kanuni döneminden itibaren bürokratların, ulemanın ve seçkinlerin tercih ettiği bir bölge olmuştur. Bu nedenle grubun Beşiktaş'ta ortaya çıkması tesadüfi değildir. Toplantı yerleri konaklar olan bu gayri resmi cemiyetin amacı; fen, felsefe, edebiyat gibi çeşitli alanlarda eğitim vermek, faaliyetlerde bulunmaktır. Bu anlamda bir açık öğretim özelliği taşıyan cemiyet, aydınların bir araya gelerek Batı düşüncesini tartıştıkları ilk merkez haline gelmiştir. Yeni Osmanlı hareketinin bütün üyeleri bu çevrelerde etkin isimlerdir. Osmanlı düşüncesinde ilk sosyolojik analizleri yaptığı savunulan Ahmet Cevdet de bu cemiyete dahil olup bir çok önemli isimle burada tanışmış, düşünce çevresinde kendisine önemli bir yer edinmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim, 2015, s. 257-280; Cahit Bilim, *İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Daniş*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 3(2), 1985, s. 81- 104.

akımlarının merkeziydi. Dolayısıyla 19. Yüzyılda bugünün Anglo-Sakson kültürüne eşdeğer bir düşünsel baskınlığa sahip olan Fransa sadece Osmanlı'nın değil uluslaşma ve modernleşme sürecinden geçen tüm toplumları etkilemiştir (Ergur, 2009: 927). Bu anlamda dönemin bilim ve sanat merkezi Fransa iken bilimsel ve diplomatik dil de Fransızca olarak belirmiştir (Erdoğan, 2013: 140). *Tercüme Odası*, 1840'lara geldiğinde gençleri idari mesleklere hazırlayan en önemli merkezlerden biri haline dönüşmüştür. Osmanlı'daki ilk ciddi muhalefet hareketi olan Yeni Osmanlıların hemen hepsi de bu büroda eğitim görüp meslek hayatlarını burada başlamışlardır (Mardin, 2015: 233-235).

19. yüzyılın ikinci yarısına geldiğinde Fransız Bilim Akademisi örnek alınarak kurulan ilk resmi ilmi cemiyet *Encümen-i Daniş* (İmparatorluk Sanat ve İlimler Akademisi)¹² kurulmuştur. Amacı her ne kadar kurulacak Osmanlı üniversitesinde (Darülfünun) okutulacak kitapların hazırlanması olarak açıklansa da; Encümen esas olarak dilin sadeleşmesi ve bu yolla bilginin toplumun tüm katmanlarına yayılmasını hedef alan ansiklopedist¹³ bir hareket olarak gelişmiştir. Cemiyet üyelerinden Ahmet Cevdet Paşa'nın¹⁴ yazdığı metinler sosyolojik düşünce açısından önemlidir. Cemiyet, Türk diline özellikle Arapça ve Farsçadan gelen kelimelerin ayıklanması amacıyla bir

¹² İmparatorluk Sanat ve İlimler Akademisi ifadesi Mardin tarafından kullanılmıştır (bkz. Şerif Mardin Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İstanbul: İletişim, 2015). Academie Française (Fransız Bilim Akademisi) örnek alınarak Mustafa Reşit Paşa'nın önerisiyle 1851'de kurulan Encümen-i Daniş'in programı Ahmet Cevdet tarafından hazırlanmış, hazırladığı programda cemiyetin amacı "fikir tartışmaları geliştirmek, bilimsel çalışmaları desteklemek, cahilliğin giderilmesi için gerekli önlemleri almak" olarak tasarlanmıştır. Ancak Fransa'daki örneğinin aksine, cemiyette bilim insanları yerine yönetim kadrosundaki isimlerin toplanması cemiyetin amacından sapmasına neden olmuştur. Böylelikle Osmanlı'daki ilk resmi düşünce çevresinin oluşumu siyaseten baltalanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Atılgan, Tanzimat'tan Sonra Kurulan İlmi Cemiyetler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

¹³ 1731-1777 yılları arasında Fransa'da bilim ve sanata yönelik analitik bir sözlük olan Ansiklopedi'nin hazırlanmasına katkı yapmış Fransız yazar ve düşünürleri tanımlamak için kullanılan (Cevzei, 1999: 59) bu kavram Osmanlı'da Batı'dan gelen her türlü bilgiyi "suya sabuna dokunmadan" halka iletmeyi görev edinen bir akım olarak ortaya çıkmıştır.

¹⁴ Kendisi hakkında "Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü" başlıklı doktora tezini hazırlayan Ümit Meriç Yazan, Türkiye'de sosyoloji tarihinin Ahmet Cevdet'le başlatılmasını önererek; tarihi sosyolojik bir perspektifle ve karşılaştırmalı olarak analiz ettiğini ileri sürer. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ümit Meriç yazan, Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1975.

komisyon kurmuş ve 1774-1826 yılları arasında yaşanan olayların herkesin anlayacağı bir dilde yazılması için de Ahmet Cevdet'i görevlendirmiş; böylelikle Cevdet meşhur eseri *Tarih-i Cevdet*'i kaleme almıştır. Ancak, Cevdet'in sosyolojik analizler içeren asıl eseri *Tezakir-i Cevdet*'tir. Tezakir esasen tarihi bir çalışmadır; ancak Cevdet'in bu eseri tarihi belgelere değil, vakanüvis¹⁵ olarak resmi görevde bulunduğu süre zarfında fiilen tanıklık ettiği olaylara dayanmaktadır. Bu anlamda gözlem ve tanıklığa dayanan eserde Cevdet, dönemin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yönlerine yer vererek olayları eleştirel bir biçimde ele almıştır. Sıklıkla ülkenin farklı bölgelerine görevlendirilen Cevdet, Bosna-Hersek'ten Orta Doğu'ya kadar geniş bir coğrafyada yaşayan insanların gündelik hayatlarına, örf ve adetlerine, siyasi ve ekonomik örgütlenme biçimlerine ilişkin gözlem ve inceleme yapma olanağı bulmuştur. Onun İskodra, Bursa, Adana, Kozan, Halep gibi yerleşim yerlerine ilişkin raporları monografi özelliği taşıyan metinler olarak değerlendirilebilir (Doğan, 2008: 7-18). Bununla birlikte Ahmet Cevdet, daha önce çevirisine başlanan ancak tamamlanamayan İslam dünyasının ilk sosyolojik eseri kabul edilen İbni Haldun'un *Mukaddimesini* ilk kez Türkçeye kazandıran isimdir.

Encümen-i Daniş'ten sonra 1861'de bu kez resmi yollarla değil Osmanlı aydınının kişisel gayretleriyle *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*¹⁶ kurulmuştur. Cemiyetin en önemli yönü ilk Türkçe dergi olan *Mecmua-i Fünun*'u (1862) çıkarmış olmasıdır Dergi özellikle ilk yayınlandığı dönem Osmanlı kültürünün Batılılaşması anlamında büyük bir adım olarak görülmüş, dönemin düşünce çevresi üzerinde ciddi bir etki bırakmıştır. Dergide yayınlanan makaleler değerlendirildiğinde Cemiyet'in hedefinin bilimsel eserlerin toplumun tüm tabakalarına tanıtılması olduğu hissedilmektedir (Mardin, 2015:

¹⁵ Ahmet Cevdet Paşa 1855-1865 yılları arasında "zamanının olaylarını tespit etmek ve yazmakla görevli devlet tarihçisi" (www.tdk.gov.tr) olarak görevlendirilmiştir.

¹⁶ Cemiyete üye olabilmek için Türkçe'nin dışında bir doğu dili (Arapça veya Farsça) ile bir Batı dili (İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Rumca) bilmek zorunludur. Dolayısıyla dergi çevresinin Avrupa'da eğitim görmüş, Tercüme Odasında görev yapmış bir seçkinler zümresi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Diğer yandan dönemin baskın yabancı dili Fransızca olmakla birlikte diğer Batı dillerinin de İmparatorluk içinde geçerli olduğu görülmektedir.

268-269). Dergi esas olarak daha çok pozitif bilimlere yer verse de tarih, arkeoloji, coğrafya, etnografya gibi sosyal bilim metinlerine de rastlamak mümkündür (Işıl, 1986). Özellikle Karadağ, Amerika ve Japonya üzerine yazılan metinlerin coğrafi bilgiler yanında, halkın gündelik hayatı, adetleri, dinsel inançları gibi kültürel öğelere de yer veren monografik metinler olduğu söylenebilir. Ayrıca daha sonraki dönemlerde sosyolojinin kurumsallaşması açısından da önem arz edecek olan Darülfünun'un açılması fikri yine bu dergi çevresinde doğmuştur. Ancak Tanzimat döneminde askerlik, mühendislik ve tıp gibi ulemanın karşı çıkmadığı bilimlerin dışında hukuk, felsefe, iktisat gibi sosyal bilimlerin okutulacağı bir üniversiteye karşı çıkılması nedeniyle Darülfünun'un açılması Meşrutiyet dönemine kadar gecikmiştir (Berkes, 2003: 236).

Resmi anlamda bir fikir merkezi olarak değerlendirilebilecek Mülkiye Mektebi ise 1859 yılında faaliyete başlamış zamanla Batı standartlarında bir eğitim kurumuna evrilmiştir. 1870'lerde Mülkiye'de öğrenci olan aydınlar bu düşünce atmosferinden Batılı düşünce tarzı, geniş anlamda pozitivism ve emeği (sa'y) esas alan bir toplum anlayışı devşirmişlerdir. Ancak 1885'ten sonra padişahın dikkatini çeken faaliyetleri nedeniyle Mülkiye sıkı denetim altına alınmış, ders programları değiştirilmiştir. Mülkiye'nin fikri hayata etkileri en net şekilde *Servet-i Fünun*¹⁷ dergisi çevresinde görülebilir (Mardin, 2008). Dergi başlangıçta Batı bilimlerini tanıtmak amacıyla yola çıkmışsa da sonraları edebi akım haline geldiğinden bugün bir fikir hareketi olmaktan çok bir edebiyat akımı olarak anılmaktadır. Derginin sosyolojik düşünce açısından önemli tarafı Hüseyin Cahit ve Ahmet Şuayb gibi Türk sosyolojisine önemli katkılarda bulunan isimlerin ilk kez yayın hayatına girdikleri dergi olmasıdır. Hüseyin Cahit'in *Servet-i Fünun*'da, toplumların gelenek, görenek ve ritüellerine ilişkin semboller

¹⁷ İlk sayısı 1891'de çıkarılan dergi başlangıçta özellikle bilimsel ve teknolojik gelişmeler hakkında bilgilendirici yazılar içeren bir politika güderken, 1896'dan sonra derginin yazı işlerine Tefik Fikret'in getirilmesiyle, dergi edebi bir yön kazanır. Birkaç kez yayın hayatına son verilen dergi, defalarca tekrar yayınlanmaya başlanmış 1944'te yayınlanan 2464. sayısı ile basın hayatında önemli bir iz bırakarak tamamen kapanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Varlık, B. (1985). "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 1, s: 112- 125.

üzerine yazdığı yazılarda sosyolojik görüşlere yer verdiği söylenebilir. Ayrıca bu dergide yazdıktan uzun süre sonra 1924'te Durkheim'ın "Dini Hayatın İptidai Şekilleri" kitabını Türkçeye çevirmiştir (Ülken, 1992: 140-148).

Servet-i Fünun'un bir diğer yazarı Ahmet Şuayb'in sosyolojik düşünceye Hüseyin Cahit'ten daha fazla katkı sağlamış bir isim olduğu söylenebilir. Ahmet Şuayb'e çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı yer verilecek olması sebebiyle burada sadece *Servet-i Fünun* dergisindeki yazılarına değinilecektir.¹⁸ Ahmet Şuayb, *Servet-i Fünun*'da, Batı edebiyat ve düşünce dünyasından özellikle on dokuzuncu yüzyıl Fransız realist ve natüralist yazarlarının biyografilerini ve eserlerini ele alan inceleme yazıları kaleme almıştır. Ahmet Şuayb'i diğer eleştirmenlerden ayıran yön edebi eserlerin de pozitif, bilimsel ve nesnel bir yöntemle ele alınabileceğini savunarak; kelime ve cümle bilgisine dayanan öznelci geleneksel edebi eleştirinin yerine kendi araçlarına sahip nesnel bir inceleme pratiği olarak eleştiriyi inşa etmeyi amaçlamasıdır. Bunu yaparken eleştirinin, yazar ile dış dünya, eser ile dış gerçeklik arasındaki bağlantıları öne çıkarmasını hedeflemiştir. Dolayısıyla edebiyat sosyolojisini giden yolu açan öncü bir isim olarak değerlendirilebilir. Ahmet Şuayb'in dergide bu yazı dizisinin dışında, "Ulum-ı Siyasiye ve İçtimaiyye" başlıklı bir yazı dizisi daha yayımlanmıştır. Bu makaleler ise genel olarak Batı toplumlarındaki dönemin mevcut gelişmelerini anlatmak üzere yazılmıştır. Ahmet Şuayb'in görüşlerini yazı dizileri olarak yayımlaması, dönemin diğer pek çok isminden farklı olarak düşüncelerini belli konulara odaklayarak daha derinlikli makaleler kaleme almasını sağlamıştır.

Ahmet Şuayb, dergide genellikle sanat ve edebiyat üzerine yazmış olmakla

¹⁸Ahmet Şuayb'in *Servet-i Fünun*'da yazmaya başlaması Tevfik Fikret sayesinde olmuştur. Tevfik Fikret, 1896'da yazı işleri müdürü olmasıyla edebiyatla ilgili isimleri dergi etrafında toplamış ve *Edebiyat-ı Cedide* denilen oluşumun kurulmasına öncülük etmiştir. Ahmet Şuayb, dergide yayımlanan "Taine ve Asarı" başlıklı makalede, yayın dünyasının o gün içinde bulunduğu durumdan dolayı karamsarlık içinde bulunduğunu, pek çok yazı taslağını yayımlanmadan imha ettiğini, yayın dünyasından tamamen kopmak üzereyken Tevfik Fikret'in teşvikiyle yeniden yazma cesareti bulduğunu dile getirerek, Tevfik Fikret'e teşekkür etmektedir. Ahmet Şuayb, *Edebiyat-ı Cedide* topluluğunun eleştiri alanındaki en güçlü temsilcilerinden biridir, hatta oluşumun teorisyeni olarak tanımlanmaktadır (Işın, 1985: 360). Şuayb bu dergide 1899-1901 tarihleri arasında yazılar yazmış, yazılarının bir kısmı 1901 yılında "Hayat ve Kitaplar" başlığıyla kitap olarak basılmıştır.

birlikte bu yazılarında ciddi bir pozitivizm anlatısı da mevcuttur. Şuayb'in pozitivizmi, dönemin gerçekçi edebiyat akımına pozitivist bir doğrultu verme çabasının bir ürünüdür, bir anlamda pozitivist estetik olarak değerlendirilebilir. Aynı dönemlerde yurt dışındaki muhalif isimlerden, toplum felsefesi olarak pozitivizmi benimsemiş olanlar olmakla beraber, İstanbul'un meşrutiyet öncesi politik yapısı böylesi bir serbestiyi sağlamadığından pek çok diğer muhalif görüş gibi pozitivizm de edebiyat alanında tartışılmaya başlanmıştır (Işın, 1985: 360).

Yazılarında, Comte'un görüşlerine geniş yer veren Ahmet Şuayb, Comte'un hikmet içtimaiye'nin¹⁹ kurucusu olduğunu belirterek 1900'lerin başı gibi erken bir dönemde Fransız sosyolojisini yakından takip eden, Türkçe yazında Durkheim ve Tarde'nin sosyolojisinden²⁰ bahseden ilk isimdir (Ahmet Şuayb, 2005 [1901]: 186):²¹

Auguste Comte, hikmet-i içtimaiyenin (sosyoloji) de kurucusu kabul edilir. Fakat Fransa'da bu ilim bir hayli müddet üstadsız kalmıştır; yalnız şu son zamanlarda hayret verici bir faaliyet göstererek her türden meseleye müdahale etmektedir. Sosyolojinin yerinin sağlanması, yayılması ve gelişmesi için Devletler Hukuku Enstitüsü gibi uluslararası bir enstitü kurulmuştur... Sosyoloji mensupları bugün farklı iki kutba ayrılmıştır: Birincilere göre cemiyet somut ve organlaşmış bir varlıktır; diğerlerine göre ise bir soyutlamadır ve ancak insanlar arasındaki ilişkilerle açığa çıkar. Durkheim sosyolojinin realist, Gabriel Tarde ise nominalistidir.²²

¹⁹ "Hikmet-i içtimaiye" toplum felsefesi anlamında kullanılmaktadır. Osmanlı yazınında ilk dönemler sosyoloji yerine ilmi içtima kavramı kullanılıyor olmakla birlikte Ahmet Şuayb'in, ilmi içtima kullanımından da önce sosyolojiden ilk söz eden isimlerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

²⁰ Bu makalenin yazıldığı tarih olan 1901'de Durkheim henüz yeterince tanınmış değildir. Bu nedenle Şuayb, makalede daha çok Tarde'dan söz eder. Ancak bu Şuayb'in Tarde'ı benimsemiş olmasından değil Durkheim hakkında yeterince bilgi sahibi olmamasından kaynaklanmaktadır. Tarde, Osmanlı düşüncesinde öncelikle sosyolog değil kriminolog tarafıyla yer bulmuştur. Şuayb'den önce Beşir Fuad, 1886'da yazdığı bir mektupla suçbilim ile ilgili çalışmalardan bahsederken Tarde'ı referans gösterir.

²¹ Metnin Latin harfleriyle yazılmış transkripsiyonu için bkz. Ahmet Şuayb, Hayat ve Kitaplar, (haz.. Erdoğan Erbay), Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları, 2005. Alıntı, 1901'de yayınlanan Osmanlıca metin ile 2005'te Latin harfleriyle yayımlanmış metin karşılaştırılarak yazılmış, orijinaline sadık kalınarak yazar tarafından sadeleştirilmiştir.

²² İlk önce kriminoloji bilimiyle ilgilenen Tarde'ı sosyolojiye yaklaştıran kitle ve suç arasındaki ilişkiye yönelmesidir. Ancak Tarde, toplumsal bir grubun kendisini oluşturan bireylerden fazlası olmadığını düşündüğünden "psikolojizm" yapmakla eleştirilir. Bkz. Massimo Borlandi, Kitleler Psikolojisi, iç. Sosyolojik Düşünceler Sözlüğü (çev. Bülent Arıbaş), İstanbul: İletişim, 2011, s. 419-420.

Örnek alınan Batı'da özellikle Fransa'da sosyolojinin kurucuları görüşlerini toplum felsefesi geleneği üzerine inşa ederken, Türkiye'de böylesi bir temelden söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle, Türkiye'de sosyolojik düşünce büyük oranda siyasal rejimin resmi ideolojisiyle iç içe geçen bir çerçevede gelişmiştir demek yanlış olmayacaktır. Mannheim'ın (2004: 649) ifadesiyle “zaman içerisinde politika ile bilimsel düşünceler arasındaki kaynaşma, her türden politikanın, en azından dışa karşı göstermeye çabaladığı şekliyle kendine bilimsel bir süs vermesi ve öte yandan bilimsel yaklaşımların politik bir renk tonuna bürünmesiyle sonuçlanmıştır”. Dolayısıyla siyasetle iç içe geçen sosyolojik düşünceyi takip etmek için dönemin siyasal örgütlenmelere de bakılması gerekmektedir.

Fikri cemiyetler ve dergi çevrelerinde bunlar olup biterken siyasal anlamda da muhalif çevreler yeşermeye başlamıştır. Bunlardan ilki 1865'e doğru şekillenen 1867-1878 yılları arasında şöhret kazanan Yeni Osmanlılar hareketidir; esasen Tanzimat siyasetinin uygulayıcılarına karşı bir başkaldırı niteliğinde gelişmiş bu hareket zamanla hürriyet fikrinin savunucuları haline dönüşmüştür (Mardin, 2015). Yeni Osmanlılar dönemi Osmanlı İmparatorluğu için ilginç bir fikri gelişme devri olmuştur. Zira Yeni Osmanlılar o güne kadar Aristocu tümdengelim mantığıyla yetişmiş ulemadan farklı olarak tek tek olgulardan genel kurallar çıkarmayı kendine amaç edinen belki de adına sosyal bilimci diyebileceğimiz aydın tipini ortaya çıkarmıştır. Yeni Osmanlılar döneminin bir diğer önemli özelliği gazetecilik gibi memuriyet dışında bir meslek sayesinde geçimlerini sağlayarak Mannheim'cı anlamda sosyal ilişkilerin üstüne çıkma şansına erişmiş olarak yönetimi eleştirebilme potansiyeline sahip olabilmeleridir. Özellikle ekibin önde gelen ismi Namık Kemal, bugünün sosyal bilimlerinin hukuk, siyaset, edebiyat, tarih, felsefe, ekonomi ve gazetecilik gibi dallarının neredeyse tamamında geliştirdiği düşüncelerle teolojiden sosyal bilime geçişte öncü bir rol oynamıştır. Ayrıca Namık Kemal'in “Osmanlı Tarihi” isimli son eseri Osmanlı tarihinin

sosyolojisini yapmaya hedefleyen bir çalışma olarak değerlendirilebilir (Gencer, 2008: 188).

Yeni Osmanlılar II. Abdülhamit tarafından 1877 yılında dağıtıldıktan sonra faaliyetlerini Avrupa’da ya da gizli olarak yurtiçinde sürdürmeye devam ederek İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin temelini oluşturmuşlardır. Özellikle Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye’de eğitim gören gençler gizlice okudukları Yeni Osmanlıların düşüncelerinden etkilenerek ülkedeki muhalif havanın ölmesine engel olmuş, 1889’da Askeri Tıbbiye öğrencilerinin öncülüğünde gizli bir örgüt olan “İttihad-ı Osmani” kurulmuştur (Mardin, 2008: 31; Mardin, 2015: 97; Ramsaur, 1972: 30). Bu ilk cemiyette daha sonradan isimlerini anacağımızı Abdullah Cevdet ve Hüzeyinzade Ali de bulunmaktadır. Cemiyetin genç üyeleri dönemin baskıcı ortamında kaçmak için 1894-1895 yılları arasında Avrupa’ya ve özellikle de Paris’e giderek orada yoğunlaşmaya başlamışlardır (Ramsaur, 1972: 37). Cemiyet kısa süre içinde Paris’te bulunan Ahmet Rıza ile de temasa geçmiştir. 1894’te cemiyete katılmayı kabul eden Ahmet Rıza ile birlikte önce cemiyetin adı değişmiş Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuş, ardından yurt dışı faaliyetlerinde büyük bir sıçrama yaşanmıştır, cemiyetin Paris şubesinin başına Ahmet Rıza getirilmiştir (Hanioglu, 1985: 174-184; Tunaya, 2016:130).

İttihat ve Terakki dönemindeki bütün düşünce okullarının ortak özelliği sosyolojiyi, ahlaki, sosyal, politik hatta dini problemlerin çözümünde yarı ilahi bir kaynak olarak değerlendirmeleridir (Şentürk, 2000: 157). Bu anlamda İttihat ve Terakki’nin sosyolojik düşüncenin doğuşu açısından önemi büyüktür. İttihat ve Terakki içinde sosyolojik düşüncenin gelişimini etkileyen iki damardan bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki, cemiyeti iki farklı zihniyet üzerinden okuyan Aydın’ın (2009: 118-119) kavramlaştırmasıyla “Birinci İttihat ve Terakki”²³ oluşumudur. Bu hareket devrimci

²³ Birinci İttihat ve Terakki, arkasında Yeni Osmanlı hareketinin bulunduğu temel hedefi anayasal yönetimi yürürlüğe koymak olan ve bu anlamda devrimci bir hareket tarzı belirleyen bir topluluktur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, S. (2009). İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt I, İstanbul: İletişim Yayınları. Tunaya bu hareketi Jön Türk hareketi

niteliğine rağmen demokratik tartışma geleneğini benimsemiş, Fransız düşüncesi etkisinin yoğun olduğu, Osmanlıcı bir harekettir. Hareketin başında Comte'un pozitivist düşüncesinden etkilenen Ahmet Rıza bulunmaktadır. Ahmet Rıza etrafındaki bir grup isimle birlikte Paris'te Meşveret gazetesi çevresini oluşturmuştur. 1899'da Paris'e gelen Prens Sabahattin, Birinci İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde yeni bir kolun doğmasına yol açmıştır (Aydın, 2009: 119). Sadece politik olarak değil toplum görüşü açısından da Ahmet Rıza'dan farklılık gösteren Sabahattin, Türk sosyolojisi açısından önemli bir diğer isimdir. 1902'de Paris'te düzenlenen I. Jön Türk Kongresi sırasında Ahmet Rıza, "Terakki ve İttihat Cemiyeti"ni ve Prens Sabahattin ise "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni (TŞAMC) kurarak tamamen ayrıışmışlardır (Aydın, 2009: 122). İlk dönemler, bu iki cemiyetle temsil edilmiş Jön Türklerin aralarındaki fikir ayrılıkları fikri çatışma perdesi ardına saklanan şahsi farklılıklar ve bunlardan doğan şahsi mücadelelerin bir sonucudur. Mardin'in (2008: 14) Jön Türkler hakkındaki tespiti oldukça yerindedir: "oldukça yerinde gayelerle ortaya çıkan bir hareket, az zamanda inanılmaz derecede yoğun bir entrika, karşılıklı itham ve dedikodu havasına bürünmüştü." Tunaya'nın (2016: 105) ifade ettiği gibi bu iki grup arasındaki mücadelenin nasıl olup da Le Play ve Comtecu düşüncelerden, merkezîyet / ademi merkezîyet tartışmalarına dönüştüğünü anlamak güçtür. Dolayısıyla bu iki cemiyet arasındaki mücadeleyi Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin taraftarları arasındaki mücadele olarak okumak yerinde olacaktır. 1908 II. Meşrutiyetin ilanı sonrası İttihat ve Terakki'nin siyasi parti haline dönüşerek iktidar olmasıyla Aydın'ın (2009: 120-127) İkinci İttihat ve Terakki olarak nitelediği oluşum ortaya çıkmıştır. Bu ikinci oluşum, ilk oluşumla organik bir bağı olmayan, Selanik'te kurulan, mevcut idareden rahatsız bir dizi asker ve küçük memurdan oluşan paramiliter bir örgütlenmedir. İlk oluşumun aksine Fransız düşüncesinin değil Alman düşünce ve devlet anlayışının etkisi altında,

olarak tanımlamaktadır. Jön Türkler 1878-1908 arası faaliyet gösteren Meşrutiyet yanlısı bir gruptur. Meşrutiyet'in ilanından sonra parçalanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, T.Z. (2016). Türkiye'de Siyasal Gelişmeler, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

sonuç odaklı, devletin bekası için her şeyi göze alabilecek ikinci oluşum 1908 ihtilalini gerçekleştiren asıl harekettir. İkinci oluşum özetle merkezîyetçi, milli iktisatçı, Türkçü, Alman etkisinde bir çizgidedir ve bu ikinci hareketin ideoloğu İttihat ve Terakki'nin eğreti duran pozitivistini Durkheim'ın sosyolojisiyle tamamlayan Ziya Gökalp olmuştur (Tunaya: 2016: 106).

3. SOSYOLOJİK DÜŞÜNCEYE GİDEN YOL: JÖN TÜRK HAREKETİ

Bir önceki bölümde on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı'da gelişmeye başlayan düşünce çevrelerinde beliren sosyal düşünce özetlenmiş, dönemin düşünsel ve siyasi ortamı betimlenmiştir. Düşünce akımları ve siyasetin iç içe geçtiği Türkiye'de sosyolojik düşüncenin gelişimini de siyasetten arınık düşünmek mümkün değildir. Bu nedenle dönemin başat siyasi aktörü Jön Türk hareketinin düşünce dünyası önem arz etmektedir. 1895'ten sonra Jön Türk hareketi; Ahmet Rıza ve *Meşveret* gazetesi, Murat Bey ve *Mizan* gazetesi, Abdullah Cevdet ve *İctihat* dergisi, *Osmanlı* gazetesi çevresi, *Şura-yı Ümmet* grubu ve Prens Sabahattin çevresinde şekillenmiştir. Bu gruplar ve yayın organları 1908 sonrası düşünce hareketlerini oluşturan ana akımlardır (Çavdar, 1991: 18). Berkes'in ifadesiyle (2003: 393) Ziya Gökalp'teki fikirlerin tohumlarını da yine Jön Türk hareketi içinde sivrilen üç liderde bulmak mümkündür: Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve Mizancı Murat.

3.1. Bir Siyasal Pozitivist: Ahmet Rıza ve *Meşveret* Dergisi

Ahmet Rıza'nın düşünsel serüveni dört evrede takip edilebilir. Ancak bu çalışma için önceliğe sahip sosyolojik temalar içeren metinleri Paris'te geçirdiği ve *Meşveret*'i yayınladığı 1889-1908 arası dönemde yayınlanmıştır. Bununla birlikte Ahmet Rıza her şeyden önce dönemin öncü bir siyasi figürü olduğundan siyasetten arınmış bir sosyolojik perspektif geliştirmedeğinin belirtilmesi gerekir. Düşünsel serüveninin şekillenmesini daha iyi anlamak üzere kısa bir biyografisine yer vermek uygun olacaktır.

Ahmet Rıza 1859'da İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Ailesinde, III. Selim dönemine dayanan Batıcılık akımı yanlıları olduğu bilinmektedir. Babası "İngiliz"²⁴

²⁴ Ahmet Rıza'nın babası bir görüşe göre İngilizce bildiği için [bkz. Kuran, A. B. (2000). *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak.], başka bir görüşe göre Kırım Savaşı'nda İcadiye

lakaplı Ali Bey, Ahmet Rıza'nın çocukluğunda Konya'ya sürülmüştür; annesi Avusturyalıdır. Bu kısa arka plan bile Ahmet Rıza'nın Batıya olan ilgisi hakkında ipuçları vermektedir (Mardin, 2008: 179).

Ahmet Rıza henüz gençlik evresinde Konya'da sürgünde bulunan babasına yaptığı seyahatler sırasında Anadolu köylerine ilişkin gözlemler yapma fırsatına sahip olmuş, Anadolu köylüsünün yaşadığı sefaletin tarımın geri kalmış olmasından kaynaklandığını düşünerek ziraat eğitimi almak üzere Fransa'ya gitmiştir. Dönüşünde yaşadığı kısa süreli Ziraat Bakanlığı tecrübesinde uğradığı hayal kırıklığı nedeniyle bu kez geri kalmışlığın nedeni olarak gördüğü eğitimsizlik sorununa çözüm olmak amacıyla Eğitim Bakanlığı'na geçiş yapmıştır. Ahmet Rıza hayatının bu evresini şöyle özetlemektedir (Ahmet Rıza, 2001: 13-14):

Babam beni Paris'e tarım öğrenimi için göndermişti... İstanbul'a dönüşümde kendime bir iş aradım. Kimse beni ne çiftliğine aldı, ne de bir sermaye koyarak bir çiftlik işletmek istedi... Hükümet işine girmek zorunda kaldım... Ziraat Nazırı... Bakanlıkta bana iş olmadığını söyledi... Kendi parasıyla öğrenim görmüş ve yurda gelmiş bir adama iş yok deniliyor. Maarif Nezareti'ne [Eğitim Bakanlığı] başvurduğum... Bir buçuk yılda devlet işlerini yakından gördüm. Bu işlerin ne kadar kötüye gittiğini ve bu gidişle maarife değil, hiç bir şeye hizmet edilemeyeceğini anladım. Paris'e giderek yakınan çılgınlıklarını oradan yükseltmeyi düşündüm.

Bu tecrübeler, Ahmet Rıza'nın geri kalmışlık ve ilerleme konusuna odaklandığını ve çözüm konusunda arayış içinde olduğunu göstermektedir. Ahmet Rıza, Eğitim Bakanlığı'nda da aradığı cevabı bulamayınca diğer milletlerin ne gibi araçlar kullanarak ilerlediğini inceleme ihtiyacı hissetmiş ve 1889'da sergi ziyaret etme bahanesiyle izin alarak Fransa'ya gitmiş ve gittikten kısa süre sonra memuriyetten istifa ederek ülkeye geri dönmemiştir. Paris'te düşünsel serüvenine paralel olarak halkların geri kalmış ya da ilerlemiş olmalarının nedenlerini incelemeye koyulmuş, görüşlerini zaman zaman II. Abdülhamit'e yazdığı layihalarla²⁵ iletmiştir. Padişaha yazdığı tasarı metinleri anayasal yönetimin padişah açısından hiç bir negatif etkisinin olmadığını

Kasrı'na yerleşen İngiliz askerlerle görüştüğü için [Akşin, S. (2014). Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, 7. Baskı. Ankara: İmge] İngiliz lakabıyla anılmaktadır.

²⁵ Herhangi bir konuda bir görüş ve düşünce bildiren yazı, tasarı (www.tdk.gov.tr).

açıklamaya çalışan Ahmet Rıza, bunu yaparken İslam dininin meşveret²⁶ usulüne referans vermeyi de ihmal etmemiştir. Ancak rapor ve önerilerinin gerekli ilgiyi görmediğini düşünen Ahmet Rıza, raporlarını ve sadrazama yazdığı uzunca bir mektubu İstanbul'a göndermekten vazgeçip Londra'da Layiha ve Mektup adlarıyla yayınlamak yolunu seçmiştir. Bununla birlikte babasının arkadaşı ve eski Suriye vekili Halil Ganem ile iletişime geçip onun yayımlamakta olduğu “*La Jeune Turquie*” gazetesinde de yazılar yazmaya başlamıştır (Ebüzziya, 1989: 124). Bu yayınlar İstanbul'da geniş yankı uyandırmış, daha sonra politik rakibi olacak Mizancı Murat ve Prens Sabahattin gibi isimlerin övgü dolu metinler kaleme almasına neden olmuştur (Sönmez, 2012: 71). Fikri etki alanı genişleyen Ahmet Rıza böylelikle İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin de ilgisini çekmiş, Cemiyetin iletişime geçme isteklerini kabul eden Rıza'nın İttihat ve Terakki ile bağlantısı böylece başlamıştır. Bundan kısa süre sonra (1895) Halil Ganem'le²⁷ birlikte Paris'te Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı sayılan *Meşveret*'i çıkarmaya başlamıştır (Rıza, 2001; Sönmez, 2012; Berkes, 2003; Mardin, 2008).

Kuran'ın (2000: 42) iddiasına göre Ahmet Rıza *Meşveret*'i o dönem Paris'te bulunan on beş kadar Türk öğrencinin ısrarı üzerine çıkarmaya başlamıştır. Bununla birlikte düşünsel alanda etkili olmanın yolunun “tanınırlıktan” geçtiği Ahmet Rıza'nın da malumudur: “Gerek bizde, gerek Avrupa'da, herkes yazılan şeyden çok yazana dikkat ediyor, önem veriyor. Bir sözü doğru olduğu için değil, söyleyenin konumunu düşünerek dinliyor” (Rıza, 2001: 18). İlgili dönem açısından değerlendirildiğinde tanınır olmanın en etkili yolu gazete / dergi çıkarmaktır. Bu nedenle Ahmet Rıza da kendi yönetiminde bir gazete yayımlama yolunu seçmiş olabilir. Çalışmanın ilerleyen

²⁶ Bir konu hakkında birinin düşüncesini sorma, danışma (<http://www.tdk.gov.tr>). Bu noktada Ahmet Rıza'nın Paris'te 1895'te çıkardığı derginin adının da *Meşveret* olduğunun da altının çizilmesi gerekir.

²⁷ Ahmet Rıza'nın *Meşveret*'i çıkarmadan önce dergisinde yazılar yazdığı Halil Ganem, bir dönem Suriye mebusluğu yapan Katolik Arap bir Osmanlı vatandaşıdır. Ayrıntılı bilgi için [bkz. Şerif Mardin (2008), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İletişim: İstanbul*, s: 43-47].

bölümlerinde Ziya Gökalp'in de benzer bir yol izleyerek hayatının her döneminde mutlaka bir yayının aracılığıyla ilişkili olduğuna değineceğiz. Yayın hayatına nasıl başlamış olursa olsun gazete kısa zamanda büyük yankı uyandırmış, Ahmet Rıza'nın İttihat ve Terakki'nin kurucu üyeleri arasında olmasa dahi dönemin etkili figürlerinden biri olmasını ve Cemiyetin liderlerinden biri haline gelmesini sağlamıştır.

Ahmet Rıza'nın *Meşveret*'ten önce Paris'te "La Jeune Turquie"de yazdığı ilk makaleler siyasi olmaktan uzak metinlerdir. Zira Ahmet Rıza'da reform fikri salt bir siyasi reform değil çok daha derinlere giden bir değişim hareketidir. Bu nedenle bu dönem Ahmet Rıza politikasının altında yatan sosyal süreçlerle, insanları harekete geçiren unsurlarla ilgilenmiştir. Neticede sosyal gelişmenin biyolojik bir gerçek olduğu fikrine ulaşmış, gelişmenin var olan denge sarsılmadan kendiliğinden gerçekleşeceğini savunmuştur. Ancak 1895'te çıkarmaya başladığı *Meşveret*'le birlikte felsefi eğilim gittikçe siyasi bir yöne kaymaya başlamıştır. Öyle ki, İTC'nin resmi yayın organı kabul edilen gazete bu anlamda Ahmet Rıza'nın fikirlerinden ziyade İttihatçıların propaganda aracı haline dönüşmüştür. Bunun yanında Türkçe *Meşveret* ile Fransızca ekinin de içerik olarak farklılık arz ettiğini, Ahmet Rıza'nın pozitivist ve evrensel fikirlerine daha ziyade Fransızca ekte yer verdiğini eklemek gerekir (Mardin, 2008: 191-192).

Ahmet Rıza'nın Türkçe *Meşveret*'teki yazılarına, halka karşı duyulan güvensizlikten kaynaklanan üstten bir bakış hâkimdir. Bu bakış açısının sebeplerinden biri Ahmet Rıza'nın henüz kimsenin vakıf olmadığı Batı'ya ilişkin bir bilgiye - pozitivism- sahip olduğu inancıdır. Ahmet Rıza'nın bu bilgiyle, halka doğru yolu göstereceğine inancı tamdır. Bunu yapmanın yolu da elbette eğitimden geçmektedir, dolayısıyla *Meşveret*'e hakim olan temalardan biri eğitimidir. Tüm diğer pozitivistler gibi toplumsal değişimi evrimsel bir süreç olarak ele alır, bu nedenle eğitime büyük önem verir ve bu süreci kontrol edecek elit bir kadronun gereğine inanır (Kabakçı, 2014). Türkçe *Meşveret*'teki bir diğer tema Osmanlıcılık fikridir. Zira derginin

içeriğinde en çok yer kaplayan konu elbette İmparatorluğun gerilemesi ve parçalanması meselesi iken çözüm ise Osmanlı kimliği altında birleşip bütünleşen bir halkın doğuşudur (Mardin, 2008: 192-203).

Ahmet Rıza'nın fikirlerini asıl ortaya koyduğu *Meşveret*'in Fransızca yayınlanan ekinde ise ağırlıklı olarak Comte'un pozitivizmine yer verilir. Fransızca *Meşveret* 1908 yılına kadar yayımlanmıştır. 19. Yüzyıl sonunda bünyesinde birçok milleti barındıran imparatorlukların aydınlarının neredeyse tümünün karşılaştığı ortak sorun: evrensel, milletler üstü fikir hareketleri ile gelişmekte olan milliyetçi akımların çarpışmasıdır. Bunlardan biri de hiç kuşkusuz Ahmet Rıza'dır. Ancak Rıza'da pozitivist fikirler milliyet sorunlarını ikinci plana atarak önemsizleştirmiştir. Bu nedendir ki, Rıza Osmanlıdaki tüm unsurların selameti için yapılacak değişim ve dönüşümlere inanmaktadır. Fransızca *Meşveret*'te geniş yer bulan bir diğer tema İslam'dır. Ahmet Rıza'ya göre din toplumda düzeni sağlayan, toplumu bir arada tutan etmenlerden birisi olduğu için önem arz etmektedir. Buradan hareketle İslam'ın ilerlemenin önünde engel teşkil etmediğini hatta sosyal gelişmeye Hristiyanlıktan daha elverişli olduğunu savunan Ahmet Rıza yazılarında genellikle İslam'ı savunmuştur (Mardin, 2008: 187). Dinin toplumsal ve siyasal bir tutkal vazifesi gördüğü düşüncesini benimser (Kabakçı, 2014: 49) : “Hakikat şudur ki din cemiyette temel bir rol oynar. Din milletin mukadderatı üzerinde fevkalade büyük bir tesir icra eder”(akt. Mardin, 2008: 210).

Ahmet Rıza, Paris'te *Meşveret*'teki yazılarından başka “Vazife ve Mesuliyet” isimli üç kitaptan oluşan bir seri çıkarmıştır: Padişah ve Şehzadeler, Asker, Kadın olmak üzere (Fındıkoğlu, 1962; Koçer, 1974). Bu yayınlardan en önemlisi ve dönemine göre ilerici fikirler içereni Kadın isimli kitaptır. Rıza'da, diğer bütün temalarda olduğu gibi kadın da toplumda düzeni sağladığı ve bu yolla ilerlemeye katkı sunduğu ölçüde önemlidir. Bu nedenle kadınların eğitimine önem verilmesi gerektiğini, kadınları eğitmenin tüm milleti eğitmek anlamına geleceğini ileri sürmektedir. Bu düşüncenin

altında toplumun temelini aile oluşturur, aileyi bir arada tutan, çocukların yetişmesini sağlayan annedir görüşü yatmaktadır (Koçer, 1974: 19-24). Metinde her ne kadar bazı “cüretkar” ifadeler²⁸ yer alsa da metnin tamamının İslami referanslarla yüklü olması Rıza'nın daha önceki metinlerinde de görülen dini bir meşrulaştırma aracı olarak kullanma eğilimi burada da kendini hissettirmektedir.

Ahmet Rıza'yı sosyolojik düşünceye yaklaştıran, onun Comte ve pozitivismine olan ilgisidir. Bu nedenle Rıza'nın pozitivism ilgisine biraz daha yakından bakmak ve bu ilginin varsa sosyolojiyle ilişkisini kurmak yerinde olacaktır. Ahmet Rıza'nın pozitivism ilgisi hayatının Paris'te geçen dönemi olan 1889-1908 yılları arasında rastlamaktadır. Ancak Ahmet Rıza'nın sözcüsü olarak anıldığı pozitivist düşünceyle Paris'e gitmeden evvel tanıştığı Fransızca *Meşveret*'te çıkan bir makalede yer almaktadır. Rıza pozitivismi 1887 yılında Dr. Robinet isimli birinin Comte hakkında yazdığı kitapla keşfettiğini ifade etmektedir (akt. Mardin, 2008: 179). Dönemin Osmanlı düşünce hayatında en sık yapılan tartışmaların “ilim”, “fünun” ve “terakki” kavramları etrafında şekillendiği düşünülünce Ahmet Rıza'nın pozitivismi Osmanlı topraklarında tanımış olması muhtemeldir. Zira Osmanlı'nın pozitivism ilgisi ve hatta Comte'un Osmanlı ilgisi daha önceki dönemlere dayanmaktadır. Comte, Tanzimat'ın ilanıya birlikte Mustafa Reşit Paşa'ya bir mektup²⁹ göndererek, kendisini kutlamış ve Osmanlı'yı tasarladığı pozitivist insanlık dinine davet etmiştir (Korlaelçi, 2014: 89). Ayrıca dönemin etkili isimlerinden biri olan Beşir Fuad³⁰ felsefi bir akım olarak

²⁸ Metinde “...kadınların başını örtün, gözlerini kapayın deyip dünyanın en nazik çiçeğinden daha nazik olan bedenleri havasız, ışıksız yerlerde hareketsiz tutarak verem eden erkeklerdir” gibi ifadelerle rastlanmaktadır.

²⁹ Comte mektubunun sonunda, sosyolojik kanunlara göre Osmanlı İmparatorluğu'nun kaçınılmaz olarak dağılacığını, sağlanması mümkün olmayan bir birlik (Osmanlıcılık) için çaba sarf etmenin anlamsız olacağını ifade etmektedir. Bu nedenle pozitivist olduğunu iddia eden Osmanlı aydınının mektubun tamamını kabul etmesi mümkün değildir.

³⁰ Oldukça kısa süren yazı hayatında (1852-1887) çeşitli konularda 200'den fazla makale, telif ve tercüme eser veren Beşir Fuad'ın eserleri sayesinde Osmanlı aydınlarının çoğu Zola, Dickens, Flaubert, Comte, Büchner, Spencer, Tarde gibi Batılı düşünürleri tanıma fırsatı bulmuşlardır. [Bkz. Orhan Okay, TDV İslam Ansiklopedisi Beşir Fuad maddesi]

pozitivizm düşüncesini Türkiye'ye duyurmakta etkin bir rol oynamıştır (Sönmez, 2012: 66-69). Ancak Rıza'da Comte etkisinin esas olarak Paris'e gitmesinden sonra belirdiği söylenebilir. Doğaldır ki, 19. Yüzyıl Fransa'sında oldukça canlı bulunan pozitivist hareket orada bulunan Ahmet Rıza'yı etkilemiştir. Bu etki yayınladığı *Meşveret* gazetesinin baş sayfasına Comte'un düsturu olan "Ordre et progres" (Nizam ve Terakki) ifadesini yazdıracak kadar büyüktür. Bununla birlikte eldeki veriler Ahmet Rıza'nın bizzat Comte'un görüşlerini ele aldığı bir yayını bulunmadığı yönündedir ³¹ (Fındıkoğlu, 1961: 10). Burada bir parantez açarak, bu dönemde Türkçe literatürde Comte'un hiçbir eserinin tamamen çevrilmemiş olduğunu ve Comte'un pozitivistimin felsefi etkilerinin Türkiye'de yeterince tartışılmamış olduğunu ifade etmek gerekir. Oysa aynı dönemlerde örneğin İngiltere'de John Stuart Mill, Comte'la kıyasıya tartışmalara da girerek hem felsefi alanda hem de politik alanda kuvvetli bir entelektüel ekol oluşturmuştur. Comte'un Türkiye'de tamamıyla çevrilmiş olan tek yapıtı, "Catechisme Positiviste" adlı geç dönem yapıtlarından biridir; bu yapıt, "Pozitivizm İlmihali" adıyla 1952'de Milli Eğitim Bakanlığı'nın dünya edebiyatından yaptırdığı çeviri dizisi içinde yayımlanmıştır. Pozitivizmin Jön Türk zihniyeti üzerindeki etkisi ise daha çok Renan, Taine, Bougle, Boutroux gibi düşünürler aracılığı ile olmuştur (Durakbaşı, 2001:103).

Ahmet Rıza'nın pozitivistimi seçimi elbette bir yandan dönemin Fransa'sında etkili bir düşünce sistemi olmasından kaynaklanırken diğer yandan da Osmanlı toplumunun en çok ihtiyacı olan şeye cevap vermesiyle ilişkilidir. Hiç şüphesiz Comte'un pozitivist çözüm önerisi yani pozitif bilim ışığında sağlanan düzen ve düzen

³¹ Ahmet Rıza'nın yazılarının da bulunduğu Şura-yı Ümmet'te Comte'un teorilerinden bahseden kimi imzasız metinler bulunmaktadır. Ancak bunların Ahmet Rıza'ya ait olup olmadığı kesin değildir (Fındıkoğlu, 1961). Şura-yı Ümmet 1902-1910 yılları arasında yayımlanan İttihat ve Terakki'nin yayın organı bir dergidir. Şura kelimesi tıpkı meşveret kelimesi gibi İslami referanslı bir danışma kuruluna işaret eder. Dergide daha sonra değineceğimiz Türkçü görüşleriyle öne çıkan Yusuf Akçura'nın da yazıları bulunmaktadır. Daha fazla bilgi için [bkz. M. Şükrü Hanioğlu, TDV İslam Ansiklopedisi Şura-yı Ümmet maddesi].

için ilerleme fikri Ahmet Rıza için oldukça cazip görünmüştür. Zira Comte'un 1789 sonrası Fransa toplumu için yaptığı analizin Osmanlı toplumu için de uygun olacağını düşünen Rıza, toplumların tümünün izlediği ortak bir yol olduğunu, benzer sosyal koşulların benzer sonuçlar doğuracağı fikrini savunan evrenselci pozitivist yaklaşımını benimsemektedir (Özden, 2009: 120-121; Sönmez, 2012: 69). Ahmet Rıza'nın pozitivism seçiminde pozitivismin sunduğu olanaklar yanında pozitivistlerin tavrı da etkilidir. Pozitivistlerin her dine mesafeli duruşları ve hatta İslam'ı pozitivismde daha uygun görmeleri ve emperyalist düşüncelerin karşısında olmaları Ahmet Rıza gibi kimi Osmanlı aydınlarını pozitivismde yakınlaştırmıştır. Tüm bunların ötesinde bu seçimde pragmatik bir takım etkenlerin yanında daha kişisel nedenlerden de söz etmek gerekir. Avrupa'da Osmanlı ve İslam düşmanlığının hüküm sürdüğü bir dönemde Ahmet Rıza pozitivistler tarafından itibar görmüş, "insana hangi milliyetten olduğuna bakmaksızın gerekli saygı ve dostluğu sadece pozitivistlerin gösterdiğini" ifade etmiştir (akt. Kabakçı, 2014: 43). Elbette Ahmet Rıza ile pozitivistler arasındaki yakınlaşma bir yanı sıra Ahmet Rıza'nın Abdülhamit karşıtı kararlı bir muhalif olarak Fransa'da yaşıyor olmasıyla da ilişkilidir.

Her ne kadar Ahmet Rıza'nın Comte ilgisini ispatlayacak metinleri olmasa da Paris'e gittikten sonra Sorbonne Üniversitesi'nde Pierre Laffitte'in verdiği pozitivism derslerine devam ettiği bilinmektedir: "Zaten pozitivist çığırı benimsemiştim. Kendisine çok şeyler borçlu olduğum M. Laffitte'in kıymetli yardımı sayesinde bilgi sahamı genişlettim" (akt. Fındıkoğlu, 1962: 11). Bununla birlikte Rıza'nın Fransız Pozitivist Cemiyetine üye olduğu, cemiyetin yayın organı *La Revue Occidentale*'de yazılar yazdığı ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yer alan pozitivist cemiyetlerle de ilişki içinde olduğundan söz edilmektedir (Ebüzziya, 1989: 124). Ayrıca 1905'ten itibaren Batı Pozitif Kurulu'nda "Müslüman Toplumların Temsilcisi" olarak yer almıştır (Kabakçı, 2014: 31).

Özetle Rıza, her ne kadar Comte'un görüşlerinin sosyolojik yönlerine yeterince değinmese de türlü vesilelerle pozitivismeye olan bağlılığını dile getirmiştir. Rıza'nın Comte ilgisi, daha sonra değineceğimiz Prens Sabahattin'in Science Sociale³² ilgisi gibi büyük ölçüde siyasi görüşü bilimsel bir temele dayandırma çabasından doğmuştur (Ülken, 1992: 132). Bununla beraber pozitivismi benimsemesi Rıza'nın diğer İttihatçılardan farklı olarak devrimden çok evrim taraftarı olmasına ve şiddet içeren müdahaleleri reddetmesine zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte kimi İttihatçıların yabancı müdahalesi fikrine de şiddetle karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkışın altında emperyalizm eleştirisinin yattığından söz edilebilir. Rıza'nın 1922'de yayınlanan *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası* başlıklı kitabı emperyalizm eleştirisinin ve post-kolonyal düşüncenin öncüsü sayılabilir. Rıza bu kitapta bütün özgürlük iddialarına rağmen Avrupalıların büyük çoğunluğunun hala Haçlı seferleri dönemindeki düşünceleri paylaştığını, güttükleri politikaların temel dayanağının maddi menfaatler olduğunu savunmaktadır (Rıza, 2015 [1922]).

Rıza, çoğu zaman Comte'un görüşlerinden kendi siyasi fikirlerine dayanak olacak noktaları alarak görüşlerini kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Bunu yaparken çoğunlukla yalnız kalmış, etrafında bir pozitivist cemaat oluşturamamıştır. Hatta "pozitivist ve enternasyonalist düşünceleri" nedeniyle İttihat ve Terakki içinde güvenilirliğini yitirmiş ve İttihatçılar tarafından da dışlanmış (Fesch, 1999: 355). Bu nedenle yola çıkarken bulmayı hedeflediğimiz "Ahmet Rıza ve *Meşveret* Çevresi" ne ulaşmak mümkün olmamıştır. Zira kendisi bile zaman zaman *Meşveret*'te birlikte yazdığı isimlerin yazma amaçlarının samimiyetinden şüphelendiğini dile getirmiştir:

³² Sosyal bilimin ankete dayalı bir gözlem bilimi olduğunu savunan Fransız maden mühendisi Le Play'in takipçilerinden Tourville ve Demolins tarafından kurulan ekoldür. Science Sociale temelde Le Play'in izinden gitse de onu aşarak "toplumsal olguların terminolojisi" adını verdikleri, incelenen toplumun coğrafi özelliklerinden yönetim tarzına, mülkiyet yapılarından çalışma ve eğitim biçimlerine uzanan yirmi beş temel bölümden oluşan bir analiz aracı geliştirmişler, bu sayede bölge ve ülke çapında pek çok monografi çalışması gerçekleştirmişlerdir. Bkz. Savoye, A., "Frederic Le Play Pierre Guillaume 1806-1882/ Le Play Okulu, 1856-1914", Sosyolojik Düşünce Sözlüğü, (ed. Massimo Borlandi vd.), 2011, s. 460.

“...gazetecilere yedirecek beş param yoktu. *Meşveret*’i güç durumda bastırıp yayabiliyordum ve ben, ulusumun bağımsızlığını savunuyordum” (Rıza, 2001: 29). Ancak yine de *Meşveret*’te, Osmanlı ve Osmanlı olmayanların, İmparatorluğun politik durumunu tartışabileceği bir ortam yaratması onu başarılı kılan hususlardan biridir (Taglia, 2015: 100).

3.2. Ansiklopedist Abdullah Cevdet ve *İctihat*³³ Dergisi

Abdullah Cevdet temel metinlerde bir sosyolog olarak anılmasa da, bu çalışmada yer almasının nedeni, Tıbbiyeli zihniyetini toplumsal analize taşıyan “toplum doktoru” tipinin öncülerinden ve psiko-sosyolojik ya da davranışçı kuram denilebilecek toplumsal anlamada bireyi önceleyen kuramın temsilcilerinden biri olmasıdır. Yanı sıra kişisel ilişkileri açısından değerlendirildiğinde Ziya Gökalp’in düşünce serüveninde önemli bir yerinin olduğunu da eklemek gerekir.

Abdullah Cevdet’in amacı en temelde döneminin pek çok Osmanlı aydını gibi dağılmakta olan İmparatorluğu kurtarmaktır. Cevdet, zihnini meşgul eden sorunu “modern fikirleri ve terakki fikrini Müslüman ruhuna sokmanın çareleri” (akt. Mardin, 2008: 227) olarak özetler. Dolayısıyla Abdullah Cevdet’in de dönemin diğer pek çok Osmanlı aydını gibi terakki ve tekamül fikrine odaklanan bir düşünsel serüveni vardır. Memleketin ilerlemesi için toplumun kültür seviyesinin yükseltilmesi gerektiğine inanan Abdullah Cevdet bu anlamda eğitime özel bir önem vermiştir. Ahmet Rıza’da da benzer eğilimler görülmesine rağmen Abdullah Cevdet, Ahmet Rıza’dan farklı olarak bunu sağlamak için toplumun eğitimine yönelik metinler kaleme almış, çeviriler

³³ Derginin adı kimi kaynaklarda İctihad ya da İctihad olarak da geçmektedir. Bu çalışmada Türk Dil Kurumunun sözlüğünde yer aldığı güncel Türkçe yazım kurallarına uygun biçimde “*İctihat*” olarak Türkçeleştirilmiştir. Benzer yaklaşım diğer Osmanlıca kelimeler için de kabul edilmiştir.

yapmıştır. Bu yönüyle Abdullah Cevdet'te, Ahmet Rıza'nın politik duruşundan ziyade daha ansiklopedist³⁴ bir yan bulunmaktadır (Mardin, 2008: 226).

1869'da Arapkir'de dünyaya gelen ve muhafazakâr bir ailede yetişen Abdullah Cevdet ilk eğitimini böyle bir atmosferde aile büyüklerinden almış, 1885'te Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisinde okumak üzere İstanbul'a gelmiş idadiden sonra Askeri Tıbbiye'de eğitim görmeye devam etmiştir. Orduyu modernleştirme amacıyla Batı etkisine açık hale getirilen (Ramsaur, 1972: 34) bu sayede bilim ve teknolojinin yanı sıra Batı siyasal kültürünün beklenmedik şekilde ülkeye sızmasına neden olan askeri okullar (Şentürk, 2000: 156) Batılı zihniyete sahip yeni bir aydın sınıfın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu anlamda Tıbbiye, özellikle kuruluşunun ilk aşamalarında doktor yetiştirmenin yanı sıra eğitim, bilim, düşünce ve yönetim alanlarında ilk modern eğitilmiş kişilerin yetiştiği (Berkes, 2003: 234), muhalif görüşlerin en şiddetli biçimde geliştiği kurumdur. Dolayısıyla Abdullah Cevdet'in hayatında da önemli dönüşümlerin yaşandığı ilk durak olma özelliği taşır.

Tıbbiyeyi diğer okullardan ayıran temel fark okutulan derslerin içerikleridir. Tıp bilimi, biyolojik içeriğinden dolayı dönemin pozitivist Fransa'sından getirilen kitaplardan en çok etkilenen alandır, Tıbbiye de bu anlamda biyolojik materyalizm fikrinin öğrenildiği bir merkez haline gelmiştir. Dolayısıyla tıp eğitimi, dinin toplumsal gelişmeye engel teşkil ettiğini düşünen bir aydın tipi yaratmada önemli bir rol oynamıştır. Bu aydın tipinin bir diğer özelliği de sosyal olaylara tek bilim olduğuna inandıkları pozitif bilim yöntemlerini uygulamaya çalışmalarıdır (Hanioğlu, 1981: 5-12). Böylesi bir atmosferde o güne kadar dini referanslarla düşünen Abdullah Cevdet'in materyalist düşünceyle tanışması düşüncesinde ciddi bir dönüşüm meydana getirmiştir. Bu arka plan, Abdullah Cevdet'in, toplumsal olayların pozitif yöntemler kullanarak

³⁴ Abdullah Cevdet'in tüm eserleri göz önüne alındığında, tıptan eğitime, felsefe tartışmalarından sembolist şiirlere, Shakespeare çevirilerine kadar birbiriyle ilişkisiz görülebilecek pek çok alanı kapsadığı görülmektedir. Çeviri eserlerin başına yazdığı uzun önsözler de Abdullah Cevdet'in, Ahmet Mithat Efendi'de görülen her konuda bilgi verme amaçlı ansiklopedist akımı benimsediğine işaret eder (Bkz. Hanioğlu, 1981: 161).

açıklanabileceği iddia eden Gustave Le Bon³⁵ ilgisini de açıklamaktadır. Le Bon, 20. yüzyılın başından itibaren Osmanlı aydınlarının toplum görüşü üzerinde ciddi etkisi olan isimlerden biridir (Bora, 2017: 34). Le Bon'un Arap medeniyeti üzerine yaptığı çalışmalarda İslamiyet hakkında olumlu görüşler bildirmesi Osmanlı aydınlarınca benimsenmesine önemli bir katkı sağlamıştır (Hanioğlu, 1981: 165). Abdullah Cevdet, Tıbbiye'de öğrendiği bir hastalık farklı hastalarda farklı biçimlerde tedavi edilir kuralını toplumlar için uygulamanın da mümkün olabileceğine inanmış, Le Bon'un "Les Lois Psychologiques de l'Evolution des Peuples" adlı eserini "Ruh-ül Akvam" ismiyle tercüme etmiş, amacının toplum doktoru olmak isteyenlere yol göstermek olduğunu ifade etmiştir (Mardin, 2008: 244).

Abdullah Cevdet, muhalif fikirlerin gelişip, yeşerdiği Tıbbiye'de öğrenci olmakla birlikte dönemin muhalif hareketinin de önde gelen isimlerinden biridir. Mekteb-i Tıbbiye'deki ilk siyasal örgütlenme 1889'da Abdullah Cevdet'in de aralarında bulunduğu beş isim tarafından *İttihad-ı Osmani Cemiyeti* adıyla kurulmuştur. Cemiyet, biyolojik materyalizm etkisinde, öğrencilerden oluşan bir düşünce topluluğundan ibaretken zamanla siyasal bir örgüt haline gelmiştir. Abdullah Cevdet, okulu bitirmesinden kısa süre sonra Avrupa'ya kaçmış, hem siyasal hem düşünsel anlamda hayatının en hareketli dönemini burada yaşamıştır. Burada eklenmesi gereken bir ayrıntı Cevdet'in Avrupa'ya gitmeden önce kolera salgını nedeniyle bir süre Diyarbakır'da görev yaparken Ziya Gökalp'le tanışarak onu İTC'ye kaydetmiş olmasıdır (Hanioğlu,

³⁵ Gustave Le Bon (1841-1931) tıp öğrenimi yarıda bırakmış, erken dönemlerde hijyen ve tıpla ilgili bilgilendirici kitaplar yazmıştır. Paris Antropoloji Derneği'ne üyeliğinin ardından bir süre kafatası ölçümlerine dayalı antropolojiyle uğraştıktan sonra kendi ifadesiyle "toplumbilim"e yönelmiş, psikoloji temelli bir toplum incelemesi anlayışını benimsemiştir. Yöntemi, toplumsal aktörleri yöneten kalıtsal duyguların izini sürmek üzere kolektif bilinçdışına ilişkin analizler yapmak olarak tanımlanabilir. Le Bon, Tarde'nin sosyal süreçler olarak ele aldığı taklit teorisini, Durkheim'in kolektif zihin kavramını ırksal mistisizm ile birleştirmiştir. Le Bon bireylerin dışında bir varlık olarak toplumu değil ırksal temelde ulusu işaret eder. Bu anlamda analizleri, Latinlerin devletçiliğe eğilimli, Anglosaksonların tam tersi olduğu şeklinde genellemelerden ibaret kalmıştır. Le Bon, en bilinen kitabı "Kitlelerin Psikolojisi"nde bu kültüralist determinizmini sürdürmüş, ırksal bir mistisizmi savunduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. [Bkz. Massimo Borlandi, Gustave Le Bon, iç. Sosyolojik Düşünce Sözlüğü (çev. Bülent Arıbaş), İstanbul: İletişim, s. 455-457 ve Don Martindale, The Nature and Types of Sociological Theory, Routledge, 2010, s.309-313].

1981: 25-29). Ziya Gökalp'ın düşünsel serüveni açısından bu ayrıntı önemlidir, Abdullah Cevdet'in Gökalp üzerindeki etkisine çalışmanın ilerleyen kısımlarında değinilecektir.

Avrupa'ya kaçan Abdullah Cevdet, ilk önce Ahmet Rıza Bey'in grubuna katılmış, bir süre sonra 1897'de Cemiyetin kurucularından İshak Sukuti ile birlikte Cenevre'ye giderek orada cemiyetin resmi yayın organı sıfatıyla *Osmanlı* gazetesini yayımlamaya başlamıştır (Sönmez, 2012: 87). Gazete, özellikle Tıbbiyenin düşünce ortamında yetişen isimleri bir araya getirmesi bakımından önemlidir (Hanioglu, 1981: 36). Ekibin Tıbbiye mezunlarından oluşması birkaç noktadan önemlidir. Öncelikle tıp eğitimi aldıkları için sosyale ve siyasete ilişkin görüşleri Mülkiye mezunlarınınki kadar ince ve derinlikli değildir (Mardin, 2008: 156). Bu nedenle gazeteye; fikri yönden zayıf bir Abdülhamit düşmanlığı damgasını vurmuştur. İkinci olarak yine aldıkları eğitim neticesinde diğer Jön Türklerden daha laik bir dünya görüşüne sahiptirler. Bu laik anlayış, toplumun geri kalmasını, o güne kadar şeriata uygun hareket etmemekle ilişkilendiren hakim görüş yerine topluma karşı sorumluluk eksikliğine bağlamıştır. Bu anlamda sosyal ahlak³⁶ (ahlak-ı içtimaiye/ahlak-ı umumiye) kavramından bahseden ilk yayın Osmanlı gazetesidir. Diğer yandan bu görüşle ilk defa ümmet kavramı yerine laik bir toplum anlayışına işaret edilmektedir (Mardin, 2008: 166-170). Ancak yine de geniş halk kitlelerine ulaşmak adına din ile laik düşünce arasında hassas bir denge kurmaları gerekmiştir (Mardin, 2008: 164). Zira geniş halk kitlelerine ulaşarak halkı muhalefete ortak etme gazetenin en büyük amaçlarından biridir. Jön Türk hareketi başından beri fikirlerini geniş kitlelere yayamamaktan şikayetçidir. Tam da bu sebeple, Abdullah

³⁶ Toplumun bir arada tutan güç anlamında sosyal ahlak fikri, Abdullah Cevdet tarafından bir süre sonra İctihat'ta milli bir dil ve milli bir edebiyat etrafında şekillenen ve onlara hayat veren bir kavram olarak "maşeri vicdana" dönüşecektir (Mardin, 2008: 248). Osmanlı gazetesi ve dolayısıyla Abdullah Cevdet'in gündeminde olan bu kavram, esas olarak Avrupa'da bireycilikle topluma karşı sorumlu olma fikirlerinin sentezi sonucu ortaya çıkan tesanütçülük fikrinden kaynaklanmaktadır. Diğer yandan Abdullah Cevdet üzerindeki etkisi tartışılmaz olan Le Bon'un "kollektif bilinç" kavramını Durkheim'dan ödünç alarak yeni bir sentez meydana getirmeye çalıştığı göz ardı edilmemelidir. Bu anlamda Abdullah Cevdet'in daha sonra Gökalp'ın düşüncesinde merkezi bir yer edinecek "maşeri vicdan" kavramını Durkheim'dan değil Le Bon'dan almış olması muhtemeldir.

Cevdet'in ilgisi felsefe, materyalizm ve spiritüalizm düşüncesinden kitlelerin psikolojisine³⁷ evrilmiş, Le Bon'un düşüncelerinden esinlenerek yazdığı yazıları Osmanlı gazetesinde yayımlanmaya başlamıştır (Mardin, 2008: 151). Osmanlı Gazetesinin yönetimini oluşturan Tıbbiyeli ekibin esas olarak gözlem ve deney metoduyla işleyen bilimleri gerçek bilim olarak kabul etmelerine "...Sosyolociya³⁸ gibi, psikolociya gibi, ahlak gibi maneviyata dair olan... ilimleri" (Rıza Tevfik, 1895; akt. Hanioglu, 1981: 11) kati surette bir bilim dalı olarak görmemelerine rağmen, Abdullah Cevdet'in psikolojik ve sosyolojik diyebileceğimiz düşünceye odaklanması yine dönemin siyasal atmosferi içinde değerlendirilmelidir.

Düşünsel hayatı iniş çıkışlarla, siyasi hayatı sürgünlerle geçen Abdullah Cevdet'in Jön Türk hareketindeki son durağı Mısır'dır. 1905'te Mısır'a gelen Abdullah Cevdet siyasi muhalifliğinin en etkili dönemini burada yaşamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri İstanbul yönetiminin Mısır'daki yayın faaliyetlerine müdahale etmemesidir. Bu anlamda Abdullah Cevdet'in yayınlarını serbestçe yapabilmek ve toplumu bilgilendirmek adına kurduğu ve 1904'te İçtihat dergisini çıkarmaya başlayan matbaa faaliyetlerini 1905'ten sonra Mısır'da sürdürmüştür. (Mardin, 2008: 230). Bu dönemde İçtihat doğrudan hiç bir grubun resmi yayın organı niteliği taşımasa da hem içeriği ve yazarların eğilimleri hem de Abdullah Cevdet'in bu süre boyunca *Adem-i Merkeziyet Cemiyetinin* Mısır şubesinin aktif bir üyesi oluşu, ekibin Prens Sabahattin'in grubuna yakın durduğunu ortaya koymaktadır (Hanioglu, 1981: 55-56). Abdullah

³⁷ Dönemin, toplum karşısında bireyi öne çıkaran sosyal psikologları diyebileceğimiz Gustave Le Bon ve Tarde gibi isimleri kitleleri odağa alan çalışmalar ortaya koymuşlardır. Le Bon kalabalıkları sürü içgüdüleriyle açıklamaya çalışırken, Tarde kitlelerin taklit yoluyla oluştuğunu öne sürmektedir. [Bkz. Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü* (çev, O. Akınhay ve D. Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005, s. 375].

³⁸ Ülkemize ilk önce "sosyoloji" adıyla giren bu yeni bilim, ilk bir kaç yılın sonunda 25-30 sene süreyle ilmi muşere, ilmi cemiyet, ilmi içtima, ilmi içtimaiyat ve içtimaiyat adıyla anılmıştır (Ergun, 1983: 2160). 1901'de Şemseddin Sami tarafından hazırlanan sözlükte (Kamus-ı Türki) içtimaiyat kelimesi bulunmamaktadır. Dolayısıyla kelimenin bu şekilde kullanılışının daha sonraki bir döneme rastlaması muhtemeldir. Bununla birlikte "sosyolociya" kullanımına ise burada sözü edilen makale dışında herhangi bir kaynakta rastlanmamıştır.

Cevdet'i bu cemiyete yaklaştıran cemiyetin amaçları ile kendi düşünceleri arasındaki paralelliklerdir (Hanioğlu, 1981: 195). Dönemin Osmanlı aydınları arasında sorunun sadece meşrutiyetin ilan edilmesi olmadığını, çözüm için yapısal değişikliklerin elzem olduğunu düşünen nadir kişilerden biri olan Prens Sabahattin'in görüşleri bu anlamda Abdullah Cevdet'in görüşlerine yakın durmaktadır. Aslında Sabahattin'in görüşlerinin ana temalarından olan teşebbüs-i şahsi fikri esas olarak dönemin birçok aydınının yazılarında "her şeyi devletten bekleyen birey" eleştirisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu husus neredeyse tüm Osmanlı aydınlarının herhangi bir kuramsal yaklaşıma dayanmaksızın gözlemleriyle ulaştıkları bir sonuç olmakla beraber Sabahattin Bey, konuya daha bilimsel olduğunu iddia ettiği bir biçimde yaklaşmış olduğu için diğer isimlerden ayrılır. Abdullah Cevdet'i Prens Sabahattin'e yaklaştıran etkenlerden biri de bu bilimsellik görüntüsüdür.

Abdullah Cevdet'i, Sabahattin'e yaklaştıran bir diğer husus "memuriyetperestlik" düşüncesine karşı olmasıdır. O da Sabahattin gibi memur olma isteğinin hat safhaya ulaştığı toplumların gelişmesinin mümkün olmadığını savunmaktadır. Bu iki ismi bir araya getiren son nokta ise adem-i merkeziyet meselesidir. Abdullah Cevdet'in bu konuda da İmparatorluk içindeki etnik grupların kültürlerinin korunması ve geliştirilmesini savunarak Sabahattin'in adem-i merkeziyet düşüncesine yakın durduğunu söylemek mümkündür (Hanioğlu, 1981: 198-205). Dolayısıyla Abdullah Cevdet'in özellikle Mısır'da bulunduğu sırada (1905-1910) siyasal olarak etkin olmasa da Prens Sabahattin grubuyla yakın ilişki içerisinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise grubun üyelerinin çoğu İstanbul'a giderek Ahrar Fırkasını kurduğu halde, o, Mısır'da kalarak partiye katılmamıştır. Prens Sabahattin'le Abdullah Cevdet'in zihinsel birlikteliği büyük ölçüde Ahmet Rıza'nın liderliğinde hareket eden diğer Jön Türk ekibinin Abdullah

Cevdet'i dışlamış olmasıyla da açıklanabilir. Dolayısıyla onu Sabahattin'e yaklaştıran etkenleri açıklarken dönemin siyasal olayları da göz ardı edilmemelidir.

Abdullah Cevdet, Meşrutiyet'in ilanından sonra Mısır'da kültürel faaliyetlerine devam ederek 1910'da İstanbul'a dönmüştür. *İçtihat* dergisinin II. Meşrutiyet'ten sonra yayınlanan sayılarının ana temalarından biri İslam eleştirisi olmuştur. Bu anlamda İslam'a eleştirel gözle yaklaşan ilk Osmanlı dergi *İçtihat*'tır³⁹ (Hanioğlu, 1981: 129). Fakat Abdullah Cevdet ve dolayısıyla *İçtihat*; radikal, modernist ve laisist görüşlerini ortaya koyarken İslami referanslar vermekten de geri durmamışlardır (Bora, 2017: 26). Aslında böyle hareket etmek bir zorunluluk gereğidir: “ ..ışık Hristiyan dünyasından gelirse Müslüman ruhu ona bütün kapıları kapayacaktır. Bu böyle olunca... progresif prensipleri bizzat İslam müesseselerinde aramalıyız ve İslam'da bu müesseseler çok sayıda mevcuttur” (Cevdet, 1905; akt. Mardin, 2008: 236). Ancak Abdullah Cevdet amacı esas olarak İslamiyet'in dinsel yönüyle toplumsal yönünü birbirinden ayırmak ve dikkatleri ikinci yöne çekmektir. Daha önce değindiğimiz gibi benzer eğilime sahip olan Ahmet Rıza da İslam'ın toplumsal işlevine önem atfetmektedir. Her iki isim de benzer şekilde Batılı kurumların Osmanlı'ya getirilmesi için İslam'ın araç olarak kullanılması görüşünü benimsemiştir. Ancak Abdullah Cevdet bir adım daha ileri giderek zamanla materyalizmin dinin toplumsal rolünü yerine getireceğine inanmış, biyolojik materyalist görüşleri İslami gelenekle uzlaştırmaya çalışmıştır (Hanioğlu, 1981: 136-139). 1897'de Cenevre'de ilk taslağını yayınladığı “Fünun ve Felsefe” adlı çalışması, İslam alimleriyle biyolojik materyalist filozofların fikirlerini bağdaştırmaya çalışan bir metindir (Hanioğlu, 1988: 90).

Geniş bir yazar kadrosu bulunan *İçtihat*'ın yayımı zaman zaman durdurulsa da 1932 yılına kadar faaliyetine devam ederek toplam 358 sayı olarak çıkartılmıştır (Polat,

³⁹ Derginin adı tıpkı Ahmet Rıza'nın *Meşveret*'inde olduğu gibi İslami referansla yüküldür. İctihad, fıkıh açısından kesin bir yargı bulunmadığı durumlarda çeşitli metotlar kullanarak bilgiye ulaşma çabası olarak tanımlanabilir (TDV İslam Ansiklopedisi, C.1, s. 432).

2000: 446). Derginin önem arz eden taraflarından biri Cumhuriyet inkılaplarına öncülük yaptığı düşünülen temalara rastlanmasıdır.

...Abdullah Cevdet... Kadın serbestisinin lüzumundan bahsediyor, Arap harflerinin kötü bir te'sis olduğunu, latin harflerini kabul etmemiz lazım geldiğini ileri sürüyor... Bu günkü inkılapların temellerini yirmi iki sene evvel, henüz kimsenin bahsetmediği bir sırada, içtihat etmişti. Bu yüzden Abdullah Cevdet tekfir edildi, gazetesi kapatıldı, hiç bir işe kayırılmadı... Bu mütevazı adam senelerden beri attığı fikirlerin inkişafını tahakkukunu uzaktan seyr etti (İçtihat, 1932: 5899).

Abdullah Cevdet, savaş yıllarındaki ayrılıkçı siyasi faaliyetleri ve yazıları, işgal kuvvetleri ile olan ilişkileri, İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin beyannamesini imzalamış olması, kendisinin bir daha devlet hizmetinde yer alamamasına sebep olmuştur. 1924'te boşalan Elazığ vekilliği için Atatürk tarafından Ankara'ya çağrılrsa da kendisi hakkında kamuoyunda yapılan olumsuz tartışmalar nedeniyle görüşme sonuçsuz kalmıştır (Hanioğlu, 1988). Dolayısıyla Abdullah Cevdet, İTC'nin kurulmasında öncü bir rol oynayan aktif bir siyasi isimken siyasal anlamda zamanla gitgide önemsizleşmiş, fikren Kemalist rejimin ideoloğu sayılabilecekken siyaseten bu hareketin bir parçası olamamıştır.

İçtihat ile eşzamanlı çıkarılan dönemin bir diğer dergisi *Şurayı Ümmet*'tir. Jön Türkler'in serüveninde büyük bir kırılma noktası olan 1902 Kongresi'nin ardından, İttihatçılar iki cepheye ayrılmıştır. Bu gruplardan biri yabancı müdahalesine karşı olan Ahmet Rıza'nın önderliğinde bir araya gelmiş ve 1902-1910 yılları arasında *Şurayı Ümmet* dergisini çıkarmışlardır. Bu noktada eklenmesi gereken bir husus Ahmet Rıza'nın eş zamanlı olarak Fransızca *Meşveret*'i yayınlamaya devam etmiş olmasıdır. Daha önce de belirtildiği gibi Ahmet Rıza'nın muhalif görüşlerini rahat bir biçimde açıkladığı tek yayın Fransızca *Meşveret*'tir. Osmanlılık ideolojisini benimseyen *Şurayı Ümmet*, bir Osmanlı kültürü yaratmanın zorunluluğunun farkında olarak, dönemin milli kültür sorununu ciddiye alan ilk dergidir. Bu anlamda kültürün en temel bileşeni olan dile önem vermiştir, ancak bir taraftan Osmanlılık ideolojisini benimseyip diğer

yandan Türkçeyi bütünleştirici bir kültürel harç olarak kullanmaya çalışması derginin politikasının en büyük handikaplarından biridir (Mardin, 2008: 255-270).

Şurayı Ümmet dergisinin kültüre verdiği önemin kayda değer bir yönü; kültürü, toplumu bir arada tutan din dışı manevi bir unsur olarak tanımlamasıdır. Dolayısıyla manevi bağlayıcılığın dinden topluma kaydığı, dine atfedilen kutsallığın topluma yöneltilmeye başlandığı söylenebilir (Mardin, 2008: 282). Derginin sosyolojik düşüncenin gelişimi açısından belki de en önemli yönü budur.

Şurayı Ümmet yazarlarından bu çalışma açısından önemli isimlerden biri Yusuf Akçura'dır. Akçura'yı önemli kılan, 1904 yılında kaleme aldığı "Üç Tarz-ı Siyaset" ile ilk kez Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük ideolojilerinin karşılaştırmalı tartışmasını yaparak (Berkes, 1976: 195) Gökalp'ten önce Türk milliyetçiliği hakkında siyasi bir kavrayışa ulaşması ve Gökalp'i bu anlamda etkileyen isimlerden biri olmasıdır.

Akçura, 1905 Devriminden sonra Rusya'da yaşama ihtimali kalmadığını düşünerek Osmanlı topraklarına gelen Türk asıllı aydınlardan biridir⁴⁰ (Saygılı, 2012: 200). Akçura, Moskova'nın doğusunda yer alan "Simbirsk" şehrinde doğmuş bir Kazan Tatarıdır. Bölge yüzyıllar boyunca Rus uygarlığı ile temas halinde olmuş, 18. yüzyılın sonundan itibaren ise Rus kentleri ile Orta Asya pazarları arasında bir aracı konumuna gelmiştir. Bu ticari konum sayesinde bölgede zengin, eğitilmiş, Panslavizm tehdidine karşı dinsel ve kültürel geleneklerine bağlı modernleşme zihniyetine sahip bir burjuva sınıfı gelişmiştir (Georgeon, 2006: 92). Böylesi bir ortamda dünyaya gelen Akçura, çocukluğunda İstanbul'a gelmiş ve Harbiye Mektebi'nden mezun olmuştur. Sürgün edildiği sırada 1899'da Paris'e kaçarak "Ecole le Libre des Sciences Politiques"te eğitimine devam etmiş; "Osmanlı Devleti Teşkilatı Tarihi Üzerine Bir Deneme" başlıklı teziyle bir Osmanlı milleti oluşturma çabasının başarısız olmaya mahkum olduğunu,

⁴⁰ Bu aydınlar arasında Yusuf Akçura'nın yanı sıra Ahmet Ağaoğlu ve Ali Hüseyinzade de bulunmaktadır. Bu aydınlar Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Türkçülük akımının önem kazanmasında önemli bir etkiye sahip olmuş isimlerdir. Bu anlamda bu üç isim de Ziya Gökalp'in düşüncesinin gelişimi açısından önem arz etmektedir.

devleti kurtarmak için milliyetçilikten başka yol olmadığını öne sürmüştür. Paris'te bulunduğu sıralarda Ahmet Rıza ile tanışmış; *Şurayı Ümmet* ve *Meşveret* dergilerinde yazıları çıkmıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra Kazan'a dönen Akçura, Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a yerleşmiş, bu yıllarda faaliyete geçen Türkçü oluşumların hemen hemen hepsinin içinde yer almış, birçoklarına kuruculuk etmiştir (Yüce, 1989: 228; Gövsa, 1946: 28; Berkes, 2003: 399). Akçura'yı dönemin diğer Osmanlı aydınlarından ayıran yönleri, milletlerin ayrılma ve özgürleşme davasını devrimci akımlarla birleştiren Çarlık Rusya'sı geleneğinde yetişmiş olması, askeri öğrenci olarak sürüldüğü Trablus'tan Fransa'ya kaçarak Sciences Politique'te⁴¹ tarih, ekonomi, milliyetler sorunu gibi konularda akademik anlamda dersler alması ve düşüncelerinin bu doğrultuda gelişmesidir (Berkes, 2003: 400).

Akçura, Rus İmparatorluğu bünyesinde yaşayan Müslüman halkların uluslaşma hareketleri ile Osmanlı'nın Türk olmayan unsurlarının uluslaşma eğilimleri arasındaki benzerliğini gören ilk kişi olması (Berkes, 1976: 197) sebebiyle Türk ulusu hakkında siyasi bir kavrayışa pek çok Osmanlı aydınından önce ulaşmış, Avrupa'daki Osmanlı aydınlarını Türkiye gerçekliğini göremedikleri için eleştirmiştir (akt. Erişirgil, 1984: 63):

Ahmet Rıza Bey iyi kalpli, vatansever bir insandır. Fakat saftır, cahildir, anlamaksızın Auguste Comte pozitivizmine kafasını saplamıştır, Sabahaddin Bey okumuştur, bilgilidir; fakat Osmanlı milleti diye bir millet olabileceğini sanır. Halbuki Müslüman olmayan Osmanlı uyruklarının hemen hepsi kendi milli varlıklarını duymuşlardır...

Akçura'nın bu kavrayışı 1904'te kaleme aldığı Üç Tarz-ı Siyaset⁴² metninde rahatlıkla okunabilir. Akçura, metinde özetle Osmanlı milleti yaratılması idealinin

⁴¹ Ecole Libre des Science Politiques'te eğitim alan tek isim Akçura değildir, dönemin önde gelen isimlerinden Mustafa Suphi, Ahmet Ağaoğlu ve Yahya Kemal Beyatlı da aynı okuldan mezundur. Eğitim alınan okulun zihniyetin gelişiminde etkisi olduğuna şüphe yoktur. Bu anlamda bu isimlerin düşünsel serüvenlerin benzerliklerini ortaya çıkarmak anlamlı bir çaba olabilir.

⁴² Karal, 1976'da Latin harfleriyle basımı yapılan Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset" metnine yazdığı önsözde, Akçura'nın metninin birkaç yönden önemli olduğunu dile getirmektedir. Öncelikle konunun ortaya konulmasında şeriatın faydalanma yolunu seçmediği için metin, siyasi düşüncenin dinsel düşünceden ayrılmasında başlangıç dahi kabul edilebilir. Diğer yandan metin Osmanlı Devleti'nin son

Osmanlı Devleti için faydalı olabileceğini fakat uygulanmasının mümkün olmadığını, Müslüman ya da Türklerin birleşmesine yönelik siyasetlerin ise eşit derecede faydalar ve sakıncalar içerdiğini ileri sürmektedir. Ayrıca Osmanlı aydınının Türkçülüğü yalnızca Osmanlı topraklarında yaşayan Türkleri kapsayan bir düşüncedir, oysa Akçura esas Türkçülüğün tüm dünya üzerinde yaşayan Türkleri bir araya getirme düşüncesi olduğunu ifade etmektedir (Akçura, 1976).

Akçura, memleketin nasıl kurtulacağı sorusuna cevap aramak üzere dönemin birçok aydınının aksine tarih bilimine başvurmuştur. 20. yüzyılın başında Osmanlı entelektüel çevresinde sosyoloji oldukça popüler bir alanken, istisnai olan tarihe yönelmektir. Akçura, yine diğer Osmanlı aydınlarından farklı olarak analizlerinde ekonomik etkenlere büyük önem vermiştir. Örneğin; Meşrutiyet'in ilanının salt özgürlük, ilerleme, kardeşlik ülkülerinin bir sonucu olarak değil, aynı zamanda İstanbul burjuvazisinin yerini almaya çalışan Selanik burjuvazisinin bir hareketi olarak okumaktadır. Diğer bir örnekte; Akçura, Türk ulusal düşüncesinin ortaya çıkışında kendilerine ulusal bir pazar oluşturmak isteyen Rusya'da yaşayan Türk burjuvazisinin etkisinin yadsınamaz olduğunu savunmaktadır. Bu anlamda Akçura, memleketin kurtarılması adına Türkiye'de, Tatar burjuvazisi modeline uygun bir ulusal burjuvazi oluşturmanın gerekliliğine inanmaktadır (Georgeon, 2006: 93-95). Akçura'ya göre toplumda esas güç ve dayanak noktası burjuva sınıfıdır, Osmanlı düşüncesinde bu iddiayı ortaya atan ilk isim Akçura'dır (Berkes, 1976: 201). Bu analizlerde Akçura'nın Rusya'da yetişmesi ve Marksist düşünceye diğer isimlerden daha yakın olması etkilidir (Georgeon, 2006: 94).

Akçura, milliyetçi fikirleriyle Gökalp'i etkileyen isimlerden biri olmakla birlikte aralarında gerilimli bir ilişkinin olduğu yönünde anlatılar mevcuttur. Bu hatıralara yeri geldikçe değinilecektir. Ancak yine de aralarındaki gerilimli ilişkinin siyasi iktidara

dönemde uygulamaya çalıştığı siyaset biçimlerini isimlendirerek, birbirinden ayırarak açık biçimde sıralayan ilk çalışmadır.

katılma konusunda aralarında yaşanan bir anlaşmazlıktan ileri geldiğini (Georgeon, 2006: 93) söylemekle yetinelim.

3.3. İlk Sosyolojik Eğilim: Prens Sabahattin ve İlmî İçtima (Science Sociale) Düşüncesi (1889-1908)

Prens Sabahattin⁴³, Türkiye’de sosyolojisi denilince Ziya Gökalp’ten sonra anılan ikinci isimdir. Dolayısıyla Sabahattin’in sosyolojik düşünceye katkıları ve bu bağlamda yaptığı çalışmalar bu noktaya kadar anılan isimlerin katkılarından fazladır. Ancak çalışmanın bu bölümünde bölüm içi tarihsel tutarlık açısından Sabahattin’in yalnızca 1908 öncesi çalışmaları ele alınacak sonraki katkılarına daha sonraki bölümlerde değinilecektir.

Türkiye’de sosyoloji denilince akla gelen ilk meselelerden biri olan Ziya Gökalp / Prens Sabahattin karşıtlığı bir yönüyle “entelektüel polarizasyon” (Mardin, 2008:291) bir yönüyle siyasal bir çekişmedir. Bu karşıtlığı entelektüel bir pozisyon alış olarak okumayı seçmek Sabahattin’in benimsediği “ilmî içtima” anlayışını “içtimaiyat” anlayışıyla kıyaslamayı gerektirmektedir. Bunun yanında dönemin siyasal koşulları ve sosyolojinin siyasetle olan yakın ilişkisi meseleyi sadece entelektüel yönden ele almayı imkansız hale getirmektedir. Bu nedenle bu karşıtlığı her iki yönüyle de ele almak elzemdir.

Prens Sabahattin’in Osmanlı düşünce dünyasında sahneye çıkışı 1899’da babası Damat Mahmut Paşa ve kardeşi ile birlikte Avrupa’ya kaçışıyla başlamaktadır. Onların Avrupa’ya gidişi Jön Türk hareketine canlılık kazandırması açısından önemlidir. Öyle ki, Prens Sabahattin’in çabalarıyla 1902’de ilk kez Osmanlıyı oluşturan tüm unsurların

⁴³ Sabahattin anne tarafından hanedan ailesine mensuptur. Osmanlı’da baba tarafından hanedana mensup bireylere “Efendi”, anne tarafından hanedana mensup bireylere “Bey” denilmektedir. Dolayısıyla Sabahattin’in asıl unvanı Bey’dir. Kendisi yazılarında Sultanzade (sultanın oğlu) Sabahattin ya da Mehmet Sabahaddin isimlerini kullanmıştır. Yabancı basın, hanedan ailesinin üyesi olduğu gerekçesiyle onu “Prens” olarak adlandırmıştır. Prens Sabahattin kullanımı daha sonra Türkçe literatürde de kullanılmaya başlanmıştır. [Bkz. Mert, N. (1983). A Young Turk Journal: Terakki, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi].

temsil edildiği Avrupa basınında “Osmanlı Liberalleri Kongresi” olarak nitelenen Birinci Jön Türk Kongresi düzenlenmiştir. Kongrede ıslahat için yabancı ülkelerinin müdahalesinin gerekli olup olmadığı üzerine tartışılmış ve cemiyette müdahaleci ile ademi müdahaleci (müdahale karşıtı) olmak üzere iki kutup ortaya çıkmıştır. Bu iki kutbun bir ucunda; İmparatorluk unsurlarına özerklik tanıyarak ancak onları Osmanlılık paydasında birleştirecek bir Osmanlı Konfederasyonu düşleyen ve bunun yabancı ülkelerin müdahalesiyle gerçekleşebileceğine inanan Prens Sabahattin; diğer ucunda daha milliyetçi duygularla hareket ederek müdahaleye kesinlikle karşı çıkan, Padişah Abdülhamit’in tahttan indirilerek 1876 anayasasının tekrar yürürlüğe konmasının çözüm olacağına inanan Ahmet Rıza bulunmaktadır (Ramsaur, 1972: 69-91). Kuran (2000:193) bu iki cephenin düşünce olarak birbirinden uzak olmadığını, kutuplaşmada kişisel ihtirasların son derece etkili olduğunu ileri sürmektedir. Kongre sonrası Ahmet Rıza ve taraftarları “Osmanlı İttihat ve Terakki” adını “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti” olarak değiştirip ve cemiyetin resmi yayın organı olarak *Şurayı* Ümmet dergisini yayınlamaya başlamışlardır.

Prens Sabahattin ise, 1877-1946 yılları arasında yaşamış oryantalist bir Sabahattin hayranı Demetra Vaka’nın ifadesiyle “Hamit aleyhtarı hareketin liderliğini üzerine alacak kadar hazırlıklı olmadığını görerek, kendini toplumsal ve siyasal bilimler eğitimine” vermiştir (akt. Ramsaur, 1972: 93). Bu yönelimi Osmanlı’nın içinde bulunduğu durumu daha iyi kavrayabilmek adına bir adım olarak da değerlendirmek mümkündür. Zira dönemin tüm aydınlarının, siyasal çekişmeleri bir tarafa bırakacak olursak bir yönüyle memleket nasıl kurtulur sorusuyla ilgilendiği ortadadır. Mardin (2008: 286) Sabahattin Bey’in 1903-1905 yılları arasında bilimsel incelemeye odaklanmasının 1902 Jön Türk Kongresi sonrasında çevresinde düzenli bir dergi çıkaracak ekip kalmamasından kaynaklandığı ileri sürmektedir. Bir diğer açıklama 1902 Kongresinden sonra adı başarısız bir darbe girişimine karışan Sabahattin, çalışmalarını

daha “bilimsel” bir yola yöneltmiş, sosyoloji ilgisi de bu dönemde başlamıştır (Sezer, 1989: 61). Bununla birlikte Sabahattin, yayın çevresinden tamamen kopmamış bu dönemde *Osmanlı* gazetesinde yazılar yazmaya devam etmiş, 1902 yılında *Teşebbüs-i Şahsi ve Ademi Merkeziyet* cemiyetini kurarak faaliyetlerine bu cemiyetle devam ettirmiştir.

İttihat ve Terakki’de yaşanan bu kutuplaşma büyük oranda siyasi olmakla birlikte yukarıda ifade edildiği gibi bir yönüyle “entelektüel polarizasyon”dur (Mardin, 2008: 291). Osmanlı düşünce geleneğinde az rastlanan teorik konular üzerinde tartışma pratiği kısmen de olsa Prens Sabahattin’in ilmi içtima düşüncesini savunduğu *Terakki* cephesiyle, merkezîyetçi İttihatçıların yayınladığı *Şurayı Ümmet* cephesi arasında yaşanmıştır. Bu noktada öncelikle Sabahattin’in düşüncesine ilişkin bir çerçeve çizildikten sonra bu kutuplaşmaya odaklanılacaktır.

Hanedan mensubu olması sebebiyle Prens Sabahattin’in Batılı tarzda iyi bir eğitim aldığı, henüz küçük yaşlarda Fransızca, Arapça, Farsça dillerini öğrendiği, fizik, kimya gibi doğa bilimlerine ilgi duyduğu bilinmektedir (Berkes, 2003: 396). Fransa’da bir süre Tıp Fakültesinde anatomi dersleri de almıştır. Dolayısıyla toplumsal sorunlara da bu çerçeveden baktığı ve doğa bilimsel metotları kullanmanın gerekliliğine inandığı söylenebilir. Bu nedenle esasen maden mühendisi olup zamanla toplum mühendisliğine soyunan Le Play’in⁴⁴ görüşlerinden etkilenmesi ve *Science Sociale Cemiyeti*’ne⁴⁵ üye

⁴⁴ Osmanlı düşüncesinde Le Play’den bahseden ilk isim Prens Sabahattin değildir. Sabahattin’den önce Ali Suavi Le Play’den bahsetmiştir; ancak hakim görüş Suavi’nin Le Play’i yanlış anladığı ya da kendi görüşlerine göre yanlış yorumladığıdır. Sosyolojik düşünce açısından etkili olmayan bu ilk bahis Le Play’in görüşleriyle ilk temas olarak değerlendirilmektedir. [Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *On dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 1988, s. 236].

⁴⁵ Cemiyetin tek Türk üyesi olan Prens Sabahattin’in cemiyet içinde önemli bir yeri olduğunu şu satırlarda okumak mümkündür. “...Bunun için tek yol yeni insan tipleri hazırlayacak yeni bir terbiye politikasında bulunmaktır. Cemiyet’imizin en hararetle uzuvlarından biri olan Prens Sabahaddin bu noktayı çok iyi anlamış bulunuyor. Onun şahsi müdahalesi sayesinde yapılması mümkün son şey yapılacak, bu suretle muhterem bir üstadın son arzularından biri talebesi tarafından yapılmış bulunacaktır” (Paul Descamps, *L’Education dans le Ecoles Anglaises*, 1911’den akt. Fındıkoğlu, 1962: 91.) Ayrıca Descamps Deneysel Sosyoloji (*La Sociologie Experimentale*) adlı kitabında 1910’da İngiltere’de uyguladığı anket çalışmasını Prens Sabahattin’in teşvikiyle yaptığını açıklamaktadır. [bkz. Descamp, P. (1965). *Deneysel Sosyoloji* (çev. N. Ş. Kösemihal) İstanbul: Remzi].

olması tesadüf değildir. Zira ona göre Science Sociale Ekolünün diğer teorilere özellikle de Comte'un sosyolojisine üstünlüğü gözlem ve deneysel metotlarla toplumsal olayları çözümlene çabasıdır. Kullandığı metotlarla Ekol, toplumsal olayların derinine nüfuz ederek, Comtecu sosyolojinin tündengelim metoduna dayalı, tarihsel, üst düzey soyutlamalar içeren (Savoie, 2011: 460) bir anlamda sosyal felsefeden öteye gitmeyen bakış açısından öteye gidebilmektedir (Hanioglu, 1985: 384). Sabahattin'in bu ayrımı en net şekilde ortaya koyan eseri 1918'de yayımlanan "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?" çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ele alınacaktır.

Toplumsal kargaşa ve karışıklıklar içindeki dönemin Fransa'sında bir maden mühendisi olan Le Play (1806-1882) "yurttaşlarının kimya ve metalürjiden daha vazgeçilmez olan bir bilimi neredeyse tümünden yabana attıkları" gerekçesiyle sosyal bilime⁴⁶ ilgi duymuş, "pek çok gerçeği ortaya çıkaran" fen bilimleri tekniklerini sosyal bilime uygulamak için ödünç almış, yalnızca olguların incelenmesine dayanan sosyal bilimin, gerçeğin bilgisine sahip olabileceğine inanmıştır. Le Play, yönteminde bahsettiği ilkelere paralel olarak uzun soluklu gözlemler sonucu ilk kapsamlı monografi⁴⁷ çalışmalarını da gerçekleştirmiştir. Le Play gözlemlerinin merkezine fiziğin atomu, biyolojinin hücresi benzeri toplumsal birim kabul ettiği aileyi almıştır.

Le Play'i bu yönde harekete geçiren dönemin Fransa'sında yaşanan toplumsal kargaşa ve karışıklıklardır. Bu nedenle görüşleri kuramsal yönden zayıf olmakla birlikte uygulamaya dönüktür. Le Play kargaşa ve karışıklıkların temel sebebinin uyuşmazlık ve istikrarsızlık olduğunu savunmuş, sorunun maddi olmaktan ziyade ahlaki bir çöküşten

⁴⁶ Le Play ve takipçileri "sosyoloji" kullanımı özellikle tercih etmeyerek, toplumsal analizlerini Comte'un sosyolojisinden başka bir yerde konumlandırmak üzere "Science Sociale" kavramını kullanmışlardır. Bu nedenle metinde sosyoloji yerine sosyale ilişkin araştırmalar yapan bilim anlamında "sosyal bilim" kavramı tercih edilmiştir.

⁴⁷ Le Play, 1830'dan 1848'e kadar Balkanlarla Norveç ve Ural arasındaki coğrafyayı dolaşarak yaptığı ailelere odaklanan gözlemlerinin sonuçlarını 1855'te Avrupa İşçileri (Les ouvriers europeens) başlıklı eserinde toplamıştır. Ayrıntılı bilgi için [bkz. Fındıkoğlu, Z. F., Le Play Mektebi ve Prens Sabahattin, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1962].

kaynaklandığını ileri sürmüş ve çözüm yolları aramıştır (Le Play, 2017: 7-30). Dolayısıyla benzer motivasyonlarla memleketin kurtuluşu için çözüm arayışında olan Prens Sabahattin Le Play'in görüşlerini benimsemiş, "ilim yolu ile cemiyeti ıslah" amacına odaklanmıştır (Fındıkoğlu, 1962: 53). Ancak yazılarında Le Play etkisinden sıklıkla söz etse de Sabahattin'in, onun toplumsal olguların incelenmesine dayanan yöntemini benimsediğini söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte Le Play'in (2017: 28) "1789'dan beri son derece verimsizce yaptığımız gibi durmadan kurumlarımızı yenilemek yerine, ulusal topluluğun birçok alanda, fikirleri ve ahlak kuralları noktasında tadil edilmesi gerektiği" görüşüne sıkı sıkıya bağlanarak siyasi reformdan önce sosyal reform yapılması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca Prens Sabahattin'in, Le Play'in örgütlenme biçiminden de etkilendiğini not etmemiz gerekir. 1856'da monografik gözlem metoduyla araştırmalar yapmak üzere *Societe Internatinala des Etudes Pratiques d'Economic Sociale* (Uluslararası Toplumsal İktisat Araştırmaları Derneği) Le Play öncülüğünde kurulmuş, daha en başından dernek sosyal reformlar için pratik sonuçlara ulaşmak üzere çalışan bir bilimsel araştırma grubu olduğu iddiasıyla hareket etmiştir (Ergan, 2000: 106). Dernek zaman içinde çeşitli ülkelerde şubeler açmış, *Toplumsal Reform* isimli bir dergi çıkarmıştır (Fındıkoğlu, 1962: 6). Dolayısıyla Le Play bu çabasıyla pek çok taraftar toplamayı başarmış ve takipçileri ölümünden sonra onun yöntemini kullanıp geliştirmeye devam etmişlerdir. Prens Sabahattin'i asıl etkileyen isim bu takipçilerden biri olan Demolins'tir.

Bir gün... Bir kütüphanenin vitrininde Edmond Demolins'in "Anglo Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?"⁴⁸ unvanlı eseri gözüme ilişti... Müellifin verdiği cevapta o zamana kadar sosyoloji neşriyatında tesadüf etmediğim, müsbet ilimlerin metodlarına benzeyen bir ilmi metodun mevcudiyetini sezmiştim... Bu metodla Osmanlı İmparatorluğu camiasının içtimai tahlilini yapabilmek, icabeden ıslahat programını da hazırlayabilmek imkânının mevcut olduğuna kanaat getirdim (akt. Ege, 1977: 36).⁴⁹

⁴⁸ Eser, 1911'de A. Fuat ve A. Naci tarafından Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. Eserin Latin harfleriyle Türkçe çevirisi için [bkz. Demolins, E., Anglo-Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?, (Ed. Karadeniz vd.), Ankara: Pegem, 2016].

⁴⁹ Prens Sabahattin, Demolins (eserleri) ile karşılaşmasını adeta dinsel bir aydınlanma olarak değerlendirmektedir. Bu anlamda "din" ve "aydınlanma" karşıtlığını bir araya getirmek özelde Sabahattin'in genelde tüm Jön Türklerin dünya görüşlerinin bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Demolins adı geçen eserde Anglosaksonların başarılarını ademi merkezîyetçilik ve bireycilik gibi iki temel nedene bağlamaktadır. Ahmet Rıza'nın Comte'a olan bağlılığına benzer şekilde Demolins'e bağlanan Sabahattin de, mevcut tüm problemleri bu iki neden bağlamında açıklamaya çalışmıştır. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu'nun en temel sorunu tecemmüi (cemaatçi) bir toplum olmasıdır. Dolayısıyla sorunların çözümü toplum yapısını değiştirerek toplumu infiradi (bireyci) bir yapıya kavuşturmadır. Bu dönüşümü gerçekleştirmenin yolu öncelikle şahsi teşebbüs (özel girişim) faaliyetinin artırılmasıdır.⁵⁰ İkinci olarak ise merkezîyetçi yapının dönüştürülerek ademi merkezîyet ilkesinin kabul edilmesidir. Sosyolojik yönü bir tarafa şahsi teşebbüsün geliştirilmesi önerisi İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından kabul görmüştür. Hatta Ahmet Rıza'nın henüz 1896'da *Meşveret*'in ilk sayısında yazdığı giriş yazısında halkın her şeyi evvela kaderden sonra devletten bekleme geleneğine bir eleştiri ve şahsi teşebbüs savunusu vardır: "Ahali bir zaman her şeyi mukadderattan bekler... Sonra hükümetten beklemeğe alındı... İnsan saadet ve selameti kendi say (emek) ve himmetinden (çaba) beklemeli, kendi adam olmağa çalışmalıdır (Rıza, 1895; akt. Coşkun, 2006: 51). Ancak yine de bu görüşü şahsi teşebbüs eksikliği olarak bir düşünce etrafında ele alan ilk isim Prens Sabahattin'dir (Hanioglu, 1981: 196). Sabahattin'in Türk toplum yapısının tarihsel bir analizini yaptığı "Türkler ve Terakki" makalesi 1905'te Fransızca yayımlandıktan sonra 1906'da *Türk* gazetesinde dört bölüm olarak Türkçe yayımlanmıştır (Alkan, 2007: 103). Bu makalede Sabahattin, dört

Dahası Jön Türklerin genelinde görülen bir isme ve o ismin bir eserine bağlanmak, Sabahattin özelinde tüm soruların cevabını "bir kitapta" bulmak İslam'ın kitabi geleneğiyle ilişkilendirilebilir (Taglia, 2015: 100-101).

⁵⁰ Özel girişimin öne çıkarılmasında evrimci görüşün etkisinden de söz etmek gerekir. Terakki'de "Anadolu Kıyıları" başlıklı bir metin kaleme alan M. Sabri, doğada terakkiyi (gelişmeyi) sağlayan amansız kanunların benzerinin toplumların terakkisi için de geçerli olduğunu, hangi millet hayatta kalmak ve ilerlemek için daha fazla çaba harcarsa o milletin kökleşerek yaşamaya devam ettiğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşım dönemin Osmanlı aydınınının görüşlerine sinen Sosyal Darwinizm'in bir yansımasıdır.

aşamada ele aldığı Türk toplum tarihini inceleyerek Türk toplumunun cemaatçi bir toplum olduğu sonucuna ulaşır (Fındıkoğlu, 1962: 77).

Prens Sabahattin de tıpkı üstadı Le Play gibi Science Sociale ekolünü benimsetmek ve yaygınlaştırmak üzere ise 1902’de Paris’te *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyetini* kurmuş ve 1906’da cemiyetin yayın organı olan *Terakki* dergisini yayınlamaya başlamıştır. Dergi 1908 yılına kadar yirmi sayı yayınlanmıştır. Sabahattin daha sonra ayrıntılı biçimde geliştireceği görüşlerinin çerçevesini bu dergideki yazılarında çizmiştir. Klasik anlamda bir dergi olmaktan ziyade Osmanlı’nın kurtuluşu hakkında belli bir bakış açısı ortaya koyan bir broşürden ibaret olan Terakki’nin çıkış yazısında amaçları şöyle özetlenmiştir: Bireyin özgürlüğü ve toplumun mutluluğu için çalışan fenni içtimanın (Science Sociale) eserlerinin Osmanlıcaya çevrilerek vatandaşlar arasında yaygınlaştırılması, Osmanlı’yı oluşturan çeşitli unsurlar arasındaki uzlaşmazlıkların çözülmesi, çağdaş ülkelerde Osmanlı hukukunun savunulması ve Türklük lehine düşünsel akımlar oluşturulması; tüm bunların yapılabilmesi için memleketin çeşit noktalarında teşkilatlar kurulması...⁵¹ (Terakki, 1906: 1). İstanbul hükümeti Terakki dergisinin Osmanlı topraklarına girişini yasaklamış; buna karşılık gençlerde “ademi merkezîyet” cemiyetine karşı bir ilgi uyanmış, derginin yabancı postaneler aracılığıyla ülkeye sokulması sağlanmıştır. Bu anlamda gazete ülkede kısa zamanda itibar kazanan bir yayın haline gelmiştir (Kuran, 1945: 203). Bir yandan gazetenin yayılması devam ettikçe taraftarları artmış diğer yandan Cemiyet amacına uygun biçimde 1906-1907 yıllarında eylemlerine hız vermiş, birçok örgüt yöneticisi şubeler açmak üzere Anadolu’ya gönderilmiş; İstanbul, İzmir, Erzurum ve Trabzon’da şubeler açılmıştır (Petrosyan, 1974: 248; Ülken, 1992:134; Kuran, 1945).

⁵¹Alıntı yazar tarafından sadeleştirilmiştir. Metnin Osmanlıca transkripti için bkz. Mehmet Ö. Alkan, Prens Sabahattin Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri, İstanbul: Yapı Kredi, 2007.

Aynı dönem bazı Anadolu şehirlerinde ortaya çıkan halk isyanları kimi yazarlarca 1905 Rus Devrimi'nin etkileri olarak değerlendirilmekle (Saygılı, 2012: 193) birlikte bu isyanların Prens Sabahattin'in görüşlerini benimseyen Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ve yayın organı *Terakki*'nin faaliyetlerinin sonucu olduğu da iddia edilmektedir.⁵² Hatta Kuran (1945: 204), Erzurum'da patlak veren isyanların, yayıncılıkla inkılap yapılamayacağını anlayan ve harekete geçmek için Prens Sabahattin'den izin alan Hüseyin Tosun Bey tarafından çıkarıldığını, Kafkasya yoluyla gizlice Erzurum'a giren Hüseyin Tosun'un vergi bahanesiyle bir isyan çıkarmayı başardığını yazmaktadır. Esas olarak yurt içine sokulması yasak olan *Terakki*'nin Kastamonu gibi bölgelere sokulabildiği⁵³ dolayısıyla Kastamonu'daki ayaklanmalarda da cemiyetin etkili olduğu ifade edilmektedir (Hanioğlu, 1981: 58). *Terakki* gazetesinde Sabahattin imzalı çıkan bir yazı bizzat isyan çağrısı yaparak, Millet Meclisi açılmadıkça ve vilayetlerin idaresi yerinden yönetime teslim edilmedikçe vergi verilmemesi ve askere gidilmemesi konusunda halkı birliğe davet etmektedir. Aynı dönemde Anadolu'da gizlice örgütlenmeye çalışan İttihat ve Terakkinin özellikle de Diyarbakır'da Ziya Gökalp'in ayaklanmalarda etkili olduğu bilinmektedir. Ancak 1908 Meşrutiyet'in ilanına kadar özellikle Anadolu'daki muhalif hareketlerde Prens Sabahattin'in görüşlerinin ciddi anlamda desteklendiği görülmektedir. Zaman içinde

⁵² Özellikle Erzurum'da yaşanan olaylar hayvanlar üzerinden alınan vergilere bir halk tepkisi olarak ortaya çıkmış, Ademi Merkeziyet cemiyetinin bölgeye gönderdiği bir üyesiyle olaylar siyasal bir boyut kazanmıştır. Konu hakkındaki İngiliz arşiv belgeleri halkın, ihtilalci örgütün emirlerini uyguladığı ve ihtilalci yayınların olaylarda etkili olduğunu ileri sürmektedir. Hanioğlu, Cemiyetin halkı isyana çağıran beyannamelerinin Dr. Abdullah Cevdet tarafından hazırlandığı belirtmektedir. İttihat ve Terakki'nin kurucu üyelerinden olan Abdullah Cevdet kısa süre içinde İttihatçılara muhalefet eden Sabahattin Bey ekibine katılmıştır. [Bkz. Hanioğlu, Ş. (1981). Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, s. 57]. Ayrıca Cemiyetin isyanlar hakkında görüşleri için [bkz. M. Sabri, "Anadolu Kıyıları", *Terakki*, (11), 1907, s.1-5; [Prens]Sabahattin, "İttihad!" *Terakki*, (10), 1907, s.5].

⁵³ Ülkeden kaçan meşrutiyet yanlısı isimlerin yurtdışında çıkarmış oldukları gazete ve dergiler Abdülhamid tarafından sıkı takibe alınmış, kapatılmaları yönünde davalar açılmış, ülkeye sokulmalarını için çeşitli önlemler alınmıştır. Ancak her türlü önleme rağmen bu yayınların bir şekilde yurda sokulduğu bilinmektedir. Prens Sabahattin ve arkadaşları tarafından çıkarılan *Terakki* gazetesinin de Avusturya postalarının kapalı zarflar içinde ülkeye sokulduğu ve bir sayısının Biga sancağında ele geçirildiği ihbarı üzerine mahalli yöneticilerin konu hakkında dikkatli olmaları yönünde uyarıldıkları bilinmektedir [Bkz. Hamza Çakır, Osmanlıda Basın İktidar İlişkiler, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2002].

ademi merkezîyet ve şahsi teşebbüs kavramları slogan haline gelerek İttihat ve Terakki karşıtlarının ideolojisi haline gelmiştir. Hatta Osmanlı sosyalistlerinin dergisi İştirak'te bile- kuramlarına tezat biçimde- toplumunun temel probleminin şahsi teşebbüs olduğundan söz edilmeye başlanmıştır (Hanioglu, 1985: 384-85). Denilebilir ki, Sabahattin'in Fransa'ya gidişinden Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen sürede (1900-1908) görüşleri ciddi anlamda taraftar toplamış, o dönem memlekette adeta şahsi teşebbüs rüzgarları esmeye başlamıştır. Dönemin muhalifleri ortak liberal bir paydada birleşmiş, şahsi teşebbüs düşüncesi Osmanlı liberalizminin temel görüşü olmuştur (Toprak, 2014). Öyle ki, Ziya Gökalp dahi bu dönemde Diyarbakır'da yazdığı yazılarda ileride en büyük rakibi olacak Sabahattin'in görüşlerini benimser gözükmektedir. Bu konuya Ziya Gökalp'in Diyarbakır yıllarının ele alındığı bölümde yer verilecektir.

Prens Sabahattin her ne kadar dönemin önemli bir siyasi aktörü olsa da, diğer pek çok Osmanlı aydını gibi baskı rejimine lanet yağdırmaktan öteye gitmeyen yazılar yazmakla yetinmemiş, sosyal olayları bir yöntem doğrultusunda inceleyen ve bilimsel bir temele dayandığına inandığı görüşlerini savunmuştur (Mardin, 2008). Sabahattin bu yazılarında ilk kez toplumsala ilişkin yöntemli, bilimsel bilginin üretilmesinin gerekliliğinden bahsetmekte, toplumsal problemlerin *Science Sociale* yoluyla en doğru şekilde saptanacağına inanmaktadır. Bu sosyolojik düşüncenin gelişimi açısından önemli bir adımdır. Sabahattin'in ilmi içtima görüşleri İttihat ve Terakki içindeki diğer grup tarafından “zamansız” olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir (Bahaeettin Şakir Bey'den akt. Bayur, 1991: 24):

Frenklerin kendi toplumsal hayatlarını dikkate alarak düzenledikleri bir “fenni içtima”nın biz de aleyhinde değiliz. Bu fennin toplumsal hayatımıza uygulanmasına gelince bugün Avrupa'da bile hiç bir millet tarafından aynen kabul edilmemiş ve ortaya çıktığı millette bile gruplara ayrılmış bir fennin tercüme suretiyle memleketimize nakli acil bir çözüm olabilir mi?.. Fenni içtima sükun ve asayiş içinde bulunan hür bir memlekette uygulanabilir, ateş içinde yanan bir memlekete acil çare olamaz⁵⁴

⁵⁴ Alıntı yazar tarafından sadeleştirilmiştir.

Görüldüğü gibi memleket nasıl kurtulur sorusuna odaklanan Osmanlı aydını için bir an evvel yapılması gereken çözüm bulmaktır, toplumsala ilişkin bilgi, çözüm sunduğu oranda değerlidir. Aslında Sabahattin her ne kadar toplumsala ilişkin gözleme dayalı bilgi üretimini savunan Le Play’cı ekole mensup olsa da böylesi bir yönlemsel çabası hiç olmamış, Mardin’in (2008: 300) ifadesiyle Le Play ve Demolins’in sosyolojik teknik olarak önerdiği fenni içtimayı siyasi bir teori olarak sunmaya çalışmıştır. Dolayısıyla Jön Türklerin memleketin fenni içtima ile yönetilemeyeceği şeklindeki eleştirilerine maruz kalmıştır. Sabahattin bu eleştirileri bertaraf etmek için Terakki gazetesinin ilk sayısında yer alan “fenni içtima ve adem-i merkeziyet” taraftarıdır ifadesini dokuzuncu sayıda kaldırarak yerine “teşebbüs-i şahsi ile kanun-ı esasi ve adem-i merkeziyet” taraftarıdır ifadesini kullanmaya başlamıştır (Bayur, 1991: 19), fenni içtimanın yayılması ifadesini siyasal programından çıkarmıştır.

Sabahattin sadece zamansız savunduğu ilmi içtima görüşleri yüzünden değil Osmanlı’daki memur zümresinin tahakkümüne ilişkin düşünceleri nedeniyle de eleştirilmiştir. Üst sınıfı bürokratlardan oluşan bir toplumda bunu yapması kaçınılmaz olarak eleştirilmesine neden olmuştur. Özellikle Mülkiye ve Askeri Tıbbiye mezunu İttihatçılar tarafından sert eleştirilere maruz kalmıştır (Mardin, 2008: 297). Prens Sabahattin’in özellikle şahsi teşebbüs ve ademi merkeziyet görüşleri bağlamında İttihat ve Terakki taraftarlarıyla yaptığı tartışmalarda⁵⁵ konu daha çok siyasal düzlemde tartışıldığı için burada değinilmeyecektir.

Son olarak eklenmesi gereken bir nokta; Sabahattin’in Le Play ve Demolins geleneğine bağlanması, Jön Türklerin çoğunu etkileyen sosyal Darwinist pozitivizmin dışında kalmasına ve bireyi sosyal hayatın belirleyici unsuru olarak düşünmesine izin vermiştir (Bozarlan, 2002; akt. Taglia, 2015: 100). Öyle ki, Sabahattin Le Play’in

⁵⁵ Sabahattin, İttihatçılar tarafından sosyal kökeni (hanedana mensup olması), yurtdışında bazı Katolik çevrelere olan yakınlığı nedeniyle eleştirilmiş, bu etkenler savunduğu sosyal teorilerin de yansız bir şekilde değerlendirilmemesi sonucunu doğurmuştur. [Bkz. Mardin, Ş. (2008). Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İstanbul: İletişim, s. 293-294].

soyut bir toplum anlayışı yerine ailelerin yaşayışına odaklanan çalışmalarından, Fouille'nin ahlakın içsel olduğu görüşünden, Demolins'in toplumun özelliklerini birey ve aile gibi daha küçük birimlerden aldığını savunan insan teorisinden etkilenmiştir (Mardin, 2008: 295).

Sosyolojik düşünceyi önceleyen toplumsala ilişkin görüşler 1908 öncesi yurt dışında yaşayan Jön Türk çevresi içinde gelişmiştir. Ancak Prens Sabahattin hariç Jön Türkler esas olarak bir toplum felsefesi benimsemiş olmakla birlikte bu hareket büyük oranda siyasi bir düzlemde geliştiğinden (Işın, 1985: 360) bu çevrede salt bilimsel bir sosyoloji anlayışından söz edilemez. Sabahattin de benimsediği sosyolojik teknikleri siyasi bir teori olarak sunduğu için istenilen etkiyi yaratamamıştır. Bu nedenle sosyoloji düşüncesinin gelişmesi için bir süre daha beklemek gerekecekti.

4. ZİYA GÖKALP'İ SOSYOLOJİYE YÖNELTEN BİREYSEL VE TOPLUMSAL KOŞULLAR

Bir önceki bölümde sosyolojik düşünceye çeşitli düzeylerde katkı sağlamış olmakla birlikte düşünceleri genel anlamda toplum felsefesi başlığı altında değerlendirilebilecek, Abdülhamit rejimi döneminde yurt dışında yaşayan Jön Türklerin görüşleri ele alınmıştır. Bu bölümde ise sosyolojiye bir akademik disiplin payesi kazandıran Ziya Gökalp'in sosyolojiye yöneldiği yaşamının erken dönemi, hem bireysel hem de içinde yaşadığı toplumsal koşullar bağlamında ele alınacaktır.⁵⁶ Bu noktada hatırlatılması gereken bir husus, Gökalp'in 1876-1909 arası yaşamına odaklanan bu bölümün bir önceki bölümle eş zamanlı değerlendirilmesi gerekliliğidir. Bu anlamda Jön Türklerin yurt dışında yayımlar yaparak, yayınları ülkeye sokmayı başardıkları, İTC içinde politik bölünmelerin yaşandığı evre Gökalp'in henüz Diyarbakır'da yaşadığı dönemdir. Farklı coğrafyalarda eş zamanlı yaşanan bu gelişmeler elbette birbirinden tamamen kopuk değildir, bu anlamda metin içinde gidiş gelişlerle bu ilişkiler ortaya konmaya çalışılacaktır.

4.1. On dokuzuncu Yüzyılda Diyarbakır

Gökalp'i dönemin diğer Osmanlı aydınlarından ayıran en önemli farklardan biri merkezde değil, merkezden uzak bir taşra vilayeti olan Diyarbakır'da doğması ve erken gençlik dönemlerini burada geçirmiş olmasıdır. Bu anlamda Gökalp, ne Jön Türklerin büyük kısmı gibi Askeri Tıbbiyeli ne de Mülkiyelidir. Bu nedenle Diyarbakır'ın o dönemki toplumsal yapısı içinde Gökalp'in yetiştiği koşullar ve ileride düşünsel serüvenini etkileyecek ilk gençlik yıllarında karşılaşmalar, tanışmalar önem arz etmektedir.

⁵⁶ Gökalp'in yaşamını tarihsel olarak üç evrede değerlendiren bir çalışma için bkz. Bayram Kaçmazoğlu, Türk Sosyoloji Tarihi II: II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013; yine Gökalp'in yaşamını mekânsal olarak dönemlere ayıran bir çalışma için bkz. Mehmet Karakaş, Bulunduğu Merkezler Bağlamında Ziya Gökalp, Türk Sosyologları ve Eserleri II, (ed. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan), İstanbul: Kitabevi, 2010, s. 325-346.

Diyarbakır, yüzyıllarca Arap ve İranlılar tarafından yönetildikten sonra 16. yüzyılda Osmanlı yönetimine girmiş, Osmanlı'nın Arap ve İran toprakları sınırındaki bir bölgesi haline gelmiştir (Heyd, 1980: 15; Parla, 1993: 30). Diyarbakır, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının büyük kısmı gibi çeşitli etnik ve dinsel grupların yüzyıllar boyunca bir arada yaşadığı bir coğrafyadır. Bununla birlikte merkezden uzakta bulunması sebebiyle yerel güçlerin daha rahat hareket edebildiği bir alandır. Bu durum yüzyıllar boyu sürmesine rağmen 19. yüzyıla gelindiğinde problemlerin boyutları artmıştır. Bilindiği gibi 19. yüzyıl İmparatorluğun giderek küçüldüğü ve dağılmaya başladığı yüzyıl olmakla birlikte devletin varlığını sürdürmek için ıslahat hareketlerine yöneldiği bir dönemdir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Tanzimat Fermanının ilanı ile yenilik hareketleri Anadolu'nun neredeyse tamamında uygulanmaya başlanmıştır. Ancak anlaşılır bir şekilde uygulamalara merkeze yakın denetimi kolay yerlerden başlanmıştır (Çadırcı, 2011: 155-156). Dolayısıyla bu dönemde Tanzimat'ın getirdiği yenilik hareketleri biraz gecikmeli de olsa sorunlu bir alan olarak tanımlanan Diyarbakır'da da uygulanmaya başlanmıştır.

İki temel özelliği nedeniyle bölge diğer bölgelerden ayrılmaktadır. Bunlardan ilki nüfusun çeşitliliğidir. Şehrin nüfusu Müslüman, Keldani, Süryani, Yahudi, Ermeni, Rum, Yezidi, Arap, Kürt gibi çok çeşitli unsurlardan oluşmaktadır. Bu unsurlar arası çekişme ve husumetler bölgedeki toplumsal ilişkileri belirleyen en önemli etkidir. Bölgenin ikinci özelliği devletin bu çok çeşitli toplumsal yapıyı denetim altına almaya çalışırken karşılaştığı zorluklara karşılık geliştirdiği yönetim stratejileridir. Özellikle bölgede yaşayan göçebe aşiretleri vergi verme, askerlik görevini yerine getirme gibi yerleşik halklara uygulanan denetim mekanizmalarına alıştırmak kolay olmamıştır (Çadırcı, 2011: 159-163).

Bu nedenle 19. yüzyılda Diyarbakır'ı ele alan metinlerde genel anlatı; aşiret reisi, ağa ve şeyhlerin otoriteye karşı hareketleri ve aşiretlerin kendi aralarındaki

mücadelelerinin yaşandığı bölgede otoritenin olaylara zamanında müdahale edememesi nedeniyle asayişsizliğin hüküm sürdüğüdür (Jongerden, 2015: 63). Bölgede hakim ekonomi biçimi prekapitalist ya da yarı-feodal olarak nitelenebilir (Georgeon, 2006: 92). Dolayısıyla Diyarbakır vilayeti resmi çevrelerce tehditlerden oluşan bir yer olarak görülmektedir. Bu tehditler bir yandan bölgede devletin temsilcilerinden daha fazla otoriteye sahip Kürt aşiretleri diğer yandan ise Rusya ile işbirliği yaptıkları düşünülen Ermeni asilerdir (Klein, 2015:151). Bu nedenle 19. yüzyıl boyunca merkezi devlet bölgedeki denetimini arttırıp karmaşık toplumsal ilişkileri derinden etkileyerek yerel siyasal manzarayı değiştirmeyi amaçlayan bir takım tedbirler almaya çalışmıştır. Bu tedbirlerden biri 1890'da II. Abdülhamid tarafından düzensiz ordu birlikleri kurulmasını öngören fermanla kurulan Kürt aşiretlerinden oluşan Hamidiye Alaylarıdır.⁵⁷ Birliğin amacı görünürde sınır bölgelerindeki askeri kuvvetlere güç katmak ve Rusya'dan gelebilecek saldırılara karşı durmak, gizlice silahlanan Ermeni komitecilere karşı durmak gibi belirse de aynı zamanda aşiret nüfusunun yerleşik, denetlenebilir bir İmparatorluk bileşeni yapılması, Rusya tarafından desteklenen Kürt milliyetçiliğinin gelişmesine engel olmak yönünde bir çabadır (Beysanoğlu, 1956: 166). Bu çabanın toplumsal bir sonucu Kürt aşiret reislerinin devletin desteğini ve aldıkları "Paşa" unvanını kullanarak yerel düzeyde iktidarlarını sağlamlaştırmaları ve böylelikle önemli bir yerel aktör haline gelmeleri olmuştur (Klein, 2015: 150-158). Aşiretlerin iktidarının güçlenmesi yoluyla yerel iktidar yapısının dönüşmesi, Diyarbakır'da muhalefete sebep olmuştur. Bu muhalif grup, çeşitli ticari çıkarları olan bölgenin ileri gelen ailelerinden oluşan Kürt eşrafıdır (Özok-Gündoğan, 2015: 191). Dolayısıyla bu dönemde bölgenin siyasi yapısını belirleyen, aşiretler ile şehir ve kasabalarda yaşayan eşraf arasında yaşanan çatışmalardır. Bu çatışmada, şehrin güçlü ve zengin Müslüman eliti

⁵⁷ Hamidiye Alayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Klein, J. (2017). Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri, 3. Baskı, (çev. Renan Akman), İstanbul: İletişim., dönemin olaylarını resmi yıllıklar üzerinden ele alan bir başka çalışma için bkz. Şevket Beysanoğlu (1956). Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı, İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı.

denilebilecek eşraf aileleri önemli idari görevleri ellerinden tutan, yerel politikada söz sahibi toplumsal grup olarak öne çıkmaktadır (Aydın ve Verheij, 2015; Çukurova ve Erantepli, 2008). 19. Yüzyılın sonlarında Diyarbakır'da bu çatışmaların iki ana aktörü Milli Aşireti ve Pirinçizade ailesidir. Seçkin aileler Pirinççi ailesi önderliğinde güçlerini kaybetmeleri nedeniyle Abdülhamid'e güçlü bir muhalefet geliştirmeye başlamışlar hatta muhalif Jön Türk hareketine katılmışlardır. Fransız ve İngiliz kaynaklarında Diyarbakır'ın önde gelen isimlerinin sırf bölgedeki iktidar mücadelesini kaybetmeleri nedeniyle Jön Türklere katıldıklarına ilişkin veriler bulunmaktadır (Verheij, 2015: 139). Kırsalda yaşayan göçebe Kürt aşiretleri ile kentin seçkin aileleri arasındaki bu çatışma, Meşrutiyetin ilanından sonra iktidara gelen İttihat ve Terakki ile sıkı bağlantıları olan Pirinçizade ailesinin zaferiyle sonuçlanmıştır (Özok-Gündoğan, 2015: 191-192).

Ziya Gökalp, anne tarafından dönemin Diyarbakır'ının toplumsal yapısını şekillendiren en önemli gruplardan biri olan Pirinçizade ailesine mensuptur. Gökalp'in dayısı Pirinçizade Arif Efendi vilayetin resmi yayın organı olan Diyarbakır gazetesinin sorumlusu, şehir meclisi üyesi -sonradan belediye başkanı olmuştur- ve bölgenin büyük nüfuz ve servet sahibi ileri gelenlerindedir (Jongerden, 2015). Ayrıca Heyd'in (1980: 15) değindiği gibi Gökalp çatışan milli gelenekler ve amaçlar içindeki, milliyetçilik mücadelelerinin verildiği bir sınır bölgesinde yetişmiş, milliyet bilincine daha erken ulaşmıştır.

4.2. Diyarbakır: Gökalp'in İlk Gençlik Yılları (1876-1894)

Gökalp⁵⁸, 23 Mart 1876'da Diyarbakır'da dünyaya gelmiştir (Beysanoğlu, 1960: 178).⁵⁹ Babası Mehmet Tevfik Efendi Vilayet Evrak, Matbaa ve Nüfus Müdürlüğü

⁵⁸ Asıl adı Mehmet Ziya olan Gökalp, "Gökalp" ismini Selanik'te *Genç Kalemler* dergisinde yazmaya başladıktan sonra almıştır.

⁵⁹ Gökalp'in etnik kimliği daima bir tartışma konusu olmuştur. Gökalp (1982 [1922d]: 231) büyük dedelerinin bir Türk yöresi olan Çermik'ten geldiklerini bu nedenle ırken Türk neslinden olduğuna

sonradan Gökalp'in yazılarının da yayınlanacağı vilayetin resmi gazetesi Diyarbakır'ı çıkarmış, 1884 Diyarbakır Yıllığını hazırlamış vilayetin önde gelen devlet memurlarındadır. Birçok gazetede birinci Meşrutiyet hakkında yazılar yazan, Yeni Osmanlılar ve özellikle Namık Kemal'in fikirlerinden etkilenen Tefik Efendi vatansever ve dindar bir portre çizmektedir (Korkmaz, 1994: 18; Şapolyo, 1943: 11).

Babasının Gökalp üzerinde ciddi etkileri olduğu, 1922 yılında *Küçük Mecmua*'da yayımlanan "Felsefi Vasiyetler" dizisinin ilk makalesi olan "Babamın Vasiyeti"⁶⁰ başlıklı yazıdan anlaşılmaktadır. Babasının dindarlıkla, hür düşüncüyü bir arada barındıran birisi olduğunu ve dönemin diğer babalarına benzemediğini ifade eden Gökalp, çocukluğunda istediği kitapları okumada serbest bırakıldığını bu sayede tiyatro ve hikâye kitaplarından şiire ve romana daha sonra edebi eserlere ve nihayet tarihi, ilmi ve felsefi kitaplara ulaştığını ifade etmektedir. Aynı yazıda Gökalp; babasının, Namık Kemal'in öldüğü gün kendisi ile yaptığı konuşmada, Namık Kemal'in mücadelesini, gayesini, uğradığı haksızlıkları anlatarak: "İşte sen bu adamın arkasından gideceksin! Onun gibi vatanperver, onun kadar hürriyetperver olacaksın!" ifadesiyle kendisini vatansever bir yola yönlendirdiğini, bu konuşmanın ruhunu yaratıcı bir hamleyle değiştiren bir anı olarak hep hatırında olduğunu belirtmektedir.

Yazıdan anlaşıldığı üzere babasının, Gökalp'in eğitimi için de planları vardır. Gençlerin hem Fransızca'yı hem de Arapça ve Farsça'yı iyi öğrenerek hem garp hem şark ilimlerine vakıf olması gerektiğini düşünen Tefik Efendi, daha sonra bunların mukayesesini ile milletin muhtaç olduğu büyük hakikatlerin ortaya çıkacağını savunarak Gökalp'i de böyle yetiştirmeyi istemektedir (Gökalp, 1982 [1922a]: 97). Babası bir yıl

hükmettiğini ifade etmektedir. Diyarbakır'ın toplumsal yapısının anlatıldığı bölümde Gökalp'in anne tarafından tanınmış bir Kürt ailesine mensup olduğuna değinilmiştir. Hangi etnik kimliği benimsemiş olursa olsun Gökalp'in milliyetçiliğe yüklediği anlamın ırktan çok kültürel kimlikle ilişkili olduğunu belirtmek gerekir.

⁶⁰ Gökalp'in otobiyografik özellikler gösteren "Felsefi Vasiyetler" makale dizisi 1922 yılında Diyarbakır'da çıkardığı *Küçük Mecmua*'da, "Babamın Vasiyeti", "Hocamın Vasiyeti" ve "Pirimin Vasiyeti" olmak üzere üç makale halinde yayımlanmıştır.

sonra vefat ettiği için bu planları uygulayamamış olsa da Gökalp bunu bir vasiyet olarak benimsemiş, meşrutiyetçi, doğu-batı sentezci düşüncesini bu doğrultuda geliştirmiştir.

Gökalp, ilk eğitimini Mercimekörtmesi İlkokulunda Hafız Ömer Efendi hocalığında almıştır. Daha sonra Diyarbakir Askeri Rüştiyesine devam etmiştir.⁶¹ Gökalp'in fikir ve hissinin beşiği olarak tanımladığı (Gökalp, 1976a [1904a]): 8) bu okulda müdür olan Kolağası İsmail Hakkı Bey öğrencilere istibdat yönetiminin kötülüklerini anlatan hürriyetçi bir isim olarak nitelendirilmektedir. Bu anlamda hürriyetçi fikirlerle Gökalp'i etkileyen ilk isimlerden birisi İsmail Hakkı Bey'dir (Beysanoğlu, 1960: 130). Gökalp babasının ölümünden kısa bir süre sonra Rüştiye'den mezun olmuş, mezuniyetin ardından bir yıl kadar amcası Müderris Hacı Hasip Efendi'den eğitim alan Gökalp (Odabaşı, 2006: bu sürede Arapça ve Farsçasını iletmiş, Gazali, İbni Sina, Farabi, İbni Rüşd gibi İslam klasiklerini tanımıştır. Bu sayede Gökalp, babasının vasiyetinin ilk kısmı olan Doğu ve İslami ilimlerde hakimiyetini arttırmıştır (Korkmaz, 1994: 20). İlerleyen dönemlerde Gökalp'in Doğu'ya ilişkin bilgilerdeki hakimiyeti siyasal konum kazanmasından etkili olacaktır. Genellikle Batı tipi eğitim almış ya da bizzat Batı'da eğitim görmüş İttihatçılar arasında Batı kadar Doğu'yu da tanımak Gökalp'in öne çıkmasında etkili olmuştur.

Gökalp 1891'de Diyarbakir Mülki İdadisine kayıt olarak dört sene boyunca burada eğitim almıştır. İdadi yılları Gökalp'in hayatından önemli bir yer tutar, zihninde vatan, millet, hürriyet, eşitlik gibi fikirler yeşermeye başlar, İdadide ortaya çıkan vatansever ve hürriyetçi fikirler okul idaresi ile mücadele içindedir ve Gökalp de bu

⁶¹ Gökalp, Rüştiye'de eğitim aldığı sırada kitap okumayı çok sevdiği halde okul derslerine çalışmadığını bu nedenle okul derslerinde başarılı olmadığını, sadece kendisine coşku veren ödevleri içten yaptığını bu sayede kendine bilmece gibi gelen matematik hesaplarında başarılı olduğunu ancak öğretmenleri tarafından başarısına inanılmadığını, buna rağmen arkadaşlarının takdirini kazandığını anlatır. Bu okulda öğrendiği temel fikrin resmi makamların takdirini önemsememek olduğunu belirten Gökalp, tüm öğrencilerin cezalar karşısında "kahramanca" olarak tanımlanan bir cesaret sergilediğini belirtmektedir (Gökalp, "Müntezir ve Müteazzi Müeyyideler", Yeni Mecmua (2 Mayıs 1918); Kardaş, R.,(1981), Makaleler V, s. 139-147).

mücadele de muhalif öğrenci hareketinin etkin bir üyesi olur.⁶² Bu yıllarda Gökalp'in tek mücadele ettiği okul yönetimi değildir, bir taraftan da zihnindeki Batılı bilimlerle dini ilimler de çatışma içindedir. Ülken'in (1992: 304) felsefi bir buhran olarak nitelediği bu çatışmanın sebeplerinden biri İdadi'de doğa tarihi hocası olan Rum Doktor Yorgi'dir (Yorgaki). Yorgi Efendi, dönemin muhalif hareketlerinin yeşerdiği Tıbbiyeden mezun Avrupa felsefesine ve Fransız edebiyatına vakıf bir isimdir. Tıbbiyeden mezun olunca ordu doktoru olarak doğu illerine gelmiş, uzun yıllar farklı kasabalarda görev yaparak bölgeyi gözlemlene imkanı bulmuştur. Gökalp, Doktor Yorgi'nin her sözünün kendisi için yeni bir ufuk açtığını bu nedenle onun sözlerini dikkatle dinlediğini eklemektedir (Gökalp, 1982 [1922b]: 99). Bu anlamda Gökalp'in düşüncesinin şekillenmesinde etkisi yadsınamaz. Gökalp'in fikirlerini etkileyen İdadi hocalarından bir diğeri de dönemin bir diğere önemli muhalif okulu olan Mülkiye Mektebi'nden mezun tarih öğretmeni Mehmet Ali Aynî'dir.⁶³ Aynî, Mülkiye Mektebinde, tüm öğrencileri derinden etkileyen ve daha sonra İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden biri haline gelecek Mizancı Murat'tan tarih dersleri almıştır. Dolayısıyla dönemin tüm aydınlarını derinden etkileyen iki eğitim kurumu Tıbbiye ve Mülkiye Mektebi (Mardin, 2008) dolaylı yoldan da olsa Gökalp'in görüşlerini de etkilemiştir. 1894'te İdadinin dördüncü sınıfında iken akşam töreninde “Padişahım çok yaşa” yerine “millet çok yaşa” demesi gerekçesiyle okul tarafından Ahlak dersinin notu

⁶² Gökalp, İdadi'de Rüştüye'den farklı olarak cezalandırma sisteminin insan onuruna aykırı olduğunu düşünöldüğünü, gözetmenlerin öğrencilere değnekle vurma cezasına karşılık öğrencilerin direniş örgütleyerek tüm değnekleri kırdıklarını ve bundan sonra bu cezanın verilmesini önlediklerini aktarmaktadır (Gökalp, “Müntezir ve Müteazzi Müeyyideler”, Yeni Mecmua (2 Mayıs 1918); Kardeş,R,(1981), Makaleler V, s. 139-147

⁶³ 1914'te Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Müderrisliği görevi verilen Mehmet Ali Aynî, bu dönemde Gökalp'le birlikte çalışmış; 1915'te Edebiyat Fakültesi Reisi seçilmiş ve Edebiyat Fakültesi Mecmuasını kurmuştur.

düşürülerek cezalandırılmış⁶⁴, bunun üzerine Gökalp kendi isteğiyle tasdikname ile okuldan ayrılmıştır (Kırzioğlu, 1956: 218).

Gökalp okuldan ayrıldıktan bir süre sonra 1894'te intihar teşebbüsünde bulunmuş ancak kafasına sıktığı kurşun çok yakın mesafeden atıldığından kafatasına saplanıp kaldığı için ölümüne neden olmamıştır. Gökalp'in intihar nedenine ilişkin pek çok iddia bulunmakla birlikte Gökalp'in kendi ifadesiyle hiç bir fiziksel rahatsızlığı, sosyal sıkıntısı olmadığı halde geçirdiği şiddetli zihinsel buhran onu fiilen intihara sürüklemiştir (Gökalp, 1982 [1922b]: 101). Gökalp o dönem kolera salgını nedeniyle Diyarbakır'da bulunan Abdullah Cevdet tarafından tedavi edilmiştir.⁶⁵ Burada bir parantez açarak Gökalp ile Cevdet arasındaki ilişkiye değinmek yerinde olacaktır. Zira genel anlatı Cevdet'in hem düşünsel hem siyasi anlamda Gökalp'i etkilediğidir. Cevdet, Ziya Gökalp'in ölümünden sonra yazdığı "Ziya'nın Ziyası" başlıklı yazısında kendisinin Gökalp'i fiziksel olarak tedavi etmenin yanı sıra ona "stoisizm"⁶⁶ telkin ettiğini ve hayatının son anına kadar mücadele etmesi gerektiğini öğrettiğini ileri sürmektedir (Cevdet, 1924). Abdullah Cevdet 1894-1895 yılları arasında çok kısa süreli Diyarbakır'da bulunmasına rağmen Gökalp'in üzerinde etkili olmuştur. Cevdet; bilim, felsefe, politika merakını ve bilgisini Gökalp'e bu ilk tanıştıkları dönemde kendisinin verdiğini ileri sürmektedir. Heyd de (1980: 18) bunu doğrular biçimde Gökalp'in dikkatini sosyal ve siyasal meselelere özellikle Fransız sosyolojisine çekenin Abdullah

⁶⁴ Beysanoğlu (1986: 171) olayın dönemin valisi, okul müdürü ve milli eğitim müdürü Mehmet Ali Aynî Bey tarafından örtbas edilerek, Gökalp'in daha fazla ceza almasına engel oldukları ifade edilmektedir. Jongerden (2015: 71) ise Gökalp'in dayısının nüfuzu sayesinde kurtulduğunu ileri sürmektedir. Ziya Gökalp bu olayı 21 Ekim 1924 tarihli Cumhuriyet gazetesinde "Mektepte Cumhuriyet ilanı" başlıklı yazısında anlatmaktadır.

⁶⁵ Abdullah Cevdet 1917'de yazdığı "Dimağ ve Melekat-ı Akliyyenin Fiziolocya ve Hiffissihhası" adlı kitabında bu intihar teşebbüsünden ve tedavinin kendisi tarafından yapıldığından söz etmektedir.

⁶⁶ Stoisizm, dünyanın bir sahne olduğunu, insanın üstüne düşenin, rolünü sorgulamak değil, rolün hakkını vererek yerine getirmek olduğunu ileri süren öğretidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Öktem, Niyazi, "Stoisizm", İst. Üni. Hukuk Fak. Mecmuası, C. XL, Sayı, 1-4, İstanbul 1974.

Cevdet olduğunu iddia etmektedir. İntiharından sonraki dönemde Gökalp'in Gustave Le Bon ve Tarde okuduğuna ilişkin bilgiler (Tanyu, 1981: 15; Beysanoğlu, 1956: 11) Cevdet'in düşünsel anlamda Gökalp'i etkilemiş olabileceğinin işaretleridir. Ancak bunu Gökalp'in yazılarından takip etmek mümkün değildir. Her ne kadar kuramsal metinlerinden bu etkiyi takip etmek mümkün olmasa da, Hanioglu (1986: 51), Abdullah Cevdet'in Gökalp üzerindeki etkilerinin, o dönem Gökalp'in kaleme aldığı şiirlerden anlaşılabilirliğini ileri sürmektedir. Ziya Gökalp o dönem Tıbbiyede okuyan ve büyük oranda biyolojik materyalizmden etkilenen öğrenciler gibi şiirler yazmaktadır.⁶⁷ Bu dönemde genellikle ihtilalci ve vatansever şiirler kaleme alan Gökalp'in yayımlanan ilk yazısı olan "İhtilal Şarkısı" başlıklı manzumesi 1895'te Londra'da çıkarılan Jön Türk gazetesi İstikbal'de yayımlanmıştır (Odabaşı, 2006: 201). Hanioglu (1986: 53) şiirin dergiye Abdullah Cevdet tarafından gönderildiğini ileri sürmektedir. 1895 gibi henüz Jön Türklerin yurtdışında yeni örgütlenmeye başladığı bir dönemde Gökalp'in yurtdışındaki bu örgütlenmeyle ilişkili olması ilgi çekicidir.

Ancak son tahlilde Cevdet'in topyekun Batıcı anlayışı ile Gökalp'in hars/medeniyet ayrımı düşüncesinin uzlaşamayacağı ortadadır. Bu nedenle ilerleyen dönemlerde Gökalp ile Cevdet'in arası açılmıştır. Gökalp'in Abdullah Cevdet'le arasının açılmasının nedenlerinden biri de Cevdet'in Kürt milliyetçiliğine dayanan görüşleri ve Kürt cemiyetlerine olan yakınlığı ile de ilişkilendirilmektedir. Gökalp "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" başlıklı metninde "Türk olduklarından asla şüphe edilmeyen bazı Diyarbakırlı ve Harputlu doktorlar kendilerini Kürt sanıyorlardı" (Gökalp, 1976b [1918]: 47) ifadesiyle İshak Sükuti ile Abdullah Cevdet'i kastettiği olasıdır. Buna karşılık Cevdet de Gökalp'in kültür anlayışına ve Türkçülük düşüncesine

⁶⁷ Şu mısralar bu türden şiirlerine örnek teşkil edebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şükrü Hanioglu, "Jön Türk Akımı İçinde Ziya Gökalp", Ziya Gökalp Dergisi, 7(43), 1986, s.50-54.

"Ben neyim, bir hayat makinesi
Beni tahrike zenberek lazım,
Odur hayatıma nazım:
Zenberek: kainat makinesi

ciddi eleştiriler getirmiştir (Erişirgil, 1984: 38- 39). Abdullah Cevdet Gökâlþ'i sadece düşünsel anlamda etkilemekle kalmamış, genel kabule göre onu İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne de kaydettirerek siyasi hayatının başlamasında da vesile olmuştur (Hanioglu, 1981: 29; Heyd, 1980).

İntiharına geri dönecek olursak; Gökâlþ'in, hayatını derinden etkileyen intihara bir sosyal olgu olarak daha sonraki yazılarında yer verdiği görülmektedir. 1922'de *Küçük Mecmua*'da yayımlanan "Refah mı Saadet mi" başlıklı yazısında Durkheim'in "İntihar"⁶⁸ çalışmasından etkilendiği açıktır. Yazıda insanın ihtiyaçlarına, yaşam kalitesine ve mutluluk kavramlarına değinen Gökâlþ, intihar istatistiklerinin yaşam kalitesi ile intihar arasında doğrudan bir ilişki olmadığını ispatladığını iddia ederek şöyle bir toplumsal kurala erişir: "insanlar arasında mefkure (ideal) çoğaldıkça intihar azalır, mefkure azaldıkça intihar çoğalır" (Gökâlþ, 1982 [1922c]: 5-8). Yazılarında kaynakçaya yer vermeyen Gökâlþ'in bu intihar istatistiklerini nereden aldığına ilişkin bir bilgi mevcut değildir. Bu yazı Gökâlþ'in intihar teşebbüsünden yaklaşık otuz yıl sonra, teşebbüsünü Durkheim'in intihar kuramına uygun biçimde açıklama çabası olarak görülebilir. Parla (1993: 35) Gökâlþ'in intiharını dönemin baskıcı yönetimi altında yaşanan yerel sorunların da etkisiyle bir çıkış noktası arayışının sonucu olarak gerçekleşen "anomik intihar" olarak nitelemektedir.

4.3. İlk İstanbul Yılları: Mülkiye Baytar Mektebinde (1895-1898)

İntihar teşebbüsünden sonra kendi ifadesiyle aradığı ideali millet ve hürriyet mefkurelerinde bulan Gökâlþ (Şapolyo, 1943: 23) bu uğurda daha fazla çalışmak için İstanbul'a gitmek istemektedir. Alakom (1992: 39) Gökâlþ'in Abdullah Cevdet'in teşvik ve önerisiyle intihar teşebbüsünden bir süre sonra İstanbul'a gitmeye karar

⁶⁸ Fransız sosyolog Emile Durkheim, 1897'de yayımlanan "Le Suicide –Etude Sociologique" (İntihar-Sosyolojik İnceleme) başlıklı eserinde, intihar gibi oldukça bireysel bir eylemin toplumsal bir olgu olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Durkheim, eserinde intiharı, bireyin toplumla bağlantısının zayıflığı ya da güçlülüğü bakımından bencil ve elcil intihar; toplumdaki kuralların gücü bağlamında anomik ve fatalist intihar olarak gruplandırır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emile Durkheim, İntihar (çev. Özer Ozankaya), İstanbul: Cem Yayınevi, 2002.

verdiğini ileri sürmektedir. Hatta Jongerden (2015: 72) İstanbul'a gittikten sonra kendisinden önce oraya giden Abdullah Cevdet'i bulduğunu ileri sürmektedir ancak yazar bu bilgi için herhangi bir birincil kaynak göstermemiş, taramalarda böyle bir bilgiye rastlanmamıştır.

Bu dönem Avrupa'dan ülkeye gizlice sokulan yayınları takip ettiği düşünülen Gökâlöp bu yayınların da etkisiyle görüşlerini yaymak üzere gizlice İstanbul'a gitmiş, parasız yatılı öğrenci kabul ettiği için Baytar Mektebi'ne kayıt olmuştur (Şapolyo, 1943: 38-39). İttihat ve Terakki'nin kurucularından İbrahim Temo, Gökâlöp'in Baytar Mektebine kendisinin ve diğer bir kurucu İshak Sükûti'nin vasıtasıyla girdiğine anılarında yer vermiştir (Temo, 1987: 213). Ayrıca, Gökâlöp henüz Diyarbakır'dayken Doktor Abdullah Cevdet vasıtasıyla Tıbbiyelilerden oluşan hürriyet ve meşrutiyet yanlısı muhalif gizli bir örgütün kurulduğundan haberdar olduğu hatta İstanbul'a gider gitmez örgütle temas yolu bularak komiteye üye olduğu iddia edilmektedir (Erişirgil, 1984: 43). Bu süreci kendi ifadesiyle "O zaman İstanbul'da Tıbbiyelilerin teşkil etmiş olduğu gizli bir cemiyet vardı. Onlarla beraber çalışmaya başladım" (Gökâlöp, 1982 [1922b]: 102) şeklinde açıklamaktadır. Dolayısıyla Gökâlöp'in İttihat ve Terakki cemiyetine üyeliğiyle ilgili çeşitli rivayetler olsa da son tahlilde gençlik döneminde cemiyete üye olduğu noktası kesin görünmektedir.

Gökâlöp, Baytar Mektebindeyken aynı okulda öğrenci olan Mehmet Akif'le tanışmıştır. Aynı yıl tanıştığı bir başka isim Hüseyinzade Ali Bey⁶⁹ Gökâlöp'in düşünsel serüveninde önem arz eden isimlerden bir diğeridir. Gökâlöp 1896'da İstanbul'a geldiğinde aldığı ilk kitabın Leon Cahun'un tarihi olduğunu, bu kitapla Pantürkizm idealini kavradığını, Hüseyinzade Ali Bey'le temas ederek Türkçülük hakkındaki

⁶⁹ Bakü doğumlu olan ve eğitimini Rusya'da tamamlayan Hüseyinzade Ali Turan, daha sonra Türkiye'ye gelerek eğitimine Askeri Tıbbiyede devam etmiş, orada bulunan gençlerin düşüncelerini derinden etkilemiştir. Rusya'da Çarlık idaresine karşı Rusya Türkleri arasında yeşeren hürriyet duygularıyla yetişmiş olduğundan Türkler arası bir birlik meydana getirmekten ve Turan fikrinden söz eden ilk düşünürlerdendir. Bkz. Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 63, 277.

görüşlerini öğrendiğini beyan etmektedir (Gökalp, 1968 [1923]: 13) Öyle ki, Gökalp'in "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim ve Garp medeniyetindenim" sloganıyla ifade ettiği sentezinin kökenini, Hüseyinzade Ali'nin "Türk kanlı, İslam imanlı ve Frenk kıyafetli olalım" düsturunda bulmak mümkündür (Akçura, 2009 [1928]: 528). Bu noktada bir parantez açarak Gökalp'in Türkçülük düşüncesinin gelişiminde başta Hüseyinzade Ali olmak üzere Rusya'dan gelen Türk aydınların etkisinin yadsınamayacağını eklemek gerekir.

Gökalp'in kısa süren bu ilk İstanbul serüveni onu sadece politik anlamda etkilememiş aynı zamanda fikirlerinde de dönüşümler yaşanmasına sebep olmuştur. 1918'de yayımlanan "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" isimli kitabında Gökalp, bu tarihten on yedi, on sekiz sene evvel bir mektebe girmek üzere ilk defa İstanbul'a geldiğini, İstanbulluların kendilerini tanımlarken şehirli anlamında "şehri" kelimesini kullandıklarını taşralıları ise yaşadıkları coğrafi bölgeye göre Arnavut, Arap, Kürt, Laz olarak adlandırdıklarını, Türklüğün ise neredeyse utanç duyulacak bir sıfat gibi görüldüğünü gözlediğini yazmaktadır (Gökalp, 1976b [1918]: 45-48). Doğu illerinden birinden geldiği için Kürt olarak tanınan oysa kendi ifadesiyle "o zaman kadar kendini Türk hisseden" (Gökalp, 1982 [1922d]: 230) Gökalp, millet ve milliyet meselelerine ilgi duymaya başladığını ve konuyu "ilmi" açıdan ele almanın gerekliliğini anladığını ifade etmektedir. İşte bu noktada Gökalp'e yol gösteren "ilim" sosyoloji olmuştur. Çünkü Gökalp'e göre millet ne coğrafi, ne ırki, ne siyasi ne de iradi kuvvetlerle açıklanamayan; sosyoloji biliminin gösterdiği gibi terbiyede ve duygularda ortaklıkla oluşan bir topluluktur. Dolayısıyla milleti araştırmanın yolunun milletin kültürel özelliklerini araştırmaktan geçtiğine inanan Gökalp, bu araştırmanın da dönemin popüler bilimi sosyoloji ile mümkün olacağına sonucuna ulaşmıştır. Bu yolla Gökalp ilk önce içinde yaşadığı coğrafya olan Diyarbakır'ın dilsel ve mezhepsel özelliklerini ele alan sosyolojik araştırmalara yöneldiğini ifade etmektedir (Gökalp,

1982 [1922d]: 230-231).⁷⁰ Gökalp bu çalışmaları Baytar Mektebinden ayrılarak Diyarbakır'a döndüğü dönemde gerçekleştirmiştir. Sosyolojik olarak nitelediği bu analizlere ileride yer verilecektir.

Gökalp'in erken gençlik yıllarından itibaren aklındaki yegane soru "Memleketi nasıl kurtarabiliriz?" sorusudur. Dönemin pek çok aydını gibi Gökalp de, tüm sorunların meşrutiyet yönetimi ile çözüleceğine inanmaktadır. Bu inanış İstanbul'dayken karşılaştığı lise öğretmeni Yorgi Efendi ile yaptığı görüşme sonucunda kırılmaya uğramıştır. Yorgi Efendi gençlerden oluşan muhalif cemiyetle ilişkileri konusunda Gökalp'i uyarmış ve muhaliflerin meşruti bir yönetim kurmayı hedeflediklerini ancak inkılabın taklitle olmayacağını, iyi bir anayasa oluşturmanın milletin psikolojisi ve sosyolojisinin araştırılmasıyla mümkün olacağını ifade etmiştir. Gökalp bunu hocasının bir vasiyeti olarak benimsemiş ve o günden sonra Türk milletinin psikolojisi ve sosyolojisini araştırmak üzere bu ilimlerin esaslarını öğrenmeye başladığını aktarmaktadır (Gökalp, 1982 [1922b]: 102).⁷¹

Gökalp İstanbul'da kaldığı üç sene boyunca muhalif hareketlere yakın durmuş, bu faaliyetlerden haberdar olan okul yönetimi Gökalp'i sıkı takip altına almıştır. 1898'de Baytar Mektebi'nin son sınıfına geçtiği senenin yazında Diyarbakır'a giden Gökalp, dönemin "rüşvetçi ve kanunsuz" Diyarbakır valisinin aleyhinde çalışanlara katılmış, gizlice *Bahar* isimli muhalif bir gazete yayımlamıştır. Bunun üzerine vali, evlerini aratarak yasak eserler bulundurdukları ve gizli bir cemiyet oluşturdukları gerekçesiyle Gökalp ve arkadaşlarını tutuklattırıştır. Tütengil (1956: 7) bu cemiyetin büyük olasılıkla İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır şubesinin ilk çekirdeği olduğunu ifade

⁷⁰ Gökalp'in 1900'lerin başında yaşadığı bu olaylara ilişkin analizlerini 1922'de yaptığını hatırlamakta fayda vardır. Yaşandığı dönemde Gökalp'in neler düşündüğüne ilişkin yazılı bir metin bulunmamaktadır. Bu anlamda Gökalp'in henüz 1900'lerde sosyolojiye ilgi duyduğunu ancak kendi ifadelerine dayanarak söylemek mümkündür.

⁷¹ Gökalp 1922'de kaleme aldığı bu yazıda "sosyoloji" kelimesini kullanmıştır. Ancak 1901'de Şemsettin Sami tarafından kaleme alınan Kamus-ı Türki başlıklı sözlükte sosyoloji kelimesi bulunmamaktadır. Kelimenin bu şekilde kullanılmasının daha sonraki bir döneme rastlaması muhtemeldir.

etmektedir. 1898’de tutuklanarak bir süre cezaevinde kalan Gökâlþ ve diğerleri bir süre sonra çıkarıldıkları mahkemece serbest bırakılmışlardır ⁷² (Beysanoğlu, 1956: 12; Kırzioğlu, 1956: 196). Serbest bırakıldıktan sonra İstanbul’a dönen Gökâlþ, hakkında soruşturma olduğu gerekçesiyle okula alınmamış, bir süre sonra Diyarbakır’daki arkadaşı Cemil Asena’ya padişah aleyhinde ifadeler içeren mektup gönderdiği gerekçesiyle tekrar tutuklanmıştır. Tutukluluk evresinin Gökâlþ açısından önemli tarafı orada tanıştığı idealist bir inkılapçı olan Naim Bey’in kendisini yazma konusunda yüreklendirmesidir. Gökâlþ, Naim Bey’in öğütlerinden “Pirimin Vasiyeti” başlıklı yazısında söz eder. Naim Bey, Gökâlþ’e hürriyet için basın yayın serbestleştiiğinde derhal bir gazetenin veya derginin başına geçerek hiç durmaksızın yazıp neşretmesini vasiyet eder. Böylelikle halkı uykusunda uyandırabilecek ve kurtuluş yolunu onlara anlatabilecektir (Gökâlþ, 1982[1922e]: 106). Gerçekten de Gökâlþ’in düşünsel serüveninin tamamı irdelendiğinde pirinin vasiyetini tutarak her dönem mutlaka en az bir dergi veya gazetede yazılar yazdığı hatta çevresine topladığı isimlerle düşüncelerini yaymak üzere mutlaka bir dergi/gazete yayınladığını görmek mümkündür. ⁷³ Gökâlþ’in 1924’te yayımladığı “Yirminci Asrın En Mühim Müessesesi Gazetedir” başlıklı makalesi de tüm hayatını bu vasiyete göre şekillendirdiğini işaret eder biçimde gazetenin yirminci yüzyılın en önemli gelişmesi olduğuna işaret ederek, gazeteyle birlikte kamunun doğduğunu, böylelikle aynı gazeteyi okuyanlara arasında ortak bir kamu vicdanı oluştuğunu ifade eder (Gökâlþ, 1980 [1924]: 126). Bu Gökâlþ’in düşüncesinin egemen hale gelmesini sağlayan en önemli noktalardan biridir.

⁷² 16 Eylül 1898’de çıkarıldıkları mahkemenin kararı 17 Şubat 1912 tarih ve 83 sayılı Dicle gazetesinde yayınlanmıştır. Ayrıca kararın tam metni Beysanoğlu’nun kitabında yer almaktadır.

⁷³Gökâlþ’in bibliyografyası için bkz. İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu, *Doğumunun 95. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökâlþ Bibliyografyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971.

4.4. Diyarbakır'a Dönüş: Gökalp'in Siyasi Etkinliği

Gökalp, mahkûmiyetin ardından şartlı tahliye edilerek 1900 yılında Diyarbakır'a dönmüştür. Gökalp'in 1910'a kadar Diyarbakır'da geçirdiği bu dönemde siyasi faaliyetleri ön plana çıkarken akademik ilgileri ikinci planda kalmıştır denilebilir. Bunun en temel nedeni çökmekte olan devletin kurtuluşu için meşrutiyetin ilanının zorunlu görülmesidir (Beysanoğlu, 1986: 170-171). Gökalp'in Diyarbakır'da bulunduğu bu süreçte vilayette ciddi siyasal olaylar yaşanmış, Gökalp de bizzat bunların içerisinde yol gösterici pozisyon almıştır. Bölümün başında değinildiği üzere Padişah Abdülhamit 1890'da Diyarbakır'ın da içerisinde bulunduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki altı ilde, devletin iktidarını güçlendirecek yeni bir toplumsal yapı inşa etmek, aşiretlerden askeri güç olarak faydalanmak, Ermenilerin faaliyetlerine engel olmak gibi nedenlerle aşiret güçlerinden oluşan Hamidiye alayları adı verilen askeri birlikler kurmuştur. Diyarbakır bölgesindeki alayın başında bulunan Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa, eline geçen güç ve iktidarı halkı ezmek, yağma ve talan için kullandığı gerekçesiyle halktan şikayetler yükselmeye başlamıştır. Bu olayda Gökalp ailesinin de nüfuzunu kullanarak şehrin önde gelenlerini ve halkı aşiret reisine karşı örgütleyerek ilki 1905'te ikincisi 1907 yılında gerçekleşen telgrafhane işgallerine liderlik etmiş⁷⁴; padişaha, aşiret lideri Milli İbrahim Paşa'yı hırsızlık ve gasp ile suçlayan, önlem alınmasını isteyen telgraflar göndermişlerdir.⁷⁵ Her ne gerekçeyle olursa olsun telgrafhane 1907'de yaşanan ikinci işgal, on bir gün devam etmiş ve bölgenin tüm iletişiminin kesilmesine sebebiyet vermiştir (Göksel, 1931: 42). Daha önce de belirtildiği gibi Diyarbakır, Osmanlı'nın merkezden uzak, erişilmesi zor bir bölgesidir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkenin genelinde olduğu gibi Diyarbakır'da da kendini göstermeye başlamış

⁷⁴ Jongerden (2015: 70), büyük dedesinden miras şehrin kuzeydoğusunda beş küçük yerleşimin toprak sahibi olan Gökalp'in bu toprakları kaybetmemek için harekete geçip halkı örgütlediğini iddia ederken, Abdullah Cevdet ise, protesto hareketlerinde öncü rol oynayan Gökalp'in Gustave Le Bon'un Kitlelerin Psikolojisi adlı yapıtından etkilendiğini öne sürmektedir (Cevdet, 1975 [1924]).

⁷⁵ Telgrafların tam metni için bkz. Şevket Beysanoğlu, Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı, İstanbul, 1956, s.156-157.

Batılılaşma hareketleriyle demiryolu ve telgraf hatları sayesinde ulaşım ve iletişim sorunu belli oranlarda çözülmüştür. Ayrıca Diyarbakır telgrafhanesi Doğu ile Batı'nın, Asya ile Avrupa'nın iletişimini sağlaması yönüyle önem arz ettiğinden, işgal eylemi başarılı sonuçlanmış hükümet konuyla ilgili soruşturma başlatmış ve aşiret reisini Halep'e göndermiştir. Gökalp sadece olayların fitilini ateşlemekle kalmamış, Hamidiye Alaylarına ilişkin yürütülen mücadeleyi anlatan "Şaki İbrahim Destanı" başlıklı bir manzume de kaleme almıştır. Gökalp'in kitap olarak basılan bu ilk eserinde "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyarbakır Şubesi Menfaatine tab' edilmiştir" ifadesi yer almaktadır (Rohat, 1992: 84).

Burada eklenmesi gereken bir diğer husus Hamidiye Alaylarının yarattığı korku ve endişeye karşı zamanla gelişen muhalefet hareketinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin rejim aleyhtarı kışkırtmasıyla gerçekleşen Anadolu isyanlarıyla (Kansu, 2002: 37) bağlantısı olduğu iddiasıdır. Zira Diyarbakır'daki telgrafhane işgali Anadolu'da daha önce yaşanan protesto eylemleriyle oldukça benzer özellikler göstermektedir (Rohat, 1992: 78-82). İmparatorluğun sınırları içinde çeşitli bölgelerde özellikle 1906 yılının başlarında patlak veren eylemlerin temel nedeni halkın üstünde gittikçe artan vergi yükleridir. Geçim sıkıntısı içindeki halk, hükümet aleyhtarı faaliyetleri yüzünden merkezden uzaklaştırılan ve büyük oranda Avrupa'daki muhalif hareketleri takip eden, onlarla temas kuran kesimlerin etkisiyle örgütlenmiş, yerel seçkinlerin de desteğiyle ayaklanma hareketleri büyümüştür (Saygılı, 2012: 187). Bu anlamda Ziya Gökalp de Diyarbakır'daki örgütlenmenin önemli isimlerinden biridir.

Ayaklanmalarda, yurtdışında faaliyetlerini sürdüren İTC'nin çalışmaları da hiç şüphesiz önem arz etmektedir (Petrosyan, 1974:239; Ramsaur, 1972: 150). Yurt dışında basılarak gizlice yurda sokulan yayınlar ve bildirimler şehir ve kasabalarda yaygın olarak dağıtılarak bir yandan propaganda çalışmalarını diğer yandan da haberleşme faaliyetleri sürdürülmüştür. Protestolar görünürde yerel olarak örgütlenmiş olmakla beraber,

İTC'nin iyi örgütlenmiş iletişim ağı sayesinde yaygın bir koordinasyon ve işbirliği sağlandığı açıktır (Kansu, 2002: 66-94). Hatta İTC'nin yurtdışındaki üyelerinin ülke içindekilerle geniş kapsamlı bir mektuplaşma faaliyetine girdikleri ifade edilmektedir (Kuran, 1948: 204). Dolayısıyla Gökalp'in 1905-1907 yılları arasında yaşanan politik hadiselerde İTC ile iletişim içinde olduğu muhakkaktır.

İttihat ve Terakki Diyarbakır Şubesi'nin Meşrutiyetin ilanından sonra Ziya Gökalp tarafından kurulduğu genel kabulüne rağmen İTC'nin özellikle 1906-1908 yılları arasında Anadolu'da gizli şubeler kurarak örgütlenme siyaseti güttüğü ileri sürülmektedir (Kars, 1984: 47). Daha iddialı bir analiz Diyarbakır şubesinin ilk tohumlarının 1894-1895 yılları arasında kolera salgını nedeniyle bölgede bulunan Dr. Abdullah Cevdet tarafından bölgenin öğretmen ve memurlarının desteğiyle atıldığıdır (Hanioğlu, 1985: 292). Bölgenin Müslüman halkının en etkili kişilerinden bazılarının şubeye üye olduğu ileri sürülmektedir. Bunlar, dönemin Diyarbakır Belediye Reisi Talat Efendi, Süleyman Nazif ve Pirinççizade Arif Bey'dir (Verheij, 2015: 129). İTC vilayetteki etkisini şehirli Kürtlerden oluşan bir ağ aracılığıyla sağlamış görünmektedir. Diyarbakır'deki en nüfuzlu İTC üyeleri Gökalp'in de anne tarafından üyesi olduğu Pirinççizade ailesidir. Ailenin bölgede 30'a yakın köye sahip olduğu ileri sürülmektedir (Üngör, 2015: 275). Cevdet'in ayrılışından sonra faaliyetlerini yavaşlatan şube, sadece yasak yayınların dağıtımını ile ilgilenmiştir. 1900'de hapisten çıktıktan sonra Diyarbakır'a dönen Gökalp'le birlikte şube tekrar canlanmış, 1905-1907 yılları arasında yaşanan ayaklanmalarda etkili olmuştur (Hanioğlu, 1995: 121). Meşrutiyetin ilanıyla gizli olmaktan çıkan cemiyetin ilk üyeleri Mehmet Ziya (Gökalp)⁷⁶ ile birlikte 13 kişidir (Beysanoğlu, 1996: 755-56). Gökalp, yayın faaliyetleri ve evlerde yaptığı konuşmalar yoluyla Diyarbakır İttihat ve Terakki'nin başlıca isimlerinden biri haline gelmiştir.

⁷⁶ Gökalp'in dayısının oğlu Feyzi Pirinççioğlu'nun (1979) ifadelerine göre Ziya Gökalp henüz 16 yaşında iken şehirde birkaç gizli komitenin aktif olduğu bir dönemde siyasi faaliyete atılmıştır. Bkz. Ziya Gökalp dergisi, 1979, sayı:13.

Evlerde yapılan konuşmaların, İTC'nin oluşumunun ideolojik zemin çalışması ve bilinç yükseltme çabalarında önemli bir yere sahip olduğu ileri sürülmektedir (Jongerden, 2015: 59). Bunların dışında şubenin açılmasından hemen sonra kurulan “İttihat ve Terakki Kulübü” ile “Millet Kıraathanesi”de özellikle gençlere yeni rejimin anlatıldığı merkezler olmuştur (Beysanoğlu, 1996: 756). Mehmet Ziya'nın hem Diyarbakır'ın önde gelen ailelerinden birine mensup olması (“Ne de olsa Müftüzadedir, Hacı Sabir Efendinin torunudur’ (Erişirgil, 1984: 60) hem de aldığı dini eğitimin etkisiyle İslam dini hakkında geniş bilgi sahibi olması halkın ona karşı tepkisini azaltmıştır. Dolayısıyla Gökalp bu avantajları kullanarak yeri geldiğinde ayetler ve hadislere referans vererek meşrutiyeti anlatmış, meşrutiyetle İslam anlayışını uzlaştırmaya çalışmıştır.

4.5. Diyarbakır’da İlk Yazı Hayatı: *Peyman* ve *Diyarbakir* Gazeteleri

Gökalp'in yazı hayatı henüz öğrenciyken yazdığı şiirlerle başlamıştır. 1894-1900 yılları arasında yazdığı şiirler istibdat rejimini ve Padişah Abdülhamit'i eleştiren, hürriyet düşüncesini savunan şiirlerdir ⁷⁷

Gökalp politik faaliyetlerine eş zamanlı olarak 1904 yılından itibaren, ilk kez 1869'da yayınlanan, daha önce babasının Yazı İşleri Müdürlüğünü yaptığı Türkiye'nin ilk yerel gazetelerinden biri olan Diyarbakir gazetesinden yazılar yazmaya başlamış, ⁷⁸ 13 Kasım 1908'de başyazar olmuş ancak 13 Aralık 1908'de İttihat ve Terakki bölge müfettişliğine getirilince görevden ayrılmıştır (Beysanoğlu, 1956: 146, Korkmaz, 1994: 79).

Gökalp'in bu ilk yazılarında “Küçük Seyahat” başlığını taşıyan seri, ağır bir dille yazılmış gezi yazısı niteliğinde edebi metinlerden oluşmaktadır. Bunun dışında

⁷⁷ Şiirlerin tamamı için bkz. Şevket Beysanoğlu, Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı, İstanbul: Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, 1956, s. 19-27. Bu şiirlerden yalnızca İhtilal Şarkısı başlıklı şiir 1895'te Londra'da çıkarılan muhalif İstiklal gazetesinde yayımlanmıştır.

⁷⁸ Gökalp'in Diyarbakir gazetesinde yayımlanan yazıları için bkz. Cavit Orhan Tütengil, “Ziya Gökalp Üzerine Notlar”, Türk Sosyoloji Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1956; Gökalp'in Diyarbakir gazetesinde yayımlanan yazılarının bir kısmı Şevket Beysanoğlu tarafından kitaplaştırılmıştır. Bkz. Şevket Beysanoğlu, Ziya Gökalp Makaleler I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.

“Köylü Şiirleri” başlıklı, sade bir dille yazılmış İslam esaslarını anlatan (Oruç, Ezan, Namaz, Zekat, Bayram başlıklı) bir dizi şiir de Diyarbakir gazetesinde yayımlanmıştır. Gökalp, iki farklı dil özelliği gösteren bu metinlerle farklı hedef kitlelerine ulaşmak ister gibi görünmektedir. Köylü şiirleri tam da adından anlaşılacağı üzere kırsalda yaşayan insanları aydınlatma amacı güder mahiyettedir.

Bunların dışında Gökalp’ın gazetede İktisat başlığı altında değerlendirilebilecek dört yazısı bulunmaktadır. İktisat sohbeti başlıklı ilkyazı tasarruf etmenin önemine değinirken, bunun ancak üretim maliyetlerinin düşürülmesiyle mümkün olacağını savunur. Bu anlamda verimlilik noktasına vurgu yapan Gökalp, dönemin diğer Osmanlı aydınlarının verimlilik esasına dayalı iktisadi anlayışını benimser gözükmektedir. Mardin (2016: 39) Osmanlı devlet adamlarının savaşa dayalı ekonomiden verimlilik esasına dayalı iktisadi anlayışa geçmelerini modernleşme anlamında ciddi bir fikri atlama olarak tanımlar. Bununla birlikte iktisadi yazılarında Gökalp dönemin popüler tartışmalarından biri olan sa’y⁷⁹ (emek) meselesine de değinmektedir.

Diğer yazıların genelinde ise ticarete ilişkin temel kavramları, emek, sermaye birikimi, değişim, müdahaleci piyasa ve serbest piyasa gibi iktisadi kavramları açıklayan Gökalp Ticaret Odasının gerekliliğine ve işlevlerine vurgu yaparak yazılarını bitirir. Gökalp bu yazıları yazdığı sırada Diyarbakir Ticaret Odası Fahri Katipliğini yapmaktadır ve bu görevi 1903-1908 yılları arasında beş yıl süreyle sürdürmüştür (Kırzioğlu, 1956: 220). Yerel yönetimin eşrafın kontrolünde olduğu bir dönemde bir İttihatçı olarak Gökalp’ın böyle nüfuzlu bir göreve getirilmesi İTC’nin Anadolu eşrafiyla yakın ilişkilere girdiğinin de bir göstergesidir (Parla, 1993: 36).

⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi tarafından gündeme taşınan ve popülerleştirilen sa’y fikri; çevirisi “İnsan ancak kendi emeğinin karşılığını elde edebilir” anlamına gelen Kuran-ı Kerim ayetiyle gündeme taşınarak dönemin aydınları tarafından sıkça tartışılmıştır. Bu tartışmayla püriten bir çalışma ahlakı ve birikim anlayışı ülkeye nüfuz etmiştir. Jön Türklerin sahneye çıkışıyla birlikte sa’y fikri toplumcu bir görüşle birleştirilmiştir. Bu anlayış Gökalp’ın görüşlerinde de belirgin şekilde ortaya çıkar bkz. Ziya Gökalp, Makale-i İktisadiye, *Diyarbakir*, 28 Mart 1907. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, *Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişimi (1838-1918)*, Siyasal ve Sosyal Bilimler iç, (ed. Mümtazer Türköne ve Tuncay Önder), 2016, s. 38-90.

Gökalp, 28 Haziran 1909'da "pirinin vasiyetine" uyarak fikirlerini yaymak üzere arkadaşı avukat Şükrü Asena ile birlikte Diyarbakır'ın ilk özel gazetesi olan Peyman'ı çıkarmaya başlamıştır. Haftada bir çıkarılan gazetenin ilk on sayısında Gökalp'in yirmi makalesi yayımlanmıştır. Onuncu sayıdan sonra Gökalp, Selanik'e gitmek üzere Diyarbakır'dan ayrıldığı için sonraki sayılarda yazılarına rastlanmamaktadır (Korkmaz, 1994: 95; Beysanoğlu, 1956: 151).

İlk sayıdaki giriş yazısında Peyman'ın amacı özetle Doğunun bilgeliği ile Batının ustalığının barıştırılıp, kaynaştırılmasıyla doğacak büyük Osmanlı medeniyetinin temellerini araştırma ve ortaya koymaktır (İmzasız, 1976a [1909]: 45). Gökalp'in hars ve medeniyet ayrımı tezinin kökenleri bu dönemde atılmış görünmektedir.

Dergideki yazılarının bazılarını siyaset, idare, ahlak gibi başlıklar altında kaleme alan Gökalp'in idare başlığı altındaki yazıları aşiret, vergi sistemi, ağalık gibi bölgenin kendine has toplumsal meselelerini ele alan niteliktedir. Daha önce değinildiği gibi dönemin bölge açısından en önemli sorunlardan biri aşiret meselesidir. Özellikle Hamidiye Alaylarını oluşturan aşiretlerin yarattığı toplumsal sorunlar Gökalp'in odak noktalarından birini oluşturmaktadır. Bu bağlamda Gökalp bu yazılarında aşiret, vergi sistemi, ağalık, tarım gibi meseleleri ele alarak aşiretlerin yapısını çözümlenmeye çalışmıştır. Bölgedeki toprak rejiminin başarısızlığı, toprağın bir güç ve iktidar kaynağı olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Bölgedeki arazi mücadeleleri tarımın gelişmesinin önündeki en büyük engeldir. Toprak sahipleri bu mücadelede etkin olabilmek için devletin kademelerinde de nüfuz sahibi olmaya çabalayarak ve köylüleri hükümetten uzak tutarak iktidarlarını sağlamlaştırmaktadır (Gökalp, 1976 [1909a]: 66-68). Gökalp'in bölgenin toplumsal yapısına ilişkin analizlere yer verdiği metinlerde bölgedeki yarı feodal yapıdan kaynaklanan sorunlara eğilmekte, bu yapının ortadan kaldırılmasını savunmaktadır (Rohat, 1992: 86). Bu yazıların ortak noktası askeri ve

idari düzenlemeler ile ekonomik sosyal ve idari sorunlara karşı alınacak önlemlere odaklanmasıdır.

Görüldüğü gibi Gökalp, idari başlığı altında değerlendirilebilecek yazıların daha önce belirtilen eşraf aşiret mücadelesinde aşiretlerin karşısında yer alan bir tutum takınmaktadır. Aşiretlerde suç ve cezanın bireysel değil, toplumsal algılanması nedeniyle ciddi problemler yarattığına değinen Gökalp, düzen ve dengeyi bozan bir unsur olarak gördüğü aşiretlerin cerrahi bir müdahale ile kesilip atılamayacağını, uygun bir tedavi uygulamanın gerekliliğine işaret eder. Bu uygun tedavi aşiretlere yönelik bir hukuki düzenleme metni hazırlanarak aşiretlerin kayıt altına alınmasıdır (Gökalp, 1976a [1909b]: 50-53). Bu metinde Gökalp'ın toplumu organizmacı bir bakış açısıyla ele aldığını görmek mümkündür. Aynı gazetenin bir başka sayısında İbni Haldun'a referansla devleti organizmacı bir anlayışla değerlendiren Gökalp, devletin de tıpkı canlılar gibi bağımsız fakat işbirliği içinde çalışan organlardan oluştuğunu kabul etmektedir (Gökalp, 1976a [1909c]: 88-90). Ayrıca yazılardaki denge ve düzen vurgusu herhangi bir Batılı sosyoloğa referans verilmemekle birlikte dönemin sosyoloji anlayışına paralel görünmektedir.

Gökalp yerel meseleleri ele alan “İdare” başlıklı yazıları dışında “unsur” meselesini ele aldığı ve Osmanlıcı siyaseti savunduğu “Siyaset” başlıklı yazıları bulunmaktadır. Gökalp bu dönemde Türkçülük ve Turancılık düşüncelerinden de haberdardır. Ancak Osmanlı'nın Türklük siyasetini benimsemesinin mümkün olmayacağını da farkındadır. Osmanlı Devleti kuruluş aşamasında Türklüğe mesafeli durarak yeni bir millet oluşturmak üzere eski geleneklerini reddetmiştir. Ayrıca anayurtlarından oldukça uzakta bulunan Osmanoğulları için büyük Türk birliği de hayal olduğundan kendisine yeni bir hedef belirlemiş, Batıya yönelmiş, yepyeni bir dil oluşturarak Osmanlılaştırma politikası gütmüştür (Gökalp, 1976a [1909d]: 54-57).

Gökalp tıpkı Genç Osmanlılar gibi sadece meşrutiyet taraftarı değil, aynı zamanda Osmanlı birliğini sağlama ve medenileşme gayesindedir. Osmanlı birliğini sağlama adına milliyetin kavimden daha önce geldiğini belirten Gökalp, Amerika örneğini vererek Osmanlı'nın da Doğu'nun Amerika'sı olabileceğini savunur (Gökalp, 1976a [1909e]: 62-65). Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin devamı için bu politikanın takip edilmesi elzemdir, bunun farkında olan Gökalp Osmanlı siyaseti savunur. Gökalp'i sosyoloji düşüncesine yakınlaştıran tam da bu meseledir. Ona göre Osmanlı her birinin kendine has dili, dini, kültürü olan çeşitli unsurlardan oluşmaktadır. Tüm unsurların üzerinde birleştiği ortak bir amaç, bir his ve fikir bulunmadığından kaynaşmamış unsurlardan oluşan Osmanlı doğal bir düzene ve dengeli bir yapıya sahip değildir. İlmî içtima; dil, unsur, mezhep, sınıf, meslek itilaflarından doğan ayrılıkları yerine sağlam fikirleri koyacağından unsurları bir hedefte birleştirecektir. Çünkü ilmî içtima ırkın geçici bir topluluk biçimi olduğunu, bir idare altında yaşayan çeşitli kavimlerin uzlaşma ve benzeşme yoluyla yeni bir toplum oluşturacağını ispat etmiştir. Bu anlamda, Osmanlı toplumu homojen devletlerden çok daha fazla ilmî içtimaya uygun olduğu gibi ona muhtaçtır. Dolayısıyla Osmanlı milleti olmak için maşer-şinaslara⁸⁰ önemli görevler düşmektedir (Gökalp, 1976a [1909f]: 48). Gökalp'in bu metni, bugünkü anlamda sosyoloji ve sosyolog kavramlarına karşılık gelen kelimeleri kullandığı ilk metin olması nedeniyle önemlidir.

Bu ilk dönemde memleketin kurtuluşu için milletin psikolojisini ve sosyolojisini araştırmaya koyulan ve Diyarbakır'ı sosyolojik tekniklerle öğrenmeye çalışan Gökalp'in⁸¹ (akt. Nihat Gökalp, 1977: 168), -her ne kadar yazılarında referansa yer

⁸⁰ Maşer-şinas: toplumbilim bilgini, sosyolog, bzk. Ferit Devellioğlu (2015), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, (31. Baskı), Ankara: Aydın Kitabevi, s.675.

⁸¹ 1921'de dönemin Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Rıza Nur'un isteğiyle Gökalp tarafından hazırlanan ve ölümünden sonra "Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler" başlığıyla yayımlanan rapor, Gökalp'in Diyarbakır'da bulunduğu 1900-1909 yılları arasında bölgede yaptığı gözlem ve incelemeler sonucu topladığı verilere ve notlara dayanmaktadır. Ayrıca Gökalp'in sosyolojik kavramların Kürtçe karşılıklarının geliştirilmesi ve derlenmesi hususunda bir çaba içerisinde olduğu bilinmektedir.

vermesi de- Le Play ve takipçisi Demolins'in sosyolojik yaklaşımını benimsemiş olduğu iddiasından söz edilebilir (Erişirgil, 1984: 54). Gökalp'in Demolins'i hangi kaynaktan öğrendiğine ilişkin bir bilgi mevcut değildir. Ancak o dönemde yurt dışında yayımlanan gazete ve dergilerin gizlice yurda sokulduğuna ilişkin bilgiler, Gökalp'in Demolins'i, yurtdışında yayımlanarak yurda giren Prens Sabahattin'in yazılarından öğrenmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Daha önce belirtildiği üzere 1906-1908 yılları arası Prens Sabahattin ve derneğinin oldukça etkili olduğu yıllardır. Bu doğrultuda Gökalp'in de bu görüşlerden etkilenmiş olması olasıdır.

Diyarbakır'daki ilkyazı evresi böyle geçen Gökalp İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 18 Eylül 1909'da Selanik'te yapılacak kongresine katılmak üzere Diyarbakır'dan ayrıldığı 6 Eylül'e kadar benzer fikirleri İttihat ve Terakki Diyarbakır Şubesinde de işlemiştir. Peyman gazetesinin 6 Eylül 1909 tarihli sayısında bu seyahat haberleştirilir (akt. Korkmaz, 1984: 116). Selanik'teki bu ilk kongreye katılan Gökalp daha sonra İstanbul'a dönmüş, Darülfünunda boşalan felsefe kürsüsünde geçici olarak ders vermesi planlanmıştır. Ancak Gökalp'in hal tercümesinde (özgeçmiş) açıkladığı üzere eline geçen para ile İstanbul'da geçinmesinin mümkün olmadığını ileri sürerek bu görevden ayrılmıştır (Beysanoğlu, 1960: 197). İstanbul'da bulunduğu dönemde İttihat ve Terakki Kulübündeki toplantıları takip eden ve yeni isimlerle tanışan Gökalp bu isimlere Diyarbakır'da tetkik ettiği ilmi içtimadan bahsettiği için İttihatçılar tarafından "Sabahattinci" olmakla suçlanmıştır. Çünkü Gökalp bu sıralarda Prens Sabahattin'in sosyal reformla tamamlanmadıkça siyasal reformun başarılı olamayacağı görüşünü benimsiyor, bu nedenle ilmi içtima denilen toplum bilimine önem atfediyordu (Erişirgil, 1984: 60-62). Oysa Cemiyet, 1902 Kongresinden beri Prens Sabahattin'le çatışmaktadır. Dahası açıkça ifade edilemese de İttihat ve Terakki daha o dönemden

Bkz. Ali Nüzhet Göksel, Ziya Gökalp'in Neşredilmemiş Yedi Eseri ve Aile Mektupları, İstanbul: Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, 1956; Rohat Alakom, Ziya Gökalp'in Çilesi Kürtler, İstanbul: Fırat Yayınları, 1992, s.125.

Türk milliyetçisidir (Okyar, 1980: 23). Dolayısıyla Gökalp'in İstanbul'da İttihatçılarla yakınlaşması neticesinde sosyolojik görüşleri siyasi bir manevrayla dönüşüme uğrar. Collins'in (2016: 76) ifade ettiği gibi, entelektüel düşüncelerini geliştirirken hem içinde bulunduğu “dönemin ruhu” diyebileceğimiz makro bağlamdan etkilenirken hem de entelektüel ağdaki mevcut ve gelecekteki konumundan etkilenir. Bu bağlamda Gökalp'in Selanik'e gitmeden önce İstanbul'da kaldığı kısa süre fikirlerinin dönüşümü açısından önemlidir. Bu kısa süre zarfında tanışıp fikirlerinden etkilendiği bir diğer isim Yusuf Akçura'dır. Gökalp, Türkçülük akımının önemli isimlerinden biri olan Akçura'yı ilk kez İttihat ve Terakki Merkezinde görmüş, Türkçülükle ilgili yaptığı analizlerden etkilenmiştir (Erişirgil, 1984: 62-66).

Etkili ve güçlü bir aileden gelen Gökalp, henüz yaşamının Diyarbakır evresinde yerel bir politik güce sahip, kısmen de olsa İttihat ve Terakki ile ilişkili politik bir figürdür. Bu dönemde gelişen milliyet ve millet ilgisi dolayısıyla sosyoloji ile tanışmış ancak henüz sosyolojik görüşleri netleşmemiş olan Gökalp 1908 öncesi Anadolu'da etkili olan Prens Sabahattinci görüşleri benimsemiş görünmektedir. Zira bu dönem sosyolojiye ilişkin yazdığı tek metin “ilmi içtima” başlığını taşımaktadır. Ancak İstanbul'a giderek İTC üyeleriyle yakın ilişkiler kurmasıyla birlikte “Sabahattinci” fikirlerden uzaklaşmış kendine yeni bir güzergah çizmiştir. Yine bu dönemde Gökalp'in Osmanlıcılık siyasetini benimsediğini de eklemek gerekir. Dolayısıyla Gökalp'in Diyarbakır'da filizlendirdiği görüşleri zaman için çeşitli toplumsal ve siyasal etkenlerle dönüşüme uğramıştır.

5. ÖRGÜTLENME EVRESİ: SELANİK YILLARI (1909-1912)

Sosyoloji ilgisi henüz Diyarbakır'da başlayan Gökalp'in sosyolojik görüşlerini şekillendirdiği asıl dönem Selanik yılları olmuştur. Selanik, Gökalp'in görüşlerinin olgunlaşmasında etkisi yadsınamaz bir coğrafyadır. Osmanlı'nın dünyaya açılan penceresi sayılan Selanik, Batı'da gelişen düşünce akımlarına açık, merkezdeki baskılardan uzak her türlü düşüncenin savunulup tartışıldığı bir merkezdir. Bu bağlamda bu bölümün ilk başlığında “özgürlükler şehri” Selanik'in toplumsal, kültürel ve ekonomik özelliklerine değinilecektir.

Selanik evresi Gökalp'in sadece görüşlerini olgunlaştırdığı değil aynı zamanda İTC içinde önemli bir statü elde ederek politik gücünü arttırdığı, İTC'nin eğitim ve kültür politikalarında tek adamlığa yükseldiği, “Gökalp ve çevresi” diyebileceğimiz düşünsel bir alan oluşturduğu evredir. Bu anlamda bu bölümde bir yandan Gökalp'in politik ve düşünsel yükselişi ele alınırken bir yandan da bu doğrultuda dönüşen, olgunlaşan sosyolojik görüşlerine yer verilecektir.

5.1. Selanik : “Kabe-i Hürriyet”

Bugün Thessaloniki olarak bilinen Selanik, Osmanlı coğrafyacıları tarafından “İstanbul'un parçası” olarak tanımlanırken, bir dönem şehrin en kalabalık nüfusunu oluşturan Yahudiler tarafından “şehirlerin anası“ olarak nitelenmektedir (Kiel, 2009: 352). Bu nitelermelerden de anlaşılacağı gibi, bölge gerek coğrafi konumu gerek sosyo-ekonomik özellikleriyle Osmanlı Devleti açısından önemli merkezlerden biri olmuştur. Orta ve Batı Anadolu ile birlikte Osmanlı Devleti'nin ekonomik yükünü omuzlamakla beraber yetişmiş insan gücü ihtiyacını da karşılayan Balkan toprakları hem ekonomik hem de beşeri sermaye anlamında Osmanlı'nın önemli kaynaklarından biridir (Toprak, 2013: 111).

Selanik, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilik hareketlerini uygulamaya koyduğu tabiri caizse pilot şehirlerden biri olması

(Anastassiadou, 2016: 3) sebebiyle imparatorluğun pek çok yerinden farklı özellikler göstermektedir. Öncelikle Selanik, 1840'lardan itibaren Avrupa'yla yoğunlaşan ilişkilerin etkisiyle modernleşme hareketlerinin etkisi altında büyüyen liman kentlerinden biridir. 1900'e doğru yaşanan gelişmeler, (ulaşım ağları, sağlık ve altyapı hizmetleri⁸², eğitim kurumlarının açılması, sanayinin gelişmesi vb) şehrin modern bir görünüm kazanmasını sağlamıştır (Anastassiadou, 2016: 85). Bununla birlikte bu tarihlerde İmparatorluğun diğer büyük merkezlerinde de benzer gelişmelerin yaşandığını not etmek gerekir.

Demiryolları ve telgraf şebekesinin kurulmasıyla taşıma ve haberleşme sistemlerinde yaşanan gelişmelerle, açılan bankalarla rahatlayan kredi alma sisteminin (Quataert, 2014: 223-25) öncülüğünde ticaret ve sanayinin geliştiği Selanik Osmanlı'nın dünya ekonomisiyle bütünleşme evresi⁸³ sayılabilecek 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı'nın dünyaya açılan penceresi haline gelmiştir (Aydın, 2009: 125; Toprak, 2014: 36). Bu anlamda Osmanlı'nın nüfus açısından dördüncü, sanayileşme açısından ikinci şehri olan Selanik'te burjuvazi⁸⁴ ve işçi sınıfı⁸⁵ da varlık göstermeye başlamıştır. İstanbul'dan sonra en fazla işçinin yaşadığı merkez olan Selanik'te 20. yüzyıl başında; 50-200 işçi istihdam eden 11 tekstil fabrikası ile 15 matbaa bulunduğu, 5 bini ulaşım 15 bini sanayi işçisi olmak üzere yaklaşık 20 bin işçi olduğundan bahsedilmektedir.

⁸² Selanik, 1869'da İstanbul'dan sonra belediye teşkilatına kavuşan ikinci kenttir. Bkz. François Georgeon, Müslüman ve Dönme Selanik, Selanik 1850-1918 iç, Ed. Gilles Veinstein, İstanbul: İletişim, 2014, s. 138.

⁸³ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Immanuel Wallerstein vd, "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", Toplum ve Bilim, 23, 1983, s.41-54.

⁸⁴ Osmanlı toplumunda ticaret ve sanayiyle ilgilenen esas ögenin gayri Müslim unsurlar olduğu, Türklerin ticaret ve zanaattan uzak durdukları, geçimlerini büyük oranda memuriyet, din işleri ve tarımdan sağladıkları yönündeki yaygın kanının aksine, Anastassiadou (2016: 294) 19. yüzyılın ilk yarısında Selanik'te esnaf olan Müslümanların oranının % 41 dolaylarında olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca bu Müslümanların birçoğunun büyük sermaye sahibi ve gayrimenkule yatırım yapma eğiliminde meslekler icra ettiklerini belirtmek gerekir. Bu anlamda Meşrutiyet'in ilanını Selanik burjuvazisinin, İstanbul burjuvazisine karşı bir girişimi olarak değerlendiren Yusuf Akçura'nın görüşlerine kulak vermek gerekir. Bkz. Yusuf Akçura, Siyaset ve İktisat (Ed. Erol Kılınç), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.

⁸⁵ İşçi sınıfının yükselişiyle ortaya çıkan bir diğer gelişme şehirde Meşrutiyetin ilanından sonra etnik ve dini sınırları aşmak üzere federalizmi savunan sosyalist bir hareketin ortaya çıkmasıdır (Anastassiadou, 2016: 382). Bu hareketin zamanla nasıl Türkçü bir harekete evrildiğine ileride değinilecektir.

(Risal'den akt. Tekeli ve İlkin, 1977: 362). Bu Selanik'in o dönemki nüfusunun yaklaşık yüzde 17'sine denk gelmektedir (Quataert, 2014: 239). Gelişen işçi sınıfı, işçi hareketlerini de beraberinde getirmiştir. 1909'da Selanik'te açılan; Bulgar, Yunan, Rum, Yahudi ve Türk üyelerden oluşan İşçi Kulübü, dört dilde yayın yapan bir gazete çıkarmış ve 24 Temmuz 1909'da Selanik Sosyalist Federasyonunu kurmuştur. Jön Türklerle de irtibat halinde oldukları bilinen Kulüp, Balkan Savaşına kadar çalışmalarını sürdürmüştür (Tanyu, 1981: 40).

Aynı dönemde Osmanlı toprak yönetiminde de bir takım yeni düzenlemelere gidilmiştir. 1858'de kabul edilen Arazi Kanunnamesine göre toprağın işleyene ait olması ilkesi getirilmiş, böylelikle toprak mülkiyeti; ekilen ürüne karar verme, miras bırakma, borç karşılığı el değiştirme yetkisini de kapsamaya başlamıştır. Bu dönüşüm piyasa için üretimin yani tarımda kapitalistleşmenin önünü açmış, bu sayede tefeci tüccar mekanizmasının işlerlik kazanmasıyla, toprak üzerindeki denetim eşrafın eline geçmiştir. Bu durumun yarattığı mülksüzleşme göç hareketlerini de beraberinde getirmiştir (Tekeli ve İlkin, 1977: 362). Makedonya'nın mülksüzleşen köylüleri Selanik'e doğru göç etmeye başlamışlardı (Aydın, 2009: 125). Dönemin Selanikli aydınlarından Fazlı Necip Bey (1925; 1972: 8) hatıralarında göçlerin bölgede yaşanan savaşlarla ilişkili olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte Selanik'in Tanzimat'tan önce dahi göç alan önemli çekim merkezlerinden biri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Anastassiadou, 2016: 55). Bu anlamda Selanik'in uzun zamandır hem ekonomik hem de politik nedenlerle göç alan şehirlerden biri olduğundan söz etmek mümkündür.

Bölgede yaşanan ekonomik gelişmeler yönetim mekanizmasında da yeni örgütlenme biçimlerine geçişi zorunlu hale getirmiş, özellikle kentlerde bürokrasi sınıfının büyümesine neden olmuştur. Bu sınıfın, geleneksel eğitim kurumlarında yetiştirilmesi mümkün olmadığından yeni eğitim merkezleri kurulmaya başlanmıştır.

Yeni eğitim kurumlarının açılması Tanzimat'tan beri süregelen bir yenilik hareketi olmakla birlikte Selanik'te eğitimin gelişmesi İmparatorluğun diğer merkezlerinden çok daha hızlı ve etkili olmuştur. Bu durum elbette Selanik'in kendine özgü koşullarıyla doğrudan ilişkilidir. Zira Selanik'te okullar siyasi hareketlerin yayılmasında araç olarak kullanılmıştır. Her bir siyasi oluşum kendi okulunu açmış, böylelikle cemaatlerin okulları birbirleriyle yarışır hale gelmiştir (Tekeli ve İlkin, 1977: 363-364). İlk önce gayri Müslim unsurlar tarafından açılan okullar zamanla Müslümanlar tarafından örnek alınmış, daha sonra İstanbul'da da benzer okulların kurulması gündeme gelmiştir (Mardin, 2008: 67). Bu dönemde milli eğitim müdürlüğüne getirilen Mülkiye Mektepli Emrullah Efendi'nin de çabalarıyla Tanzimat'tan sonra tek bir rüştiyesi (ortaokul) bulunan Selanik'te idadiler (lise) açılmaya başlanmıştır (Fazlı Necip, 1925; 1972: 36). Etnik unsurlar varlıklarının güvence altına alma adına okulları milliyetçilik düşüncesinin yayıldığı merkezler olarak görmüşlerdir (Anastassiadou, 2016: 172). Farklı cemaatlerin okullarının bir arada bulunması Selanik'in kendine özgü bir şehir olmasını sağlamış etkenlerden biridir. Okulların şehir yaşamı içindeki önemi, basında yer alan haberlerden okunabilmektedir.⁸⁶ Ayrıca bu derece yoğun okullaşma, benzer büyüklükteki diğer yerleşimlerle kıyaslandığında Selanik'i modernleşmeye, yeni fikir akımlarına ve muhalif hareketlere daha açık hale getirmiştir (Anastassiadou, 2016: 4). Özetle kapitalistleşen, dünya ekonomisiyle bütünleşen, kentleşen Selanik, hızlı bir eğitim hamlesiyle modern eğitim sistemine geçiş yapmış, önemli bir eğitim ve kültür merkezi haline gelmiştir.

Tüm bu gelişmelerin ortaya çıkardığı sonuçların dışında Selanik etnik ve dini bileşenleriyle diğer pek çok merkezden ayrılmaktadır. Bölgede başta Yahudi, Türk, Dönme (İslamiyet'i kabul eden Yahudiler), Yunan, Bulgar, Arnavut, Sırp ve Çingeneler

⁸⁶ Şehre gelen önemli şahsiyetlerin mutlaka okul ziyaretleri yaptığı, Haziran ayında yapılan okul sınavlarının şehrin en önemli meselelerinden biri olduğunu Anastassiadou aktarmaktadır. Bkz. Meropi Anastassiadou, Selanik 1830-1912 (çev. Işık Ergüden), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

kendi dil ve kültürlerini koruyarak yaşamaktadırlar. 1906 yılında ilk ciddi nüfus sayımında, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Türk-Arnavut kesimin hem kentte hem kırsalda, ikinci kalabalık nüfus Rumların çoğunlukla kent merkezi veya deniz kıyısındaki kırsalda, üçüncü sıradaki Bulgarların çoğunlukla kırsalda ve en az nüfusa sahip Yahudilerin tamamının Selanik merkezinde yaşadığı ortaya çıkmıştır (Fazlı Necip Bey, 1925; 1972: 13). 1907/1908 Selanik Yıllığına göre ise, şehrin nüfusunu 1. sırada Yahudiler, 2. sırada Müslümanlar 3. Sırada Rumlardan oluşmaktadır (Alkan, 2012: 137). Görüldüğü gibi etnik köken yerine dinsel aidiyet temelli bir nüfus sayımı yapılmaktadır. Ancak bu çok dilli ve kültürlü yapının entegrasyon içinde bir bütün olarak yaşadıklarını söylemek mümkün değildir. Bu anlamda Selanik küçük küçük unsurların oluşturduğu köylerden müteşekkil bir kent görünümündedir. Avrupalı bir seyyah, Selanik’i tarihsel olarak Yunan, politik olarak Türk, coğrafi olarak Bulgar ve etnografik olarak Yahudi olarak betimlemektedir (Mazower, 2006: 238).

Böylesi bir atmosferde, çoğunluğu gayri Müslim nüfustan oluşan Rumeli’de milliyetçilik hareketleri imparatorluğun diğer bölgelerinden daha önce ortaya çıkmıştır. Bu tarihsel önceliğin birkaç nedeni olabilir. Mardin’e (2008: 149) göre, daha ziyade kentlerde yaşayan, eğitim düzeyi ve hayat standardı görece yüksek, orta sınıf sayılabilecek Rumeli nüfusunun, eğitime erişim olanakları ve iktisadi gelişmişliği; milliyetçi duyguların diğer bölgelerden önce burada ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Parla (1993: 25) milliyetçi özgürlük ve bağımsızlık hareketlerine zenginleşen orta sınıfların önderlik ettiğini savunmaktadır. Bununla birlikte bölgede yaşanan çatışma ve şiddet eylemleri milli kimliklerin gerçek anlamda ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ayrıca Orta ve Doğu Avrupa’dan gelen siyasal ideolojilerin de etkisinin yadsınmaması gerekir. Alman romantik milliyetçiliği köylerde yaşayan ve kendilerini Rum zanneden Slavların kendi dillerine ve kimliklerine sahip çıkmalarını sağlamıştır (Mazower, 2007: 265- 68).

Ancak Petrosyan (1974: 297), milliyetçi ayaklanmaların öncelikle topraksız kalan köylülerin yaşadığı vilayetlerde ortaya çıktığını, dolayısıyla her ne kadar ayaklanmalar milliyetçilikle ilişkilendirilse de halkın içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik yapıdan da azade olmadığını ileri sürmektedir. Zira toprak rejiminde meydana gelen değişimler, vergi yükleri, yerel yönetimlerin keyfiliği problemleri Anadolu'nun çeşitli yerlerinde olduğu gibi Osmanlı'nın Balkan topraklarında da halkın ayaklanmasına sebep olmuştur. Ancak bu ayaklanmalar, Balkanlarda Anadolu'dan farklı olarak anti-Türkçü ve daha milliyetçi bir kimlikle ortaya çıkmış ve Batılı devletlerin de müdahalesi sayesinde başarı kazanmıştır.⁸⁷

Makedonya'daki tüm milletler, milliyetçilik hareketlerini örgütlerken hiç şüphesiz bu bölgede yaşayan iyi eğitilmiş, üst sınıf, özellikle yabancı okullarda eğitim almış ya da yabancı dil öğrenmiş muhalif Osmanlı Türkleri bu milliyetçilik fikirlerinden etkilenmiştir (İlkin ve Tekeli, 1977: 372). Selanik'teki memurlar, yazarlar, aydınlar gayrimüslimlerle yan yana yaşamının etkisiyle kendi kimliklerinin bilincine varmışlardır (Georgeon, 2014: 146). Balkan ülkelerinin tek tek kaybedildiği ve Avrupa ülkelerinin içişlerine gittikçe daha fazla karıştığı bu dönemde Osmanlı toplumu tıpkı komşu ülkelerdeki gibi kitle siyasetine dahil olmaya başlamış, okul ve ordu gibi gençleri politikleştiren kurumlar imparatorlukta da işler hale gelmiştir (Mazower, 2007: 281). Yanı sıra Batı ülkeleri ile yakın ilişkiler kurmanın mümkün olduğu ve Abdülhamid'in baskıcı rejiminin kendini öteki merkezlere göre daha az hissettirdiği Selanik, Avrupa'da ortaya çıkan fikir hareketlerinin Osmanlı topraklarında yeşerdiği ilk kent olma özelliği de taşımaktadır (Toprak, 2014: 36). Bu nedenle Selanik kısa sürede muhaliflerin, sürgünlerin akın ettiği bir merkez haline dönüşmüştür (Georgeon, 2014:

⁸⁷ 19. yüzyılın son çeyreğinde Balkanlarda Osmanlı'nın düşüşünü hızlandıracak oldukça dramatik siyasi gelişmeler yaşanmıştır, Bulgarların Rum kilisesinden ayrılarak ulusal kiliselerinin Osmanlı Devleti tarafından tanınması (1870), Osmanlı-Rus Savaşı (1876-1878), Bulgaristan'ın özerkliğini ilan etmesi, Berlin Antlaşmasıyla Romanya ve Sırbistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesi, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgali ve Osmanlı -Yunan Savaşına sebep olacak Girit ayaklanmasıyla Osmanlı bölgedeki hakimiyetini büyük oranda kaybetmiştir (Anastasiadou, 2016: 351).

138). Selanik'te Genç Kalemler dergisini çıkaran isimlerden biri olan Ali Canip, İstanbul'da sıkı denetimler söz konusuysen kendilerinin Selanik'te rahatça hareket ettiklerini dile getirmektedir. Burada baskıdan uzak, "kafası çalışan" bir gençliğin bulunduğunu aktarmaktadır (Yöntem, 1962: 3).

Şehre hakim özgürlük atmosferi, farklı etnik grupların bir aradalığı, Avrupa'ya diğer merkezlerden yakın olmak, muhaliflerin yerleştiği bir merkez olarak hareket kabiliyetinin daha yüksek olması, Selanik'i Jön Türk merkezi yapan başlıca etkenlerdir (Georgeon, 2014: 145). O dönem hürriyetçiler arasında Selanik "Kabe-i Hürriyet" olarak adlandırılmaktadır (Bleda, 1979: 53). Selanik'in İTC'nin merkezi olmasının gerekçelerinden biri de Batılı ülkelerden gelen yayınların burada Avusturya ve Fransız postaneleri yardımıyla kolaylıkla dağıtılabilmesidir⁸⁸. Yusuf Akçura ise, Selanik'te gelişen muhalif hareketi ve Selanik'in İTC'nin merkezi durumuna gelmesini sınıfsal bir hareket olarak değerlendirmektedir. Akçura (2015 [1920]: sayfasız), "İttifaka Dair" başlıklı yazısında partilerin kuruluşunda fikri meselelerin değil toplumsal sınıfların maddi menfaatlerinin belirleyici olduğunu savunarak, İttihat ve Terakki Fırkasının Makedonya'daki aylıkla geçinen taşra memurlarını, küçük rütbeli subayları yani proleter memur ve askeri organize ederek ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Selanikli tüccarlar da ticareti tekelleri altına alan İstanbul'daki Rum ve Ermeni tüccarların konumlarını sarsmak üzere bu proleter kitleyle anlaşmıştır. Dolayısıyla İstanbul'daki üst rütbeli, büyük oranda sermaye sahibi asker ve sivil memurlar ile ticareti elinde bulunduran tüccarlara karşı Selanik'te bir burjuva hareketi olarak ortaya çıkan ayaklanma II. Meşrutiyet'in ilanı ile neticelenmiştir.

Başlangıçta yedi subay, posta idaresinden bir memur, bir okul müdürü ve bir öğrenci olmak üzere 10 kişiyle 1906 yılında kurulan Selanik İTC (Duru, 2017: 17;

⁸⁸ Ali Canip Yöntem hatıralarında o dönem yüzbaşı olan Kazım Nami Duru'nun, Fransız postanesi vasıtasıyla yurt dışında yayınlanan *Meşveret*, *Osmanlı*, *Kanun-ı Esasi* gazetelerini yurda soktuğunu aktarmaktadır. Bkz. Ali Canip Yöntem, *Devirlerden Hatıralar*, Yakın Tarihimiz, 1(1), 1962, s. 3-5.

Dumont, 2014b: 293), ertesi yıl Osmanlı Hürriyet Cemiyeti olarak Paris'teki Jön Türkler ile birleşmiş, Terakki ve İttihat adını almıştır (Karabekir, 2011: 112). 1908'den Selanik'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesine kadar Selanik İTC'nin yurtiçindeki genel merkezi haline gelmiştir (Georgeon, 2014: 146; İlkin ve Tekeli, 1977: 374). Jön Türk hareketi her ne kadar İstanbul'da Tıbbiye mektebinde birkaç öğrencinin bir araya gelmesiyle kurulmuşsa da hareketin gelişmesi, eyleme geçebilmesi ve yönetime tehdit unsuru haline gelebilmesi Selanik faaliyetleriyle mümkün olmuştur (Alkan, 2012: 135).

Meşrutiyetin ilanının neden Selanik'ten yükselen bir hareketle sağlandığına ilişkin açıklama şehrin çok etnikli yapısı, Avrupa'ya yakınlığı, Yahudi nüfusun etkisiyle açıklanırken, dış müdahalelerin en yoğun ve imparatorluk otoritesinin en ciddi bunalımda olduğu yerlerden birinin Selanik olduğu unutulmamalıdır. Selanik İTC'nin başı çektiği hareketin sonucu olarak 24 Temmuz 1908'de ilan edilen Meşrutiyetle birlikte Selanik'te bambaşka bir hava esmeye başlamıştır. Zira Jön Türk ihtilali, milliyetçi hareketlerin bölücülüğü karşısına kozmopolit bir yönetim anlayışını koyma ilkesiyle yola çıkmıştır. Osmanlıcılık anlayışını, padişaha sadakat yerine anayasal bir meclise yetki vermek üzere katılımcı bir halk kitlesini koyarak güncellemiştir. İttihad-ı anasır (unsurların birliği) olarak adlandırılan bu ideoloji dönemin Selanik'i için oldukça cazip görünmüştür (Mazower, 2007: 287). Dolayısıyla birbirleriyle kanlı bıçaklı olan Osmanlı unsurları "Özgürlük, Kardeşlik, Adalet" sloganları etrafında bir araya gelmiş, adeta barış ilan edilmiştir. Fakat bu süreç fazla uzun sürmemiş, (Anastassiadou, 2016: 377) ağustosun ilk haftasıyla birlikte bu barış atmosferi yerini toplumsal mücadeleye bırakmıştır. Selanik proletaryası eylem için en uygun zaman olduğuna kanaat getirerek, çalışma şartlarının iyileştirilmesi, çalışma sürelerinin kısaltılması, ücret artışı, dernek kurma özgürlüğü talepleriyle greve gitmiş (Dumont, 2014a: 247; Dumont, 2014b: 301), gayri Müslim unsurlar kısa sürede eski mücadelelerine geri dönmüşler; grevler,

boykotlar⁸⁹, isyanlar, toprak kayıpları, siyasi çatışmalar Selanik'i tekrar ele geçirmiştir (Anastassiadou, 2016: 377). Özetle devrimin sloganları yıkılmakta olan İmparatorluğun gerçekliklerini değiştirmeyi başaramamıştır (Dumont, 2014b: 303).

Bu gelişmelerden endişelenen yeni İTC hükümeti bölgedeki önlemlerini sıkılaştırmış tüm azınlık örgütlenmelerini yasa dışı ilan ederek çetelerle mücadeleye başlamış, İTC'nin azınlıkların isteklerini yerine getirmemesi tam aksine daha milliyetçi bir politika izlemeye başlaması azınlıkları rahatsız etmiş, ayaklanmalar devam etmiştir (Anastassiadou, 2016: 377-380). İttihat ve Terakki artık işe yaramayacağını anladığı Osmanlıcılıktan vazgeçerek zaman içinde Türkçülük siyasetini benimsemiştir. Bundan böyle Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtarıcısı olarak Türk unsuru anlayışı benimsenerek bu görüş Selanik gazeteleri aracılığıyla yaygınlaştırılmıştır (Mazower, 2007: 288). İşte tam da bu noktada Gökalp, Selanik'e yerleşerek milliyetçi hareketin ideoloğu haline gelmiştir.

5.2. Gökalp'in Siyasi Etkinliği

Gökalp'in hayatının dönüm noktalarından biri 1910 yılında Diyarbakır İl Milli Eğitim Müfettişiyken, İttihat ve Terakki Kongresine katılmak üzere istifa ederek Selanik'e gitmesiyle başlamıştır. Gökalp'in bu ikinci Selanik ziyareti, onun aktif siyasi yaşam içerisinde yer aldığı ve iyice tanınmaya başlandığı dönemi başlatan milattır (Rohat, 1992: 59). Gökalp merkezden uzak bir Anadolu vilayetinden giderek katıldığı İTC Kongresinde “sessiz, sakın, utangaç” tavrını korusa da (Duru, 1975: 3) yedi kişiden oluşan Merkez-i Umumi (Kızılkaya, 2013: 70) azalığına (genel merkez üyeliği) seçilmiştir. Gökalp gibi taşradan gelen ve Cemiyette henüz yeterince sağlam bir yer edinmemiş birinin cemiyetin en tepesindeki karar organına seçilmesi ilginç bir

⁸⁹ İktisadi bir silah olan boykot Osmanlı Devleti'nde ilk kez II. Meşrutiyetin ilanından sonra ortaya çıkmıştır. 1908'le birlikte vatandaş konumuna yükselen tebaa ve yönetici konumuna düşen sultanla birlikte dipten gelen kitle hareketleri başlamıştır. Boykotları bir toplumsal hareket olarak ele alan bir çalışma için bkz. Doğan Çetinkaya, 1908 Osmanlı Boykotu, İstanbul: İletişim, 2004; Doğan Çetinkaya, Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak, İstanbul: İletişim, 2015.

gelişmiştir. Ancak daha evvel değinildiği gibi Gökalp henüz Selanik'e gitmeden önce Fırka reisi ve müfettiş sıfatıyla Diyarbakır'dayken yazdığı yazılar, raporlar ⁹⁰ ve Peyman'daki makaleleri yoluyla İTC içinde tanınmış, dikkat çekmiştir (Kırzioğlu, 1956: 200). Bununla birlikte Gökalp'ın genel merkez üyeliğine seçilişinin politik bir karar olduğunu, üst yönetimin, cemiyetin karar alma mekanizmasında doğu illerinden birisinin olmasının faydalı olacağı yönündeki görüşünün etkili olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Ayrıca Gökalp'ın Diyarbakır'dayken tanıştığı üst düzey askerlerle kurduğu ilişkilerin etkisinden de söz edilmektedir (Erişirgil, 1984: 67-68). Rohat (1992: 62) ise, Gökalp'ın İTC'nin en seçkin üyelerinden biri haline gelmesinin, cemiyetin Türkçülüğü hedefleyen bir program geliştirmesine ve zamanla tümüyle Türkçü bir örgüt haline dönüşmesine bağlamaktadır. Gökalp bu yıllarda henüz Osmanlılık ideolojisini benimser görünmektedir, Gökalp'ın düşüncesi dönemin siyasi çalkantılarıyla eş zamanlı olarak İTC politikalarıyla paralel dönüşecektir.

Gökalp'ın İTC içindeki konumunu doğru değerlendirebilmek için Cemiyetin yapısının doğru tahlil edilmesi önemlidir. Cemiyet teşkilatı esas olarak siyasi ve içtimai olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu ayrım 1911'de Cemiyetin resmi bir siyasi parti olduğunu ilan etmesiyle daha da kesinleşmiştir. Siyasi birim, Mebusan ve Ayan meclislerindeki fırkalı üyelerken, içtimai birim Cemiyetin meclis dışı örgütlenmesidir. Dolayısıyla İTC'nin cemiyet ile fırka arasında bir yerde konumlanarak halk ve parlamentoyu birbirinden ayırdığı söylenebilir. Bu anlamda Gökalp ekibin daha çok meclis dışı örgütlenmesi ve eğitimiyle ilgilenmiştir. Ayrıca Gökalp, Divan-ı Harp'te yargılandığı zaman fırka ve cemiyet ayrımından hareketle kendisinin Cemiyette program yapmakla yükümlü olduğunu, idarenin ise fırka tarafından yürütüldüğünü beyan etmiştir (Tunaya, 1989: 212). Tunaya (1989: 244) fırka /cemiyet ayrımını bir

⁹⁰ 7 Ocak 1909'da İTC Viranşehir Kongresine müfettiş olarak katılan Gökalp'ın kongre kararlarını kaleme aldığı 14 maddelik rapor İTC merkezi tarafından oldukça yararlı bulunarak kendisine teşekkür metni yazılmıştır. Metin için bkz. Ali N. Göksel, Ziya Gökalp'ın Neşredilmemiş Yedi Eseri ve Aile Mektupları, 1956, s. 75-76.

adım ileri götürerek yönetici kadroyu eylemciler ve doktrinciler olarak ikiye ayırmaktadır.

Gökalp, Cemiyetin doktriner yönetici kadrosunda yer almakla birlikte Cemiyetin iç hiyerarşisinde en üstte bulunan Merkez-i Umumi'nin de üyesidir. Merkez-i Umumi, Cemiyet ile Fırkayı birbirine bağlayan yapı olması açısından özel bir öneme sahiptir. Kolektif bir yapıda olan Merkezin sabit bir üye listesi bulunmamakla birlikte, bir yıl süreyle seçilen üyelerin görev sürelerinin bitiminde yapılan seçimde, seçilen kişinin üyeliği bir yıl daha uzamaktadır (Kızılkaya, 2013: 58). Bir istisna olarak Gökalp 1910-1918 yılları arasında her dönem seçilerek yeniden genel merkez üyesi olmuştur. Genel merkezin görevinin siyaset değil, siyasi faaliyetler konusunda halkı bilgilendirmek ve halka rehberlik etmek (Kızılkaya, 2013: 68) olduğu düşünüldüğünde Gökalp'in neden sekiz yıl her dönem genel merkez üyeliğine seçildiği daha net anlaşılmaktadır. Tunaya'nın (2000: 301) ifadesiyle Gökalp "ideolog" olarak 1911'den itibaren grup içinde yer almıştır. Ancak Cemiyetin doktrinci yöneticilerinin Fırkanın siyasetinin ne ölçüde etkilemiş olduğu tartışmalıdır. Dolayısıyla her ne kadar cemiyetin en yetkili karar verme merciine seçilse de Gökalp'in Cemiyetin siyasi ve idari işlerinde doğrudan söz sahibi olduğu söylenemez. Gökalp'in İTC içindeki pozisyonunu⁹¹, cemiyetin ideoloji ve kültür çalışmalarında yer alarak basın faaliyetlerini yürütmek, genç ve eğitilmiş alt düzey kadrolarının üst yönetim ile bağlarını kurmak olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır (Arda Odabaşı, 2012).

Bu çerçevede Genel merkez üyesi Gökalp'in Selanik'teki ilk görevi İTC Gençlik İşleri bürosunun yönetimi olmuştur (Şapolyo, 1943: 77). Cemiyetin gençliğe ve gençliğin eğitimine büyük önem verdiği politika ve uygulamalarından açık biçimde okunmaktadır. Zira Cemiyet 1908'de politik bir devrim gerçekleştirmiş fakat hemen

⁹¹ Gökalp'in İTC içindeki yerinin kurgusal bir anlatımını Yakup Kadri'nin Hüküm Gecesi adlı romanının "Merkezi Umumide Bir Konuşma" bölümünde bulmak mümkündür. Yakup Kadri, Gökalp'in düşüncelerinin Cemiyetin asker yöneticileri tarafından anlaşılmadığını ve ancak ihtiyaç duyulduğunda politik sebeplerle Gökalp'e açıklamalar sunması için başvurulduğunu anlatır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Hüküm Gecesi, 20. Baskı, İstanbul: İletişim, 2018.

arkasından karşı devrim teşebbüsü ortaya çıkmış ve yeni bir muhalefet partisi kurulmuştur. Bu koşullar altında istenilen toplumsal dönüşümü gerçekleştirmeye hazır gençlerin yetiştirilmesi önem arz etmekteydi (Arai, 2016: 76). Bu anlamda cemiyetin 1908 Kongresinde vilayet merkezlerinde birer gazete çıkarılması, gece dersleri⁹² verilmesi ve özel okullar açılmasının gerekliliği vurgulanmış, 1909'da yayınlanan tüzüğünde ise, hürriyet fikrinin ve adaletin sağlanması için eğitimin yaygınlaştırılmasının en etkili araç olduğu belirtilerek, İTC kulüplerinin⁹³ bu iş için görevlendirilmesi, ayrıca okullar, kütüphaneler, matbaalar kurulması; gazeteler, dergiler ve kitaplar yayınlanması, mevcut okullara Cemiyet üyelerinden öğretmenler yerleştirilmesi ve eğitim için Avrupa'ya öğrenciler gönderilmesi teşvik edilmiştir. Ancak eğitim alanındaki en önemli atılım hiç kuşkusuz İttihat ve Terakki adıyla açılan örgün eğitim kurumlarıdır. Bu okulların hepsine “İttihat ve Terakki Mektebi” adı verilmesi ve programlarının Cemiyetin genel merkezinde yapılması (Aydın, 2008: 11-13) bu okullara öğretmen yetiştirmek amacıyla da Selanik'te bir İttihat ve Terakki Öğretmen Okulu açılması planlanmış, ancak Öğretmen Okulu'nun açılışı gerçekleşmemiştir (Şapolyo, 1943: 76-77). Selanik'teki okullaşma çabaları düşünüldüğünde İTC'nin Selanik'teki gayri Müslim unsurların eğitim politikalarından

⁹² Gece dersleri, Balkanlar'daki Bulgarların milliyetçi duyguları kısa sürede uyandırma ve yayma için kullandıkları yöntemlerden biridir. Okula gitme yaşını geçmiş, çalışmak zorunda olan gençlerin eğitildikleri bir merkez olarak kurulmuştur. Selanik'te bulunan Osmanlı aydınları Bulgarların bu milliyetçi faaliyetlerini görmüş, bunlardan etkilenmiştir. Dönemin Selanikli aydınlarından Fazlı Necip, hatıratında Selanik Eğitim Müdürü Emrullah Efendi ile cuma dersleri verme hayalleri kurduklarından bahsetmektedir (Fazlı Necip, 1972[1925]: 20-22).

⁹³ İTC kulüpleri, sosyal ve kültürel alanlarda çalışmak üzere toplum içinde örgütlenen Cemiyetin temel birimleridir. Orta ve alt orta sınıftan eğitilmiş ve meslek sahibi üyelerden oluşan kulüpler cemiyet propagandasının yapıldığı, program ve ilkelerinin hayata geçirildiği; zaman içinde her sınıftan vatandaşın toplanıp siyasi, sosyal meseleleri tartıştıkları bir eğitim merkezi durumuna gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tanık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler: İttihat ve Terakki, C:3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.

etkilendiği oldukça açıktır. İlk, orta ve lise olmak üzere üç kısımdan oluşan Selanik İttihat ve Terakki Mektebinde Türkçe ve Fransızca eğitim verilmektedir.⁹⁴

Gençliği örgütlenmesi gibi cemiyetin oldukça önem attığı bir göreve seçilen Gökalp, Selanik'te geçirdiği dönemi gençliği cemiyete bağlama hedefine adanmıştır. Gökalp'in bu hedefe uygun olarak geliştirdiği program, gençlere milli bir ahlak telkin etmek, Türkçülük mefkuresini kazandırmak, yeteneklerine göre devlet adamı, öğretmen ya da yazar olarak yetiştirmek ve uygun işler bulmak, İTC kulüplerine devam etmelerini sağlamak, Avrupa'dan gelen zararlı fikirlere karşı korumak, eğitim almaları için yurt dışında göndermek⁹⁵, İttihat ve Terakki ilkelerini benimsemiş eğitimciler olarak yetiştirmek gibi maddelerden oluşmaktadır.⁹⁶ Gökalp'in gençlere olan ilgisi onun "güzide yetiştirmek" düşüncesiyle doğrudan ilgilidir. Gökalp'in Selanik'teki tüm çabasının kendi tabiriyle "güzide" (seçkin, aydın) yetiştirmek olduğu anlaşılmaktadır (Korkmaz, 1994: 141). Yetmiş kadro eksikliğinin hissedildiği bir dönemde pek çok aydın da benzer şekilde seçkin bir kitleye ihtiyaç duyulduğu görüşündedir. Gökalp'i onlardan farklı kılan, sadece eğitim yoluyla yetişip "kozmpolitleşen" bir aydın guruhundan ziyade millileşmiş bir "güzide" topluluğunu amaçlamasıdır. Gökalp, elindeki siyasi güçle gençleri maddi anlamda destekleyerek⁹⁷ Selanik'in kendine has

⁹⁴ İttihat ve Terakki Selanik Mektebinin ilkökul, ortaokul ve lise müfredatının tamamı için bkz. Hakan Aydın, İttihat ve Terakki Mekteplerinin Yapısal Özellikleri Üzerine Bir İnceleme, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi, 2008.

⁹⁵ İTC tarafından yurt dışına gönderilen gençler arasında sosyoloji eğitimi alanlar da bulunmaktadır. Hazırlanan listeye göre Edirneli Hüsnü oğlu Ziya Cenevre'ye; İsmail Hakkı, Hamid Nuri, Manastırlı H. Hüsnü, Mustafa Nermi Paris'e içtimaiyat tahsili yapmak üzere gönderilmiştir. Liste için bkz. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 1, (2. Baskı), İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988, s. 498. Bu listede bulunan isimlerden Mustafa Mermi'ye *Genç Kalemler* dergisi bölümünde İsmail Hakkı'ya ise Darülfünun bölümünde yer verilecektir. Ayrıca H. Hüsnü ve Mustafa Nermi'nin 1908'de Selanik'te yayımlana *Kadın* dergisinin yazar kadrosunda da olduğunu eklemek gerekir. Bkz. Tülay Keskin, Feminist/Nationalist Discourse in the first year of the Ottoman revolutionary press: Readings from the magazines, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2003.

⁹⁶ Programın tam metni için bkz. Mehmet Emin Erişirgil, Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, s.68-69.

⁹⁷ Gökalp, *Genç Kalemler* ekibinden, Ömer Seyfettin'in askerlikten istifa edebilmesi için tazminatının ödenmesini, Ali Canip Yöntem'e *Genç Kalemler* dergisindeki görevi dolayısıyla maaş bağlanmasını, Mustafa Nermi'nin yurtdışında eğitim almasını sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahir Alangu, Ömer Seyfettin Ülkücü Bir Yazarın Romanı, İstanbul: May Yayınları, 1968.

atmosferinde kısa zamanda güçlü bir genç aydın çevresini bir araya getirmeyi başarmıştır. Mustafa Nermi'nin (1934: 181) ifadesiyle; Gökalp'in Selanik gençliğini Türklük düşüncesi etrafında toplayabilmesinde İTC genel merkez üyesi olmasının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Selanik'te yetişen bu gençlerden bir kısmı daha sonraki dönemlerde, İstanbul'da çıkarılan Yeni Mecmua etrafında toplanırken, bir kısmı da İstanbul Üniversitesi hocaları olmuşlardır (Şapolyo, 1943: 78).

Daha önce de değinildiği gibi, Gökalp bunların dışında Selanik'te felsefe ve sosyoloji derslerinin de okutulacağı bir öğretmen okulu açılmasını talep etmiş ancak bu proje gerçekleşmemiş, bunun yerine İttihat ve Terakki Mektebinin lise müfredatına sosyoloji, halk psikolojisi gibi bazı derslerin eklenmesini önermiştir. Fakat yeterince öğretmen olmaması gerekçesiyle önerisi kabul görmeyince Merkez-i Umumi üyelerinin de zorlamasıyla sosyoloji dersini vermeyi kabul etmek durumunda kalmış, böylelikle bir okulun müfredatına dahil edilen ilk sosyoloji dersi 1911-1912 yıllarında Gökalp tarafından verilmiştir (Şapolyo, 1943: 71). Bu aynı zamanda Gökalp'in ilk uzun soluklu "hocalık" deneyimidir.⁹⁸ O dönem sosyoloji Osmanlı aydını arasında oldukça popülerken; sosyolojinin ne olduğu ile ilgili kafa karışıklığı devam etmektedir. Daha evvel Diyarbakır'da Gökalp'in öğretmenliğini de yapan Darülfünun felsefe hocalarından Mehmet Ali Aynî'nin aktardıkları ilgi çekicidir. İTC'nin Selanik kongresinde medreselerin programlarının yenileştirilmesi ve programa sosyoloji dersi konulması kararlaştırılmış ancak dersin içeriğine ilişkin bir düzenleme yapılmamıştır. Yıllık sınavlarından gözlemci olarak görevlendirilen Aynî, sosyoloji dersi için sınavda "Bir meclise girdiğiniz vakit nasıl hatırlarsınız?" şeklinde sorular

⁹⁸ Daha sonra *Genç Kalemler* dergisinde yazıları yayımlanan ve o dönem öğrencisi olan Hakkı Süha (Gezgin); Diyarbakır'dan gelen Ziya isminde birinin içtimaiyat anlatacağı haberinin Selanik'te kulaktan kulağa yayıldığını, ders günü başta vali olmak üzere birçok mevki sahipleri ve idadi hocalarının dersi dinlemek üzere sınıfa geldiğini fakat Gökalp'in kalabalığı görünce dakikalarca konuşmadığını nihayet bir süre sonra konuşmaya başlayarak sosyolojinin tarifini, tarihini, konusunu anlatmaya başladığını aktarmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Süha Gezgin, *Edebi Portreler*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1997.

sorulduğunu aktarmaktadır (Aynî, 1944: 25). Dolayısıyla o dönem sosyolojinin bir adabı muaşeret dersi olarak algılandığını söylemek yanlış olmayacaktır⁹⁹

Gökalp, Selanik'in Batıya açık yapısının da etkisiyle Fransız felsefe ve sosyolojisini daha yakından tanıma imkanı bulmuş, dönemin önemli isimlerinden Gabriel Tarde, Gustave Le Bon ve Alfred Fouillée üzerine yoğunlaşmış, özellikle Fouillée¹⁰⁰ en çok okuduğu ve derslerinde konu edindiği isim haline gelmiştir (Parla, 1993: 37). Fransa'daki solidarist akımın bir temsilcisi olan Fouillée, Gökalp için Durkheim'a giden yolu açmıştır denilebilir (Ülken, 1992: 310). Gökalp ayrıca gençleri yetiştirme programına uygun biçimde Selanik Fırka Merkezi'nde Fransızca felsefe ve sosyoloji kitaplarından oluşan bir kütüphane kurmuş ve etrafındaki gençleri bu eserleri tercüme etmeye yöneltmiştir¹⁰¹ (Tanyu, 1981: 57-60).

Ziya Gökalp, Selanik'te bir taraftan siyasi faaliyetlerine devam ederken, bir yandan da yayıncılık faaliyetlerini sürdürmüştür. Gökalp'in Selanik döneminde temel yayın organı Genç Kalemler dergisidir (Odabaşı, 2006: 214). Genç Kalemler çevresi Gökalp'in fikirlerini yayması açısından önemli bir mecra olmuştur.

⁹⁹ Aynı eğilimi 1908-1912 yılları arasında çıkarılan *Beyanülhak* dergisinde de görmek mümkündür. Derginin "İçtimaiyat" başlığını taşıyan bölümünde "Fes ve Kalpak", "İslam Kadınları ve Moda" gibi yazılar yayımlanmaktadır. Bu yazıların bir kısmı Fatma Mergube imzasını taşımaktadır. Hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamayan kadın yazar, tez çalışması sırasında karşılaşılan bir dergi ya da gazetede yazıları bulunan tek kadın yazardır. Bununla birlikte 20. Yüzyıl başlarında Türk basınında kimi erkek yazarların kadın isimleri kullanarak yazılar kaleme aldıkları görülmektedir (Odabaşı, 2006: 110).

¹⁰⁰ Fouillée (1838-1912), Fransız felsefe tarihçesidir. Çalışmalarında natüralizm ile idealizmi uzlaştırma çabası içinde olmuştur. İdees-force (kuvvet-fikir) olarak adlandırdığı kuramı Spencer'ın mekanik evrimciliğine karşı fikirlerin evrimini savunur. Felsefe, ahlak, sosyoloji ve psikoloji alanlarında eserleri bulunmaktadır. Osmanlı literatüründe Fouillée'den ilk bahseden Ahmet Şuayb'dır (Erişirgil, 1984: 75). "Felsefe Tarihi" başlıklı kitabı ise Baha Tevfik tarafından çevrilmiştir. Bkz. Ziya Gökalp, Makalalar II, Süleyman Hayri Bolay (ed.) notları, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982. Ayrıca, Fouillée'nin 1903'de kaleme aldığı "Esquisse Psychologique des Peuples Européens" (Avrupa Milletlerinin Ruhiyatı) başlıklı kitabı 1923'te TBMM tarafından tercüme ettirilerek yayımlanmıştır. Fransız solidarist akımın üyelerinden biri olan Fouillée, Gökalp'i bu anlamda etkileyen isimlerden biridir. Bkz. Fouillée, A. Avrupa Milletlerinin Karakter ve Psikolojileri, (ed. Orhan Sakin ve Adnan Yıldız), 2012, İdil Yayıncılık.

¹⁰¹ Ali Canip *Genç Kalemler* dergisinin ikinci sayısında Selanikli gençlerin bir tercüme encümeni oluşturarak Spencer, Fouillée, Taine, Guyau ve Paul Janet gibi isimlerden kitaplar tercüme etmeye başladıklarını duyurmaktadır. Ali Canip, Yeni Lisan, *Genç Kalemler*, 2 (2), s. 26-29. Görüldüğü gibi Durkheim'dan çeviriler yapılması henüz gündemde değildir.

5.3. Genç Kalemler Çevresi

Genç Kalemler dergisi 1910 yılında Manastır'da çıkarılmaya başlanan “*Hüsün ve Şiir*” dergisinin devamı niteliğindedir. Dergiye ilişkin genel kanı edebiyat dergisi olduğu yönündedir. Bu anlamda içeriğinde genellikle edebi eleştirilere, hikayelere, şiirlere, tercümelere yer verilmiştir. Derginin yazarları, çoğunluğu *Genç Kalemler* in de yazar kadrosunda yer alan Ali Canip, Mustafa Nermi, Akik Koyuncu, Kazım Nami, Rasim Haşmet, Ömer Seyfettin, Aka Gündüz, Hüseyin Hüsni ve İsmail Suphi'dir (Odabaşı, 2006).

Ancak bu çalışma açısından dergiyi önemli kılan husus çıkarılan sekiz sayının beşinde yer alan “Sosyoloji Nedir” başlıklı makale serisidir.¹⁰² İsmail Suphi¹⁰³ tarafından kaleme alınan makale serisi Celestin Bouglé'nin¹⁰⁴ 1907 tarihli “Qu'est-ce que la sociologie?” (Sosyoloji Nedir?) başlıklı kitabından alıntılanarak yazılmıştır. Metnin tamamı 1911'de Mustafa Suphi¹⁰⁵ tarafından çevrilerek kitap halinde yayımlanmıştır.¹⁰⁶

¹⁰² Makale serisinin tamamının Latin harflere çevrilmiş metni için bkz. “Bouglé, C. (1909-1912/2014). Sosyoloji nedir?” İsmail Suphi (Çev.), A. Erdoğan (Çevrimyazı). *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 28. Sayı, 2014/1, s. 323-334. Metin hakkında değerlendirmelerde Aynur Erdoğan'ın çevirisi kullanılmıştır.

¹⁰³ Kaynaklarda İsmail Suphi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte Odabaşı (2007: 42) İsmail Suphi'nin 1910 yılının sonu ya da 1911 yılının başında ismini Suphi Ethem olarak değiştirdiğini ve bu tarihten sonra bu ismi kullandığını ileri sürmektedir. Hüsün ve Şiir dergisinin yazar kadrosunda yer alan İsmail Suphi'nin *Genç Kalemler*'de yer almaması bunun yerine Suphi Ethem isminin yer alması bu iddiayı doğrular niteliktedir. Suphi Ethem Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Remzi Demir, “Subhi Edhem Bey'in Bilim Tarihi ve Bilim Felsefesi Bilinci, *Bilim ve Ütopya*, S. 139, s. 52-57.

¹⁰⁴ Fransız düşünür Célestin Bouglé (1870-1940), Durkheim'la birlikte L'Année Sociologique dergisinin yayımlanmasında etkili olan isimlerden biridir ve derginin çıkarılmasında önemli bir rol oynamıştır. Doğmakta olan sosyolojiye pozitif bilimlerin taşıdığı anlamları yükleyen Bouglé, Durkheim sosyolojisi ile mesafesini korusa da Durkheimcılığın kurumsallığından ve ilişkiler ağından faydalanmıştır. Bouglé'ye göre sosyoloji laik bir ahlakın bilimsel temelidir. Bu anlamda dayanışmacı (solidarist) öğelerin hakim olduğu düşüncesinde bireyler topluluğun bütünlüğünü korumak adına üzerlerine düşen görevleri sosyoloji yoluyla bilebilirler. Bouglé'yi diğer akımlar karşısında Durkheim sosyolojisine yaklaştıran budur. Muhafazakar liberalizm ile kolektivist sosyalizm arasında üçüncü bir yol olarak ılımlı liberalizmi savunan Bouglé, politik angajmanı yüzünden takip edilen bir isim olmamıştır Bkz. Borlandi, M vd. (çev. Bülent Arıbaşı), *Sosyolojik Düşünce Tarihi*, İstanbul: İletişim, 2011.

¹⁰⁵ Türkiye Komünist Partisi kurucularından ve ilk başkanı olan siyasetçi Mustafa Suphi (1883-1921), İstanbul'da Hukuk Fakültesini bitirdikten sonra Paris'te Siyasal Bilimler Okulunda (L'ecole Libre des Science Politiques) eğitim alarak 1910'da Türkiye'ye dönmüştür. Düşünsel serüveninin ilk evresinde anti-empyralist vurgunun öne çıktığı Türkçü düşüncüyü benimsemiştir. Mustafa Suphi bu dönem

İsmail Suphi'nin *Hüsün ve Şiir* dergisinde yayımladığı bu özet niteliğindeki makaleler serisi bütünlüklü bir yapı sergilemekten uzaktır. Bouglé'nin hayali bir şehir üzerine yaptığı sosyolojik gözlemler neticesinde çıkardığı sonuçları özetlediği bu metin sosyolojinin ortaklıkları bulmak üzere kurgulandığına işaret etmektedir. Örneğin hayali kente dair ilk analiz insanların konuşma biçimlerinde, kente duydukları bağlılıkta, komşu şehirlere ilişkin rekabet hissinde ortak olduklarıdır. Gözlemlerine devam eden Bouglé; kentte yaşayanların mesleğine, sınıfına, ait olduğu topluluğa vs. göre tasnif edilebileceğini fakat bu tasnifin mutlak olmadığını; sosyolojinin tüm bu ayrımların ötesinde ortak olana odaklanması gerektiğini ifade eder. Zira rastlantısal bir aradalıkları cemiyet yapan bu ortaklıklardır ve bu ortaklık hissi ruhsal bir durum değildir, bireyi belli şekilde davranmaya iten ait olunan topluluklardır. İsmail Suphi, solidarizm temalı bu metnin sonunda kendi görüşlerini özetlediği bölümde toplumların çeşitli unsurlardan oluştuğunu her birinin kendine has özelliklere sahip olduğunu, bunların araştırılması, öğrenilmesi gerektiğini ancak homojen olmayan bu toplumu bir arada tutan bir ruh

solidarist Fransız düşüncesinin etkisinde, İttihatçılarla yakın ilişki içindedir. 1912'de İttihatçılardan kopuşuyla birlikte ilk açık milliyetçi Türkçü parti olma özelliğine sahip İTC'ye muhalif Milli Meşrutiyet Fırkasına dahil olmuş, derginin yayın organı İfham'da yazı işleri müdürlüğü yapmıştır. Ayrıca dönemin Türkçü dergisi Türk Yurdu'nda da yazılar yazmıştır. Mustafa Suphi, Türk Yurdu'nun kurucularından Yusuf Akçura ile aynı okuldan mezundur. Bu iki isim görüşlerini; tarih, ekonomi ve milliyetler sorunu konularıyla ilgilenen Paris'teki Siyasal Bilgiler Okulunda geliştirmişlerdir. Her iki ismin de iktisadi meselelere ilgi duyması aldıkları eğitimle ilişkili görünmektedir. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinin ardından İttihatçılar tarafından diğer muhaliflerle birlikte Sinop'a sürülen Mustafa Suphi 1914'te diğer sürgünlerle birlikte deniz yoluyla Sinop'tan kaçmış ve Rusya'da kalmış, böylelikle sosyalist düşüncüyü benimsediği yaşamının ikinci evresi başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Birinci, Mustafa Suphi, Türkiye'de Sosyoloji I (ed. Çağatay Özdemir), İstanbul: Phoenix, s. 321-329; Yunus G. Durmuşoğlu, Türkçü Mustafa Suphi'nin Galiyev'in Milli Komünizm Fikrinden Etkilenmesi ve Anadolu'ya Yönelik Sosyalist Faaliyetleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, 2013.

¹⁰⁶ Metnin tamamı 1911 yılında Mustafa Suphi tarafından "İlm-i İctimai Nedir?" başlığıyla çevrilerek yayınlanmıştır. Bu kitap Durkheim sosyolojisi çizgisinde tercüme edilen ilk kitap olması bakımından önemlidir. Kitabın Mustafa Suphi tarafından kaleme alınan "İfade" başlıklı önsözünün Latin harflerine aktarılmış metni Türkiye Defteri dergisinin Temmuz 1974 tarihli 9. sayısında bulunmaktadır. Bu metne eklenen "Birkaç Açıklama" başlıklı notlarda Mustafa Suphi'nin o yıllarda henüz sosyalist bilinç aşamasında olmadığı ileri sürülmekte, Bouglé'nin kitabı derinliksiz olarak nitelendirilmektedir. Ancak başka bir metne göre bkz. Joshua M. Humphreys, Durkheimian sociology and 20th-century politics: the case of Celestin Bouglé, History of Human Sciences, 12(3), 1999, s. 117-138; Bouglé, Durkheim ile Marx'ın görüşlerini bir araya getirme çabası içinde bir sosyal teorisyendir ve "Eşitlikçi Düşünceler" ile "Kast Rejimi Üstüne Denemeler" başlıklı kitapların yazarıdır. Mustafa Suphi'nin bu tercihi bu anlamda tesadüfi gibi görünmemektedir.

olabileceğini sosyolojinin bunu araştırması gerektiğini belirtir (İsmail Suphi, 2014 [1909-1912]). Çeşitli etnisitelerden oluşan ve dağılmakta olan Osmanlı Devleti'nin tam da ihtiyacı olan bu ruhun teorisi solidarist Fransız sosyolojisinde bulunmuştur. 1912'de kitap olarak yayınlanan metnin önsözünde ise Mustafa Suphi son zamanlarda "ulum-ı içtimaiyeden" oldukça fazla ancak yetersiz ve içi boş biçimde söz edilip değerinin düşürüldüğünü ifade ederek; ihtiyacı karşılamak üzere sosyolojinin iyi ve doğru bilinmesi için Bouglé'nin bu kitabını tercüme ettiğinden söz eder. Suphi'nin anlatımıyla, Bouglé'nin teorik açıklamalara yer vermek yerine hayali bir kasaba analizi üzerinden sosyolojinin esaslarına giden eseri, tarihle sosyoloji ilişkisine, toplumsal işbölümüne değinerek sosyolojinin ne olduğu sorusuna cevap vermektedir (Suphi, 1974[1911]: 2-4). Osmanlı için sosyolojinin gerekliliğine inanan Mustafa Suphi'nin kitabı çevirmekteki amacı sosyolojinin olanaklarının Osmanlı'nın o dönemki en önemli sorunu olan etnik unsurlar meselesine uygulanabilirliğini tartışmaktır. Her unsurun kendine has özellikleri olduğundan hareketle, bu özelliklerin incelenerek hükümet programının ona göre düzenlenmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bu noktada Demolins'in sosyal yapıların ortaya çıkmasında yolların etkisine değinen çalışmasından bahseden Mustafa Suphi, yapılacak yolların bile etnografi ve sosyoloji ilimlerinin esaslarına göre belirlenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Görüldüğü gibi hem İsmail Suphi hem de Mustafa Suphi aynı inançla sosyolojiye yönelmiş ancak bu metinler kişisel çabaların ötesine gidememiştir. Sosyolojinin asıl yükselişi Gökalp ve çevresinin kolektif çabasıyla gerçekleşecektir.

Hüsün ve Şiir dergisine geri dönecek olursak; derginin *Genç Kalemler'e* dönüşmesi, yazarlarından Ali Canip'in, daha farklı içerikleri de kapsayabilecek şekilde derginin isminin değiştirilmesi önerisiyle gerçekleşmiştir. Böylelikle ilk dokuz sayıdan sonra dergi, hem Jön Türk hareketinin bir parçası olduğuna hem de gençleri hedeflediğine referansla *Genç Kalemler* ismiyle çıkarılmaya başlanmıştır (Odabaşı,

2006: 52). Derginin politikleşmesi, İTC ile bağlantılanması ve ün kazanması ise *Genç Kalemler* olarak altı sayı çıkarıldıktan sonra derginin ikinci cildiyle birlikte, Gökalp'in de ekibe dahil olmasıyla gerçekleşmiştir. Böylelikle derginin çekirdek yönetimi Ali Canip¹⁰⁷, Ömer Seyfettin¹⁰⁸ ve Ziya Gökalp olmuştur.

Ali Canip'le Ömer Seyfettin'in mektuplaşmalarından ve *Genç Kalemler* dergisinde örgütleyecekleri dilde sadeleşme¹⁰⁹ hareketinden haberdar olan Gökalp, bu ekibe katılmak istediğini dile getirmiş, böylelikle ekibe eklenmiştir (Yöntem, 2005: 623). Gökalp (1923; 2014: 26-27) dergi ekibine katılma sebeplerini Türkçülüğün Esasları başlıklı kitabında özetlemektedir:

...Ömer Seyfettin'in lisan hakkındaki bu fikirleri tamamıyla benim fikirlerime tevafuk ediyordu... Bu fikre dair bazı yazılar yazmış isem de neşrine fırsat bulamamıştım. Nasıl ki Türkçülük hakkında yazı yazmaya da henüz fırsat elvermemişti... Hulasa on yedi, on sekiz seneden beri Türk milletinin *sosyolojisini* ve psikolojisini tetkik için sarf ettiğim mesainin mahsulleri kafamın içinde istif edilmiş duruyordu. Bunları meydana atmak için yalnız bir vesilenin zuhurlu ihtiyacı vardı. İşte *Genç Kalemler*'de Ömer Seyfeddin'in başlatmış olduğu mücadele (gayret), bu vesileyi izhar etti (açığa çıkardı). Fakat ben lisan meselesini kâfi görmeyerek Türkçülüğü bütün mefkûreleriyle, bütün programlarıyla ortaya atmak lazım geldiğini düşündüm. Bütün bu fikirleri ihtiva eden Turan manzumesini yazarak *Genç Kalemler*'de neşrettim (Gökalp, 1923; 2014:).

Bu uzunca alıntı birkaç açıdan önemlidir. Öncelikle 1923 yılında kaleme alınmış olması akılda tutularak, Gökalp'in 1911'e kadar yazılarında Türkçülüğe ilişkin bir işaret

¹⁰⁷ Ali Canip Yöntem (1887-1967), edebiyat eleştirmeni, şair ve yazardır. Selanik'te dilden yabancı imla kurallarını atmayı hedefleyen yeni lisan hareketinin önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Dönem dönem çeşitli okullarda öğretmenlik yapan Yöntem, iki dönem Ordu milletvekili seçilmiştir. Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumunda da görev yapan Yöntem en son İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde edebiyat profesörü olarak görev yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Gövsa, Türk Meşhurları Ansiklopedisi, Yedigün Neşriyat, s. 404.

¹⁰⁸ Ömer Seyfettin (1884-1920), hikayeci yazar ve dilcidir. Selanik'teki dilde sadeleşme akımının öncülerindedir. Esasen asker olan Seyfettin, 1909'da Selanik'e tayin edilmesiyle yeni lisan hareketine katılmıştır. Sonrasında tekrar askerliğe dönen, bir dönem Yunanistan'da esir düşen Seyfettin İstanbul'a dönmesinin ardından sağlığının bozulmuş ve 1920'de hayatını kaybetmiştir. Nazım H. Polat, Ömer Seyfeddin, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/omer-seyfeddin> (12.12.2018).

¹⁰⁹ Bu sıralarda Balkanlar'da yükselen azınlıkların milliyetçi hareketleri görünürde Osmanlı siyaseti benimseyen İttihatçıların örtük bir biçimde Türk milliyetçiliğine yönelmesine sebep olmuştur. Bu nedenle hareket önceleri açıkça milliyetçi bir hareket olmaktan çok dilde sadeleşme hamlesiyle sınırlanmıştır. *Genç Kalemler* çevresi, Osmanlı milletinin varlığını kabul edip, bunu savunduklarını iddia etmekle birlikte, derginin hedef kitlesi Türklerdir (Odabaşı, 2006: 107). Dilde sadeleşme fikri Tanzimat döneminden itibaren şahsi olarak savunulan bir düşünce olmakla birlikte ilk defa şahsi olmaktan çıkarak bir yayın politikasına dönüşmesi *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanan bir çevre içinde mümkün olmuştur. *Genç Kalemler* dergisinin dilde sadeleşme anlayışı gramer kurallarının Türkçeleşmesine dayanmaktadır, dilden tüm yabancı kelimeleri atmak gibi radikal bir öz Türkçeleşmeyi savunmaz (Şapolyo, 1943: 81).

bulunmadığı aksine Osmanlıcılık düşüncesini savunduğu bilinmektedir. Gökalp bu metinde aslında Türkçülük düşüncesinin zihninde yer ettiğini ancak yazmaya fırsatı olmadığını dile getirmektedir. İkinci husus, Türk sosyolojisini ve psikolojisini tetkik ettiği on sekiz seneye ilişkindir. Bu hesaplama göre Gökalp aşağı yukarı Baytar Mektebinden atılarak Diyarbakır'a döndüğü zamanı işaret etmektedir. Gökalp'in bu evrede Diyarbakır'da bulunduğu, yerel politik mücadelelerin içinde yer aldığı, Kürt aşiretlere ilişkin kısmi analizler yaptığı bilinmektedir. Gökalp'in bu bilgileri 1923'te kaleme aldığı bir metinde vermesi, düşüncesinin seyrini tutarlı bir bütünlük içinde verme çabası içinde olduğunu düşündürmektedir. Son olarak Gökalp bu alıntıda da işaret ettiği gibi dönüşüm meselesini dilde sınırlandırmayıp topyekun bir toplumsal dönüşüm hamlesi içine girerek "Yeni Hayat" düşüncesini ortaya atmıştır. Dolayısıyla Yeni Lisan hareketini, Yeni Hayat ve Türkçülük davasına eviren isim Gökalp'tir.

Gökalp'in dergiye dahil olmasından kısa bir süre sonra İTC Genel Merkezinden gelen bir mektupla Ali Canip, *Genç Kalemler* dergisinin başyazarı ve Talebe-i Hariciye Encümeni (Yurtdışı Öğrenci Kurulu) genel sekreteri olarak atanır (Yöntem; Sevgi ve Özcan, 1995: 378-379). Gökalp, İTC Genel Merkez üyeliği sayesinde dergiye maddi bir destek sağlamış olmakla birlikte derginin İTC'ye politik bağlılığı¹¹⁰ da böylece başlamıştır. Bununla birlikte Ali Canip hatıralarında, derginin içeriğine siyasi bir müdahalenin yapılmayacağına ilişkin Gökalp'ten teminat aldığını belirtmektedir (akt. Odabaşı, 2006: 60). Ayrıca dergi ekibinden Mustafa Nermi (1934: 182) bazen İttihatçılardan dergiye ihtarlar geldiğini fakat dergi ekibi olarak Gökalp'e güvendiklerinden bu uyarılara aldırmadıklarını aktarmaktadır.

¹¹⁰ Dergi, Cemiyetin resmi yayın organı olmamakla beraber, Cemiyetle ilişkili olduğuna dair işaretlerden söz edilebilir. Ali Canip'e bağlanan maaş dışında Cemiyet, dergiyi dolaylı yollardan maddi olarak desteklemiştir. Dergi ekibine bir yer tahsis edilerek ekibin İTC kulüplerinde ve İTC Mektebi'nde toplanması sağlanmıştır, dergi bir süre Cemiyetin Rumeli matbaasında basılmıştır. Ayrıca kadro itibarıyla de *Genç Kalemler* ekibi İTC üyelerinden oluşmaktadır. Bu anlamda Gökalp'in katılmasıyla Cemiyetin gücünü de arkasına alan dergi daha da güçlenmiştir. İTC, *Genç Kalemler* ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Arda Odabaşı, *Meşrutiyet Dönemi Basın ve Fikir Dünyasında Genç Kalemler Dergisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

Gökalp'in dahil olmasıyla yenilenen ve güçlenen Genç Kalemler, ikinci ciltte “Yeni Lisan” ve “milli edebiyat” meselelerine odaklanarak, başmakalelerini dil meselesine ayırmaya başlar (Arai, 2016: 60). Üçüncü ve dördüncü ciltlerde ise sadece dil/edebiyat dergisi olmaktan çıkarak kültürel, kısmen siyasi, felsefi, bilimsel makaleleri de içeriğine dahil etmeye başlamış, ayrıca derginin milliyetçi tonu gittikçe artmıştır (Odabaşı, 2006: 102). Bu anlamda derginin işleyişinde Gökalp'in belirleyici bir rol oynadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Öyle ki, Gökalp'in İTC Genel Merkezi üyesi gençlik sorumlusu olduktan sonra gençlere yönelik geliştirdiği programın önemli kısmı Genç Kalemler ekibinin faaliyetleriyle paralellik gösterir.

Dergi ekibinden Mustafa Nermi (akt. Alangu, 1968) Genç Kalemler ekibinin sadece yayıncılık yapmadığı, çok daha geniş kapsamlı bir programın da bir parçası olduğunu dile getirmektedir. Mustafa Nermi'nin aktardıklarına göre, Genç Kalemler çevresinde toplanan gençler, işbölümü yaparak Türk dili araştırmaları, dili sadeleştirme çalışmaları, uygulanacak programa ilişkin öneriler geliştirmeye başlamışlardır. Dolayısıyla Yeni Lisan hareketi İTC Genel Merkezindeki toplantılar, İTC Mektebindeki gece dersleri ve konferanslarla, gençler arasındaki işbölümüyle örgütlenmiş bir harekettir. Tüm bunlarla birlikte, Batı klasiklerinin yeni lisan dedikleri sadeleştirilmiş Türkçeye çevrilmesi için listeler hazırlanmış, yine yeni lisanla ders kitapları hazırlanmıştır (Alangu, 1968: 165). Berkes (1975: 61), Selanik'te örgütlenen bu gençlik hareketinin toplantılar yaptıklarını, her toplantıda belirlenen çerçevede yeni bir reformu tartıştıklarını ve bunları dergide yayınladıklarını, bu tartışmalardan “Yeni Hayat” adını verdikleri bir akımın ortaya çıktığını aktarmaktadır. Özetle, Genç Kalemler'in bir dergiden ibaret olmadığı, dergi merkezli faaliyetlerle bir kültür politikası oluşturularak ulus inşa etme gibi geniş kapsamlı bir hareketin parçası olduğunu ve bu hareketin kilit isminin de Ziya Gökalp olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Hatta Alangu (1968: 164) Gökalp'in etkisini bir adım ileri götürerek, onun gelişine kadar küçük çekişmelerle

oyalanan parti çevresinin onun gelişiyle düzenli ve disiplinli bir çalışma yolu benimsediklerini iddia etmektedir. Ali Canip, Gökâl'ın Selanik'teki gençleri etrafına toplayıp örgütlediği anlatısına katılmamaktadır. Yöntem (1962; 1995:371) uzun yıllar sonra "Ziya Gökâl" başlıklı yazısında Selanik'teki harekete değinmiştir. Ona göre, ilme oldukça ilgili ve saygılı olan Selanik'teki gençlerin Gökâl'ten önce de Doğu ve Batı bilimlerine aşına, kendini yetiştirmiş gençler olduklarını ve söylendiği gibi Gökâl'ın etrafında pervane olmadıklarını dile getirmektedir. Gökâl'ın esas başarısı, dağınık fikirleri ve kuvvetleri toplayarak onlardan yeni ve tek bir hareket meydana getirmesi, hareketin programını belirlemesidir. Özetle Ali Canip, Gökâl'ın ilminden çok örgütlenme başarısı ile öne çıktığını iddia eden görüşü paylaşmaktadır.

Selanik'te merkezinde Gökâl'ın yer aldığı bu örgütlenmenin Türkçülük hareketinin gelişmesine katkıları hakkında çokça yazılıp çizilmişken hareketin sosyolojik düşünceye katkılarından fazlaca söz edilmemiştir. Bu çalışma açısından da önemli olan bu nokta dergide yayımlanan sosyolojik olduğu düşünölen yazıların analizi üzerinden yapılmaya devam edecektir. Bu anlamda dergide yazıları yayınlanan Gökâl dışında iki isim öne çıkmaktadır. Bunlarda biri Mustafa Nermi diğeri Suphi Ethem'dir. Daha önce belirtildiği üzere Mustafa Nermi¹¹¹ İTC tarafından eğitim almak için yurtdışına gönderilen öğrencilerden biridir ve sosyoloji eğitimi almak için yurtdışına giden ilk öğrenci olarak Paris'e gönderilmiştir (Tunaya, 1988: 498). Mustafa Nermi'nin (1934: 182) aktardıklarına göre Paris'e gitmeden önce Gökâl tarafından belirlenen eğitim programına göre, içtimaiyat ve özellikle Fransız inkılabı üzerine eğitim almak, Durkheim'ın notlarını Ziya Gökâl'e göndermek ve cemiyetin çıkardığı yeni dergilere

¹¹¹ 1890'da Rumeli'de doğan Mustafa Nermi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1910'da Selanik'te Hukuk Mektebi'ne giderken aynı zamanda İttihat ve Terakki İdadisinde Türkçe ve tarih dersleri vermiştir. Bir yıl sonra Fransa'ya giden Mustafa Nermi, I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul'a dönüşünde kısa süre felsefe öğretmenliği yaptıktan sonra Almanya'da eğitim hayatını sürdürmüştür. Mustafa Nermi'ye ilişkin bu bilgiler Nüzhet Haşim, Milli Edebiyata Doğru (ed. Recep Duymaz), İstanbul: Akademik Kitaplar, 2013, s. 105-106'dan alınmıştır. Ayrıca bkz. Zafer Toprak, "Mustafa Nermi ve Fransız İhtilali Kebiri", Tarih ve Toplum, S. 67, 1989, s.59.

yazı yazmak kaydıyla Paris'e gönderilir. Paris'e giden Mustafa Nermi, Durkheim'ın derslerini takip ederek dört beş derste bütün sistemini kavradığını ileri sürerek başka isimleri takip etmek üzere Gökalp'ten izin istemiş ve başka isimlerin de derslerini takip etmeye başlamıştır. Ancak Nermi'nin Spinoza ve Descartes çalışmak istemesi üzerine Gökalp, pratik bilgiler içeren düşünceleri takip etmesi konusunda onu uyarmıştır. Nermi hatıralarında Gökalp'in içtimaiyattan ne anladığının bu olay ile ortaya çıktığını ifade etmektedir. Hem Gökalp hem de yurtdışına öğrenci göndermek için kaynak harcayan İTC için o gün önemli olanın uygulanabilir, pratik çözümler sunan bilimler olduğunu Nermi'nin anılarında okumak mümkündür. Nermi'nin bu eğitimi tamamladığına dair bir bilgi bulunmamakla birlikte I. Dünya Savaşıyla birlikte İstanbul'a döndüğü ve kısa süre sonra eğitim için Almanya'ya gittiği bilinmektedir. Ancak Almanya'da ne eğitimi aldığına ilişkin bilgi bulunmamıştır. Ayrıca Nermi'nin ilerleyen dönemlerde sosyolojik herhangi bir çalışmasına rastlanmamıştır. Nermi'nin *dergide* yayımlanan yazılarına bakıldığında evrimci bir sosyal teori benimsediği söylenebilir. "Ölüm ve Hayat" başlığıyla yazdığı yazılar ve "Keldanilerin Hayat-ı Diniyeleri" başlıklı tercümesi çeşitli kültürlerde ölüm ve ritüellere ilişkin bilgiler aktaran antropolojik metinlerdir.¹¹² Nermi (1934:185) her ne kadar ilerleyen dönemlerde sosyoloji ile ilgilenmese de Türkiye'de yöntemli bilgi olarak içtimaiyatın Gökalp'le başladığını belirterek Gökalp'i modern anlamda ilk Türk sosyoloğu ilan eder. Ona göre Gökalp'le birlikte Osmanlı düşüncesinde ansiklopedist hareket yerine bir teori etrafında dünyayı kavramak düşüncesi gelişmiştir. Bu anlamda Selanik ve Genç Kalemler dönemi Gökalp'in sistematik bir kuram oluşturma çabası açısından önemlidir (Odabaşı, 2006: 213).

¹¹² Bu metinler bir anlamda çeşitli kültürlerdeki kutsallar ve ritüellere odaklandığından ve özellikle dini inançlarının bir toplumsal inşa olduğuna değinen yazı Durkheim'ın "Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri" kitabını akla getirmektedir. Ancak, Mustafa Nermi bu yazıları 1911'de Paris'te henüz Durkheim'ın sözü edilen kitabı yayınlanmadan önce yazmıştır. Ayrıca Mustafa Nermi yazıda, Letourneur isimli bir düşünürün *Evolution Religiuse* (Dini Evrim) başlıklı kitabından söz etmektedir ve Spencer'ın görüşlerinden de etkilendiğini eklemektedir. Her ne kadar Gökalp tarafından Durkheim'ın sosyolojisini öğrenmek üzere Paris'e gönderilse de Mustafa Nermi'nin Sosyal Darwinist teoriyle daha ilgili olduğu ileri sürülebilir.

Dergi ekibinden bir diğerk isim Suphi Ethem Askeri Baytar Mektebinden mezun bir doğa bilimcisidir. Osmanlı'da materyalist düşünceinin temsilcilerinden biri olan Suphi Ethem'in odak noktasında evrim teorisi ve Darwinist görüşler yer almaktadır (Işın, 1985: 370). Suphi Ethem'i Genç Kalemler çevresine yaklaştıran ise milliyetçi düşünceleridir. Ethem, dergide antropoloji¹¹³, felsefe, edebiyat, kimya, bilim tarihi gibi çeşitli alanlarda yazılar yazmıştır. Dergi yönetiminde edebi eseri olmayan tek isim Suphi Ethem deyim yerindeyse derginin bilim ve felsefe mümessili olarak popüler bilim yayıncılığı yapmaya çalışmıştır (Odabaşı, 2006: 271). Suphi Ethem'in biyolojik evrim teorisine olan ilgisi tıpkı dönemin diğerk Osmanlı aydını gibi toplumsal temelli ve çözüm odaklıdır. Bu anlamda, Suphi Ethem'i sosyolojiye yaklaştıran Comte'un pozitivist felsefesidir. Ethem; pozitivist felsefeyi, sosyal ve doğa olaylarının değişmez kurallarla şekillendiğini göstermesi açısından önemli bulur (Doğan, 2012: 187). Suphi Ethem'i bu çalışma açısından mühim kılan ise daha çok 1911 yılında yayınlanan "Sosyoloji" isimli kitabıdır¹¹⁴. Esas olarak evrimci görüşü benimseyen bir materyalist olarak Suphi Ethem'in bu kitapta Spencer etkisinde organizmacı bir sosyolojiyi görüşünü savunduğu ileri sürülmektedir (Ülken, 1992: 178). Dolayısıyla Osmanlı düşüncesinde sosyolojik görüşün üçüncü kolunun Spencer'ın izinde organizmacı bir sosyolojiyi takip ettiğini söyleyebiliriz. Suphi Ethem tarafından yayımlanan bu kitap dönemin ilk Türkçe sosyoloji kitabı olması açısından önemlidir.

¹¹³ Suphi Ethem'in dergide "Antropoloji Dersleri" başlıklı bir yazı dizisi yayımlamayı planladığı ancak sadece iki yazı kaleme alabildiği görülmektedir. Ethem bu yazı dizisiyle materyalist evrimci kuramların daha iyi anlaşılmasını hedeflediğini belirtmektedir. Dergideki bu iki yazı antropoloji biliminin ortaya çıkışı ve tarihine odaklanmaktadır.

¹¹⁴ Suphi Ethem'in bu kitabına çeşitli kaynaklarda yer verilmiş olsa da, bkz. Mehmet Ö. Alkan, II. Meşrutiyet'te Doğa Felsefesi veya Suphi Ethem Üzerine Notlar, Felsefe Dergisi, Sayı: 29 (89/3) ve Remzi Demir, Subhi Edhem Bey'in Bilim Tarihi ve Bilim Felsefesi Bilinci, Bilim ve Ütopya, Sayı:139, Ocak 2006, kitabın basılı metnine ulaşılammıştır. Ancak Suphi Ethem, 1912 tarihinde yazdığı bir mektupta bu kitaptan söz etmektedir. İçeriği, cemiyet mefhumu, içtimai şekillerin oluşum sebepleri ve gelişimi, sosyolojinin diğerk bilimlerden farkı ve sosyolojinin bölümleri gibi alt başlıklardan oluşan kitabın bölümler halinde *Neyyir-i Hakikat* gazetesinde yayımlandıktan sonra kitap halinde basıldığını belirtmektedir. Mektubun tamamı için bkz. Suphi Ethem (2014 [1912]), Mektup, (Çevrimyazı: F. Ballı), *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 28. Sayı, s.335-342.

Dergideki yayınlarından Gökalp'in sosyolojik anlayışının bu dönemde nasıl şekillendiğine gelecek olursak; Gökalp "Bugünkü Felsefe" başlıklı ilk yazısında öncelikle pozitivist bilim anlayışını, bilimlerin felsefeden ayrılarak bağımsızlaşmalarını, metafizik evreden pozitivist evreye geçişi ele alarak felsefeye yeni bir yol çizmiş ve felsefenin bilim ve metafizikten ayrı olarak bir değerler ve ahlak felsefesine evrildiğine işaret etmiştir. Düşüncesinin odak noktalarından biri olan mefkure (ideal, ülkü) kavramını ilk kez kullandığı "Bugünkü Felsefe" başlıklı yazısında zihinlerde inşa edilen değerlere kıymet adını vererek, felsefenin asli görevinin yeni kıymetler geliştirmek olduğunu ileri sürmektedir. Zira Gökalp'e (1999 [1911b]: 112) göre zihindeki kıymetler, Fouillée'den ödünç aldığı terimle kuvvet-fikir (idea-force)'dir ve bu fikirler içlerinde hayata geçirilme gücü taşırlar. Gökalp idealizmle materyalizmi birleştirmeyi amaçlayan Fouillée'nin fikirlerini benimseyerek ¹¹⁵ mefkure dediği ideallerin toplumsal inkılabı gerçekleştirecek esas güç olduğu fikrini geliştirmeye çalışmaktadır. Mefkureler, fertlerin değil içtimai vicdanın bir sonucu olduğundan, mefkureye ulaşabilmek için içtimai vicdana bakmak gerekir, bunun için de sosyolojinin (içtimaiyatın) rehberliğine ihtiyaç vardır. Bu anlamda Gökalp, bu dönemde toplumsal olguları; fikir, heyecan, ideal gibi *bireysel* ve *içsel* öğelerle açıklayan Fouillée'nin görüşlerinden hareketle içtimai inkılap dediği toplumsal dönüşümleri gerçekleştirebileceğine inanır (Toprak, 2013: 124; Erişirgil, 1984: 76). Düşünceyi eyleme önceleyen Gökalp mefkureci görüşünü inşa ettikten sonra onun İslam'la bağlantısını tasavvuf üzerinden kurarak İslam alimi olan Muhyiddin-i Arabi'nin

¹¹⁵ Ali Canip (1941; 1995: 380), Gökalp'in Selanik'e geldiğinde en çok Fouillée ile meşgul olduğunu ancak Paris'ten gelen bir öğrencinin kendisine Bergson'un Fransa'da çok popüler olduğunu söylemesi üzerine Bergson'a yöneldiğini aktarmaktadır. Neden Fouillée'yi bu kadar benimsediğini soranlara cevabı, "O bu asrın en mütebahhir (derin) filozofudur" olan Gökalp, idealist ve optimist olduğundan bu düşünceye uygun isimleri okumuş, o dönemde böylesi bir düşüncenin savunucusu olan Fouillée'yi benimsemiştir. Gökalp, Fouillée'nin etkisiyle kaba pozitivistliği aşmaya çalışırken bilimsellik ilkesini de elden bırakmamıştır.

Fouilléee'den önce mefkurenin yaratıcı bir güç taşıdığını ispat ettiğini öne sürer (Gökalp, 1999 [1911c]: 152).

Her ne kadar Gökalp, Genç Kalemler dergisindeki ilk yazılarında Fouillee etkisinde görünse de, iddia edilenin aksine (Heyd, 1980: 25) Durkheim'dan habersiz değildir. Dergide Durkheim'dan bahsedilen ilk yazı derginin dokuzuncu sayısının başyazısıdır. Yazı her ne kadar Tahrir Heyeti imzasıyla yayımlanmışsa da Gökalp tarafından yazıldığı iddiası kabul görmektedir (Parlatır ve Çetin, 1999). “Yeni Lisan ve İmla” başlıklı yazıda Gökalp (1999 [1911d]: 243-245) dil gibi imlanın da toplumsal bir olgu olduğunu, imlayı toplumsal yapının kendini ferde zorla kabul ettirmesi olduğunu, bu nedenle dil ve imlanın yegane sosyolojik yöntem olan “şeyleri nesnel olarak ele almak” yöntemiyle incelenmesi gerektiğini ifade eder. Bu yöntemi en doğru şekilde uygulayan ise “Durkheim Mektebi”dir. Bu anlamda bu yöntemi kullanarak Türkçe imlasının tarihsel gelişimini nesnel yöntemle ele alarak tetkik ettiğini belirten Gökalp, imlanın da tüm diğer maddi, hayati, içtimai olgular gibi bazı kanunlara bağlı olduğunu ekleyerek bir bilim olarak ele alınması gerektiğini ileri sürer. Bu kanunları ortaya çıkarmanın yolu ise tarihsel biçimde yazılı metinleri incelemektir. Görülüyor ki, Gökalp, ilk olarak Durkheim'ın yönteminden etkilenmiştir.¹¹⁶ Yeni Hayat düşüncesi geliştirilirken de Gökalp yöntem hususunu özellikle vurgulamıştır. Yeni Hayat düşüncesi programdan ziyade yöntemi olan bir hareket olarak tasarlanır. Bu yöntem hayatın her alanına ilişkin kıymetlerin araştırılarak monografiler şeklinde yayınlanmasıdır. Bu araştırmalar en yeni sosyal teorilere dayandırılarak kişisel kanaatlerden olabildiğince uzak durularak yapılacaktır. Bununla birlikte Gökalp, toplumsal dönüşümü Avrupa'yı taklitten ibaret gören düşünceden uzaklaşarak, gelenekler içine kök salan yeni değerlere sahip yeni bir hayat tasavvuru olarak

¹¹⁶ O dönem Selanik'te Gökalp'in çevresinde bulunan isimlerden Ali Haydar, o güne kadar tanınmayan Durkheim'ın Gökalp sayesinde tanınır hale geldiğini, Durkheim'ın yönteme ilişkin kitabını Gökalp'in herkese tavsiye ettiğini, bu sayede kitabın Selanik'te oldukça talep edilir hale geldiğini aktarmaktadır (akt. Şapolyo, 1943: 75).

gördüğünü ifade etmektedir (Gökalp, 1982a [1911e]: 40-44). Bu görüşü, daha önceden benimsediği Tarde’ın taklit teorisinden bir kopuş olarak değerlendirenler vardır (Georgeon, 2014: 146). Ancak Gökalp’in daha önceki yazılarında Tarde etkisine dair herhangi bir ize rastlanmadığından bu görüş tartışmalı kabul edilebilir.

Gökalp’in Genç Kalemler döneminde Durkheim’in görüşlerini benimsediğini ortaya koyan bir diğer yazı “Rıza Tevfik’in Felsefesi” başlıklı eleştiri yazısıdır (Gökalp, 1982a [1912]: 60-73). Metinde Rıza Tevfik¹¹⁷’in düşüncesini o günlerde popüler olan teorisyenlerin (Bergson, Fouillée, Spencer, Comte gibi) görüşleriyle uzlaştıramaz bularak, Tevfik’in bir ego hastalığından muzdarip olduğunu öne sürer. İşte tam da bu noktada Durkheim’in görüşlerine başvuran Gökalp, manevi hastalıkların sosyoloji ile açıklanabileceğini savunur. Fertler bir cemaat oluşturmak üzere bir araya geldiklerinde bireysel vicdanları “garip ve anlaşılmaz” bir şekilde kaynaşarak kolektif bir ruh meydana getirir. Toplumların çalkantılı dönemlerinde bu kolektif ruhtan mefkureler (ideal, ülkü) ve kıymetler (değer) doğar ve bu mefkure ve değerler bireylere kendini kabul ettirir. Bireyci tipler, toplumsal ideallere bağlı olmadıklarından bu kolektif ruhtan uzaktırlar. Gökalp’in yorumuyla Rıza Tevfik’in durumu bu şekilde açıklanabilir. Gökalp’in Genç Kalemler dergisinde “Felsefe” üst başlığıyla kaleme aldığı bu metinlerin dili oldukça ağırdır. Derginin yayın politikası, dergideki diğer yazılar dikkate alındığında felsefi metinlerin anlaşılmazlığı dikkat çekmektedir. Bu durum bilim dilinin henüz Türkçeleşmesinin mümkün olmadığından bunun için Türkçe terimler geliştirmenin zorunluluğunu ortaya koymaktadır.

Gökalp’in Genç Kalemlerdeki yazılarıyla ilgili son bir husus hala Osmanlılık siyasetini savunuyor olmasıdır. 1911’de Ali Canip’le birlikte kaleme aldığı “Yeni

¹¹⁷ 1907’de İttihat ve Terakki Cemiyetine giren ve üst kademelerde görev alan Rıza Tevfik partili arkadaşlarıyla arası açılınca 1911’de muhaliflerin kurduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na katılmıştır. Dolayısıyla Gökalp’in bu yazıyı yazdığı dönem Rıza Tevfik’in İTC ile arasının açıldığı ve muhalefet saflarına geçtiği dönemdir. Gökalp bu metinde Tevfik’i bir takım teorisyenlerin görüşleri doğrultusunda eleştiriyor görünmekle birlikte konunun siyasi bir tarafı olduğu da gözlerden kaçmamalıdır.

Lisan” başlıklı yazıda Gökalp milliyetçiliğe ilişkin o dönemki düşüncesini özetlemektedir. Gökalp’e göre (1999 [1911a]: 108) millet bir devlete mensup olmakla belirlenir, bu anlamda Osmanlı bir millet olmakla birlikte iddia edilenin aksine Türk, Rum, Kürt, Arnavut, Bulgar, Ermeni gibi unsurlar millet değil kavimdir. Bilim beynelmilel, siyaset milli, edebiyat ve lisan ise kavmidir. Osmanlı olmak siyasi bir mesele iken Türk olmak kültürel ve dilsel bir meseledir. Dolayısıyla Yeni Hayatçıların birinci vazifesi dilsel anlamda Türk dilinin gelişmesini sağlarken, siyaseten Osmanlılığı kuvvetlendirmektir (Gökalp, 1982a [1911e]: 40). Türk devrim hareketinin bütün çelişkilerini bünyesinde barındıran Genç Kalemler, Osmanlı gibi çok uluslu bir imparatorluğu korumak ile imparatorluğun hakim unsuruna milli benlik kazandırmak arasında; Batıyı model alan gelişme çizgisi ile emperyalist Batı görüşü arasında; bilime olan inanç ile dini hassasiyetler arasındaki çelişkileri nedeniyle zaman zaman paradoksal görüşler ileri sürmüştür (Odabaşı, 2006: 312).

1912’de Balkan Savaşı’nın başlaması ve Selanik’in Yunan birliklerince ele geçirilmesiyle Genç Kalemler dergisinin yayın hayatı sona ermiş, dergi ekibinin büyük kısmı İstanbul’a dönmüş ancak dergiyi çıkarmaya devam etmeyerek, İstanbul’da çıkarılmakta olan *Türk Yurdu* dergisine dahil olmuşlardır. Bununla birlikte *Genç Kalemler* ekibinin etkinliği esas olarak 1917’de Gökalp’in önderliğinde çıkarılacak olan *Yeni Mecmua* ile devam etmiştir (Odabaşı, 2006: 162-165). *Genç Kalemler*’deki “yeni hayat görüşü”, *Yeni Mecmua* ile birlikte “içtimai halkçılık” görüşüne evrilmiştir (Toprak, 1985: 129).

5.4. Yeni Felsefe Mecmuası

Aynı dönemlerde Selanik’te Genç Kalemlere paralel yayın faaliyeti sürdüren bir diğer yayın Yeni Felsefe mecmuasıdır. O yıllarda Selanik’te Gökalp’in büyük bir etki alanı yarattığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zira Gökalp bir yandan İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisinde faaliyetlerine devam ederken diğer yandan dersler

vererek gençlere fikirlerini yayma imkanı bulmuş; üstelik yayın organlarında da görüşlerini dile getirmiştir. Bu etki altında o dönem Gökalp'in görüşlerini benimseyen Yeni Felsefe¹¹⁸ Mecmuası, 1911'de Zekeriya Sertel¹¹⁹ ve Ahmet Hamdi Bey tarafından Selanik'te çıkarılmaya başlanmış; Gökalp ve Genç Kalemler ekibinin izinden giderek “Yeni Hayat” görüşünü destekler bir politika izlemiştir: “Biz de Ziya Gökalp'ten aldığımız ilhamla Yeni Felsefe adında küçük bir dergi çıkardık. Bu dergide Osmanlılıktan kalmış kötü mirası yıkmaya çalışıyorduk ” (Sertel, 2015: 41).

Derginin kapak sayfasında yer alan “Yeni hayat müdafî'idir” (savunucusu) ibaresi de Genç Kalemler dergisine paralel bir program yürüttüklerinin işaretlerindedir. Derginin her sayısında “Yeni” başlıklı yazılar ile toplumsal hayatın her alanına nüfuz etmeye çalışan “Yeni Hayat” düşüncesi halka benimsetilmeye çalışılmıştır (Türk, 2005: 16). Dergide meşrutiyetin ilanı ile gerçekleşen siyasal reformun toplumsal bir reformla tamamlanması gerektiği vurgusu öne çıkarken, geleneksel olanın dışlanıp yeni olan her şeye kucak açılması salık verilmektedir. Kitleleri “Yeni Hayat” a uyandırmakla görevli dergide telkinci bir üslup benimsenmiştir. Dergi, toplumsal dönüşümü hızlandırmak üzere gençlerin eğitime önem verilmesi gerektiği noktasına odaklanarak, Batılı bilimsel ve felsefi akımları tanıtıcı bir program takip etmiştir (Taştan, 2016: 123).

Yeni Hayat'la ilgili yazıların çoğu Tahrir Heyeti imzasıyla yayımlanmıştır (Taştan, 2016: 119-120). Toplam on yedi sayı çıkarılan dergide yer alan seksen yedi

¹¹⁸ *Yeni Felsefe* dergisi, başlığında “Felsefe” ibaresi bulunan ilk Türk dergisi olması açısından da önemlidir. Ayrıntı için bkz. Mehmet Ö. Alkan, *Laik Bir İdeolojinin Doğuşu ya da II. Meşrutiyet'te Türkçülüğün Toplumsal İdeolojisi: Yeni Hayat ve Yeni Felsefe Mecmuası*, Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan, İstanbul Barosu Yayını, 1992, s. 378.

¹¹⁹ Zekeriya Sertel, 1890'ların başında Makedonya Usturumcu'da doğmuştur. Selanik Hukuk Mektebine devam ettiği sıralarda aynı zamanda Selanik'te çıkan İTC'nin yayın organı Rumeli'de gazeteciliğe başlamıştır. Selanik'in işgalinin ardından İstanbul'a gelen Sertel Hukuk eğitimini burada tamamlamış, 1913'te Paris Sorbonne Üniversitesine sosyoloji okumak üzere gönderilmiştir. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla eğitimini yarım bırakarak İstanbul'a dönen Sertel 1919'da gazetecilik eğitimi almak üzere Kolombiya Üniversitesine gitmeye hak kazanmıştır. Böylelikle başlamadan biten sosyoloji kariyeri yerine gazeteciliği seçen Sertel ölümüne dek gazetecilik yapmıştır. Bkz. Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, İstanbul: Can Yayınları, 2015.

yazıdan on üçünde Tahrir Heyeti (Yazı Kurulu) imzası bulunurken, on yedi yazı imzasızdır. Dergide Ziya Gökalp imzalı herhangi bir yazı bulunmamaktadır.¹²⁰ Buna karşılık Gökalp'in Yeni Hayat görüşleri ve içtimaiyat ilgisi derginin odak noktalarını oluşturmaktadır. Genç Kalemler dergisinin aksine Yeni Felsefe mecmuası için dil ikincil konumdadır, Yeni Hayat fikri daha başattır. Ancak, din ve milliyetçilik konularında çok daha radikal¹²¹ olan Yeni Felsefe, Genç Kalemler kadar etkili olamamıştır (Odabaşı, 2006: 294-295). Derginin ilk altı sayısında keskin bir söylemle Türkçülüğü savunan dine ve geleneklere saldıran, dini toplumsal ilerlemenin önündeki temel engel olarak gören dergi aldığı yoğun eleştiriler nedeniyle geri adım atmak durumunda kalmış, okuyucularından özür dileyerek altıncı sayısını toplattırmıştır. Ancak bu durum dergi için yeni bir başlangıç vesilesi de olmuş, yedinci sayıdan itibaren Durkheim'ın özellikle yönetime ilişkin görüşleri benimsenerek din, toplumsal işlevleri olan toplumsal bir olgu olarak ele alınmaya başlanmıştır (Alkan, 1992: 382).

Daha önce de belirtildiği gibi II. Meşrutiyet sonrası dönem sosyolojinin giderek önem kazandığı, kurtarıcı rolüne büründüğü, toplumsal dönüşüm için araçsallaştırıldığı bir dönemdir. Bu anlamda Yeni Felsefe mecmuası da sosyolojiye büyük önem atfetmektedir. Derginin sosyolojiye o günkü ifadeyle içtimaiyata atfettiği önem derginin “Yeni Hayat” başlıklı yazılarında açıkça görülmektedir. (Tahrir Heyeti, 1911: 13):

¹²⁰ *Yeni Felsefe, Genç Kalemler* dergisine göre daha radikal bir üslup benimsediğinden, yönetim tepki çekmemek adına derginin her hangi bir kurumla bağlantısı olmadığını iddia etmektedir. Bu iddiaya uygun olarak dergide İTC genel merkez üyesi Gökalp'in herhangi bir yazısının bulunmaması olağan görünmektedir. Bununla birlikte Toprak, derginin 1911 tarihli 9. ve 10. Sayılarında yer alan Alfred Fouillee'nin “İçtimaiyat Nokta-i Nazarından Irkların Yekdiğerine Takribi (Sosyolojik Bakışla Irkları Birbirinden Ayıran Özellikler)” başlıklı makalenin Gökalp tarafından tercüme edildiğini ileri sürmektedir. Bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Popülizm 1908-1923*, Doğan Kitap, 2013, s. 124.

¹²¹ Derginin radikalliğinin derecesini Sertel'in şu ifadelerinden çıkarmak mümkündür: “...Türk'ü tevekküle, tembelliğe, işsizliğe götüren köhne geleneklere çatıyorduk... Kadın, köle hayatı yaşıyordu. Peçe ve çarşaf kadını küçültüyordu. Toplumsal gelenekler ayaklarımızda ağır bir zincir gibiydi. Bu geçmişi yıkmak, halkı geçmişin kötü geleneklerinden kurtarmak gerekti. Her genç gibi biz de atalarımızı beğenmiyor, yeni bir ufuk açmak, yeni bir alem yaratmak istiyorduk. Dergimize *Yeni Felsefe* adını verişimizin nedeni de buydu. Bkz. Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Can Yayınları, 2015. Derginin din konusundaki eleştirel tavrını açık şekilde dile getirmesi kamuoyunda tepki yaratmış bu nedenle yedinci sayıda bir özür açıklaması yapılmıştır. Bu açıklamada, derginin hiç bir kurumla bağlantısının olmadığını vurgulanmasını İTC'nin siyaseten zarar görmesini engellemek üzere alınan bir tedbir olarak görmek mümkündür. Ancak dergi, cemiyete ait Rumeli matbaasında basıldığından ve dergiyi yayın hayatına kazandıran Zekeriya Sertel Cemiyetin önde gelenleriyle ilişki içinde olduğundan derginin cemiyetle ilişkisi gizli değildir (Türk, 2005: 1).

...Yeni hayatçıların vazifesi içtimai hayatımızı tetkik ederek içtimai ihtiyaçlarımızı, içtimai hayat şartlarımızı öğrenmek ve bu ihtiyaç ve şartların talep ettiği kanunları bulmaktır. Bunun için ise büyük içtimaiyatçılara ihtiyaç vardır. Yeni Hayat'ta en büyük rolü oynayacaklar içtimaiyatçılardır. Bu sebeptendir ki biz en ziyade içtimai makalelere ehemmiyet veriyor ve karilerimize (okuyucularımıza) içtimai metotları, içtimai cereyanları izaha çalışıyoruz. İçtimai hayatımızı içtimaiyat gözlüğü ile tetkik ederek, izah etmeye gayret ediyoruz. *Yalnız isterdik ki bu mühim vazifede yalnız kalmayalım.*¹²²

Dergideki sosyolojiye ilişkin metinlerin imzasız olarak yayımlanması ilgi çekicidir. Bu durum derginin sosyolojiye ilişkin ortak bir görüşe sahip olduğu, sosyolojiyi kişisel görüşlerin ötesinde konumlandığı şeklinde yorumlanabilirse de yazıların yazılmasına Gökalp'in doğrudan ya da dolaylı olarak dahil olduğunu da düşündürtebilir. Benzer şekilde derginin temel politikası olan “Yeni Hayat” yazıları da imzasız yayımlanmaktadır.

Sosyolojiye verilen önemi, gençleri sosyoloji eğitimi almaya teşvik eden “İçtimaiyat Tahsil Etmek İsteyen Gençlere”¹²³ başlıklı makalede de okumak mümkündür. Makale, Darülmualimin-i İptidaiyede öğretmen iken, pedagoji ve el işleri öğretimi için incelemeler yapmak üzere Avrupa'ya gönderilen İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından yazılmıştır. Baltacıoğlu, bu incelemeleri gerçekleştirmek üzere Fransa, İngiltere, Belçika, İsviçre ve Almanya'ya gitmiş, Cenevre'de yazdığı bu makale ile gençlere bazı tavsiyelerde bulunmuştur.¹²⁴ Metinden, “ulum-ı içtimaiyenin” o dönemki anlamı üzerine bir kafa karışıklığı yaşandığı okunmaktadır. Dergi ekibi Cenevre'de

¹²² Dergi ekibi bu yolda yalnız olduğunu düşünmektedir. Oysa aynı dönemde İstanbul'da da sosyolojinin önemini kavrayan bir çevre bulunmaktadır. Bu ekibe bir sonraki bölümde yer verilecektir. Bununla birlikte derginin eleştiri almasının nedeni sosyoloji ilgisi değil, din ve milliyetçilik konusundaki radikal görüşleri ve keskin söylemidir.

¹²³ Metnin Latin harflerine çevirisi için bkz. Baltacıoğlu, İ.H. (1912). İçtimaiyat Tahsil Etmek İsteyen Gençlere, (çev. Aynur Erdoğan), Sosyoloji Dergisi, 3. Dizi, 19. Sayı.

¹²⁴ Baltacıoğlu, İsviçre'nin zengin olmayan toprak yapısına rağmen dünyanın en refah şehirlerinden biri olan Cenevre'nin, bu noktaya nasıl geldiğinin araştırılmasını önemser. Ancak diğer yandan Cenevre, siyasal olarak çalkantılı bir şehir olmadığı için gençlere eğitimi Cenevre'de tamamladıktan sonra Paris'e giderek, Paris'in kozmopolit yapısını incelemelerini tavsiye eder. O dönemde Paris'te Ulum-ı İçtimaiye Fakültesi olmadığını, Sorbon'daki Hautes Etudes Sociales'deki konferans serilerini takip etmenin yararlı olacağını ekler.

okutulan programın “püre sociologique”ye fazla yer vermediği kanaatindedir. Oysa İsmail Hakkı, tarihi, iktisadı ve siyaseti içtimaiyatın dalları olarak ele almaktadır. Bunların birbirinden ayrılmaz bütün olduklarını ifade eder. Dolayısıyla İsmail Hakkı sosyal bilimlere işaret ederken, dergi sosyolojiden bahsetmektedir. İsmail Hakkı, Comte’un tüm insanlığı ele alan bir bilim tasarladığını ve buna sosyoloji dediğini ileri sürer, henüz sosyolojinin bağımsız bir disiplin olarak kurgulanması gerektiği fikrinden haberdar değil gibi görünmektedir. Adından sıkça söz edilse de bu dönemde “sosyoloji” konusunda kafaların hala karışık olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Genç Kalemler dergisinde olduğu gibi *Yeni Felsefe*’de de yöntem konusu önceliklidir. “İçtimaiyatta Takip Edilecek Yol”¹²⁵ başlıklı imzasız yazıda Osmanlı düşüncesinde yöntem konusuna o güne kadar hiç önem verilmediği, oysa bir bilimsel araştırmada esas olanın ortaya çıkan sonuçtan çok yöntem olduğu ifade edilmektedir. Çünkü bilim sürekli çürütülen ve yinelenen teorilerden ibarettir. Dolayısıyla dergi, en son bilimsel metotları tanıtmayı misyon edinmiştir. Sosyoloji de oldukça yeni bir disiplin olması nedeniyle yöntem açısından ele alınması elzemdir. Sosyolojik düşüncenin ilk isimlerinden Comte ve Spencer disiplin açısından önemli isimlerse de yöntem açısından aşılması gereklidir. Zira hem Comte hem Spencer, ilerleme kanunlarına saplanıp kalmışlar, sosyal olayların analizinden çıkan toplumsal kanunları aramak yerine, kendi oluşturdukları kanunları toplumsal olaylara uygulamaya çalışmışlardır. Sosyolojinin ilk dönem çalışmalarında görülen bu yanlışın ardından, sahneye dönemin iki önemli ismi Tarde ve Durkheim çıkmıştır. Tarde toplumsal olayları taklit ile açıklamaya çalışırken, Durkheim toplumsal olayları müstakil olaylar olarak ele almaktadır. Dönemin etkin tartışmalarından biri olan birey/toplum açıklamasına da değinilen makalede, Durkheim’ın kolektif bilinç (içtimai vicdan) kavramı Gustave Le Bon’un kitlelerin psikolojisine ilişkin açıklamasıyla

¹²⁵ İmzasız, İçtimaiyatta Takip Edilecek Yol, *Yeni Felsefe* Mecmuası, 8, 1911a, s.7-14.

bütünleştirilerek toplumsal olayların içtimai vicdanla açıklanabileceği sonucuna varılır. Toplumsal olayların açıklanmasında bireysel ve organik açıklamaların ötesinde yeni bir yöntem öneren Durkheim, sosyolojiyi bağımsız bir disiplin olarak kurgulamayı başardığı için en doğru sosyolojik yöntemi takip eden isim olarak kabul edilmektedir. Durkheim'ı önemli kılan, kendinden önce gelen düşünürler gibi sosyolojiyi mevcut fikirler üzerine inşa etmek yerine sosyal olayların incelemesini sosyolojinin esası kabul etmiş olmasıdır (Y.F., 1912: 25). Yazıda Durkheim'ın yöntemini kabul ettirmek için verdiği mücadeleden de bahsedilir. Durkheim ve oluşturduğu *saygın* ekipçe sosyolojinin birçok alanında araştırmalar yapılarak sonuçları L'Année Sociologique dergisinde yayımlanmıştır. Tarde ile uzun süren tartışmaları sonucu Durkheim, onun teorisini çürüterek kendi yöntemini hakim kılmayı başarmıştır. Derginin sekizinci sayısında Durkheim'ın "Sosyolojik Yöntemin Kuralları" kitabı üzerine bir tanıtım yazısı da yer almaktadır. Yazının sonunda sosyolojik çalışma yapmak isteyenlere başlangıç için bu kitabı okumaları önerilmiş, kitabın o güne kadar yazılan tüm sosyoloji kitaplarından daha yararlı olduğu ifade edilmiştir (İmzasız, 1911b: 31-32).

Ayrıca derginin savunduğu Yeni Hayat düşüncesinin temel hedefi de Durkheim'ın normal/patolojik ayırımına dayandırılmıştır. Bu anlamda bir toplumsal olguyu meşru kılan kolektif bilinçte yer bulmasıdır. Dolayısıyla kolektif bilinçte yer bulan olgular normal iken, diğerleri patolojik olarak değerlendirilmelidir. Normal ve patolojik olana ilişkin bu ayırım yapıldıktan sonra Yeni Hayatçıların esas görevi normal olguların gelişmesine katkı sunmak patolojiklerin ise yok olmasını hızlandırmak olarak belirlenmiştir. Yeni Hayat akımının ilk hedefi olan Yeni Lisan hareketi tam da böyle bir harekettir. Halkın kullandığı ortak dilde Arapça ve Farsça kuralların kullanılmaması bu kuralların kolektif bilinçte yer etmediği anlamında gelmektedir. Dolayısıyla bu lisan patolojiktir ve yok olmasını hızlandırmak gerekir, Türkçede yalınlaşma hareketi tam da böyle bir amaç için yola çıkmıştır (Tahrir Heyeti, 1911: 6-13).

Dergi esas olarak Durkheim sosyolojisini benimsemiş görünse de dokuzuncu sayıda gençleri Durkheim sosyoloji dışındaki görüşlerden haberdar etmenin gerekliliğinden hareketle bir makale yayımlanmıştır. Makalede Brüksel’de Ernest Solvay tarafından kurulan “Solvay İhtimaiyat Müessesesinden” bahsedilmektedir.¹²⁶ Bu ekole göre sosyoloji, etolojinin¹²⁷ bir alt dalıdır ve iklimin, toprağın, hayvanların insanlar üzerindeki etkilerini incelemeye odaklıdır. Bu Enstitünün kitapları ve dergileri Türkiye’ye gelmediği için o güne kadar okulun çalışmalarından kimse haberdar değildir. Yazıda Enstitünün görüşleri kısaca özetlendikten sonra takip etmek isteyenler için Enstitünün yayım organının adı ve adresi de verilmiştir.

Dergi bir önceki sayısında Durkheim ile Tarde’in sosyolojik tartışmalarına değinmiş, yöntem açısından daha isabetli olduğuna inanılan Durkheim sosyolojisinin benimsendiği ilan edilmiştir. Ancak yine de Tarde’in görüşlerinde haklı olduğu yanlar olduğu gerekçesiyle onuncu sayıda Tarde’in sosyolojisini açıklayan “İhtimaiyatta Tarde’in Mesleği”¹²⁸ başlıklı bir yazı yayımlanmıştır. Tarde ile Durkheim’in birleştikleri nokta toplumsala ilişkin mevcut fikirlerin yerinden edilerek, sosyal olayların nesnel olarak incelenmesiyle ortaya çıkan sonuçların yerine konmasıdır (Y.F., 1912: 25). Ancak her ikisinin nesnel sonuçlara ulaşmak için takip ettikleri yol farklıdır. Tarde’a göre toplumsal olaylar, tekrar, tezat, temsil olmak üzere üç kanunun etkisi altında ortaya çıkar. Sosyolojinin görevi tekrar eden olayları ve bu tekrarlara karşı geliştirilen muhalefeti, taklit ile tezat arasındaki mücadeleden ortaya çıkan adaptasyonu ele alarak bunları yöneten kanunları bulmaktır.

¹²⁶ Waxweiler, M. E., (1911), “Solvay İhtimaiyyat Müessesesinin Metodu”, *Yeni Felsefe*, sayı:9, s. 25-32.

¹²⁷ Etoloji, “hayvanların davranışlarını kendi doğal çevrelerinde ve deney düzeneğine sokmadan karşılaştırmalı olarak inceleyen bilim dalı” olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlüğü, <http://sozluk.gov.tr>.

¹²⁸ İmzasız, (1911c), “İhtimaiyatta Tardın Mesleki”, *Yeni Felsefe*, sayı:10, s. 16-22.

Özetle Yeni Felsefe mecmuasında dönemin önemli sosyolojik ekollerini ele alan bir tartışma alanı yaratıldığından söz edilebilir. Durkheim sosyolojisinin yöntem açısından en yetkin anlayış olduğu kabul edilse de, Tarde ve Solvay Sosyoloji Enstitüsü'nün görüşlerine de yer veriliyor olması henüz Durkheim sosyolojisinin tamamen egemen olmadığına bir işaretidir. Bunlara ek olarak dönemin Osmanlı aydını sosyalizmden uzak dursa da dergide zayıf da olsa bir sosyalist yönelimden söz etmek gerekir. Dergide Rasim Haşmet¹²⁹ imzalı “Mezahib-i İctimaiyye” başlıklı sosyalizm tanıtıcı bir dizi yazı yayımlanmıştır. Yeni Felsefe Mecmuası, on altıncı sayıda Türk Yurdu Cemiyeti ile birleştiğini ilan ederek yayın hayatına son vermiştir (Taştan, 2016: 128).

5.5. Selanik'te Doğan Sosyolojik Düşünce

Meşrutiyet'in ilk yıllarında devrimci görüşlerin merkezi haline gelen Selanik, Osmanlı milliyetçiliğinden sıyrılarak yeni bir akım oluşturma isteğiyle *Yeni Felsefe* ve *Genç Kalemler* isimli iki dergi etrafında kümelenen gençleri bir araya getirmiş, bu reformist gençlerin tartışmalarından “Yeni Hayat” adını verdikleri yeni bir düşünce hareketi ortaya çıkmıştır. Bu isimler dönemin neredeyse tüm Osmanlı aydınıyla ortak şekilde (Ülken, 1992:160) meşrutiyetle sağlanan siyasal reformun toplumsal bir reformla tamamlanması gerektiğini düşünüyordu. Dolayısıyla bu hareketi, dilde sadeleşme hareketi olmanın ötesinde topyekun bir toplumsal dönüşüm fikrinin öncüsü saymak gerekir (Şapolyo, 1943: 79). Hareketin öncüsü Gökalp'e göre (1982a [1911e]: 41) toplumsal dönüşüm iktisadi, ailevi, sanatsal, felsefi, ahlaki, hukuki, siyasi bütün alanları kapsayan topyekûn bir dönüşümdür. Bu dönüşümü sağlamak eski kıymetlerden (değer) uzaklaşarak yeni değerlerin bulunmasıyla mümkündür. Esas olan eskinin

¹²⁹ II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı'da kurulan ilk önemli sol örgüt “Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu” üyesi ve örgütün yayın organı olan Amele Gazetesi'nin sorumlu müdürüdür. Aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesidir. *Yeni Felsefe* Mecmuasında yayımlanan sol/sosyalist düşünürleri tanıttığı yazı dizisiyle tanınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arda Odabaşı, Osmanlı'da Sosyalizm, Türkçülük ve İttihatçılık Rasim Haşmet Bey, Kaynak Yayınları, 2011.

değişmesi gerektiği düşüncesidir, yerine gelecek yeninin ne olacağı ise henüz bilinmemektedir. Dolayısıyla Yeni Hayat toplumsal dönüşümle birlikte ortaya çıkacak yeni değerleri sıralayan bir program olmaktan ziyade Gökalp'in geliştirdiği mefkûre (ülkü, ideal) kavramı doğrultusunda bilinmeyen bir ideale koşmayı hedefleyen bir düşüncedir. Tunaya'nın (2016: 140) ilgi çekici analizine göre Türkçülerin görüşlerinin asıl hedefi bugün değil yarındır. Öyle ki, Türkçüler yarının hayaliyle bugün bir bilinç yaratmaya çalışmışlardır. Gerçekten de Gökalp'in mefkure anlayışında bilinmeyen bir hedefe odaklanma imgesi öne çıkmaktadır. Bu hedeflere ulaşmak için gerçekleştirilmesi gereken o dönemin ifadesiyle "içtimai inkılap" esas olarak halka ilişkindir. Yeni Hayat düşüncesinin toplum ve içtimaiyat ilgisi de bundandır (Odabaşı, 2006: 313). Öteden beri Jön Türk düşüncesinin esaslarından biri olan halkı dönüştürme fikri şimdi sosyolojik düşüncenin aracılığıyla mümkün hale gelmiştir. Dolayısıyla Selanik'te İTC'nin eğitim ve kültür politikalarında en yetkili isim haline gelen Gökalp Selanik'te bir entelektüel çevre oluşturmayı başararak sosyolojinin rehberliğinde bu toplumsal dönüşümün programını oluşturmaya çalışmıştır. Ancak sosyolojinin kurumsallaşması Selanik'in 1912'de işgalinden sonra şehirden ayrılmak zorunda kalan Selanik çevresinin İstanbul'a dönmesiyle mümkün olacaktır.

6. II. MEŞRUTİYET’İN İLANINDAN SONRA İSTANBUL’DA GELİŞEN SOSYOLOJİK DÜŞÜNCE AKIMLARI (1908-1912)

Bir önceki bölümde Meşrutiyet’in ilan edilmesini sağlayan muhalif ekibin konumlandığı, 1908-1912 yılları arasında değişim ve dönüşümün merkezi haline gelen Selanik’in ekonomik, sosyal ve kültürel özelliklerine değinilerek, şehrin nasıl iktidarın kültür ve ideoloji merkezi haline geldiği özetlenmiştir. Bu süreçte “Yeni Hayat” ideolojisini kurgulamak üzere İktidarın sosyoloji bilimine sırtını yaslamasıyla birlikte sosyoloji dönemin önde gelen gündemlerinden biri olmuştur. Gökalp’in önderliğinde bir araya gelen ekip Durkheim’ın solidarist sosyolojisini keşfetmiş, benimsemiş ve uzun dönem ülkenin egemen sosyoloji anlayışı olmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte 1908-1912 arası dönemde gelişen tek sosyolojik düşünce Selanik merkezli hareket değildir, İstanbul’da Selanik’i önceleyen bir dönemde sosyolojinin önemini kavrayan bir ekip *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*’nı (UİİM) çıkarmaya başlamıştır. Ayrıca 1908’de yurda dönen Prens Sabahattin siyasi programına uygun sosyolojik perspektifini İstanbul’da geliştirmeye devam etmiştir. Bu anlamda bu bölümde Selanik’te faaliyetlerini sürdüren Gökalp çevresiyle neredeyse eş zamanlı olarak İstanbul’da gelişen ancak kısa süre sonra etkisini yitiren sosyolojik düşünce ele alınarak, sosyolojinin gölgede kalan isimlerine de yer verilecektir.

6.1. II. Meşrutiyet’in İlanından Sonra İstanbul

1908-1912 arası dönem Selanik siyasetten görece uzak bir kültür ve eğitim merkezi görünümündeyken İstanbul siyasi çekişmelerin, hesaplaşmaların, iktidar mücadelelerinin merkezi durumundadır. Dolayısıyla bu alt bölümde 1908-1912 yılları arasında İmparatorluğun asıl merkezi İstanbul’un siyasi atmosferinde neler yaşandığına odaklanılarak bu gelişmelerin sosyolojik düşüncenin gelişimi üzerine etkileri tartışılacaktır. Daha önce de belirtildiği gibi Türkiye’de sosyolojik düşünce siyasete

bağımlı bir ortamda geliştiğinden düşünsel tartışmalar siyasal çekişmelerin gölgesinde yaşanmıştır. Bunun en güzel örneklerinden biri hiç kuşkusuz II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden dönem İstanbul'da yaşananlardır. II. Meşrutiyet Selanik'in aksine İstanbul'da sessiz sedasız ilan edilmiş, öyle ki İstanbul basını haberi Selanik'ten öğrenmiş, temkinli davranmakla birlikte gelişmeleri yakından takip etmiştir. Bilindiği üzere bu tarihlerde basın üzerinde ciddi bir baskı bulunmaktadır ve haber ancak Meşrutiyet'in ilanından iki gün sonra sansürsüz yayınlanan gazetelerle halka bildirilmiştir (Dağlar, 2008: 143).

Anayasanın yürürlüğe girdiği Temmuz 1908'i takip eden günlerde diğer vilayetlerde olduğu gibi İstanbul'da da büyük bir coşku yaşanmış, ancak Selanik döneminde de değinildiği gibi bu coşku çok uzun sürmemiştir. Meşrutiyet'in ilanı sırasında İTC yöneticileri halen Selanik'te bulunmaktadır, buna karşılık İstanbul'da Padişah Abdülhamit ve onun oluşturduğu hükümet işleri yürütmeye devam etmektedir. Padişaha bağlı hükümet kanadının bu özgürleştirici ortama yönelik somut adımlar atmaktan kaçınması, kitlelerin heyecanının yöneticilerce paylaşılmaması, hükümetin meşruti yönetimi sahiplenmediği düşüncesini doğurmuştur. Mücadelesini uzun yıllar yurt dışında sürdüren Cemiyet İstanbul'da yeterince güçlü değildir. Böylesi bir atmosferde ilk Bakanlar Kurulunda İTC'nin feshinin istenmesi üzerine, varlığı tehdit altına giren Cemiyette, bir grubun derhal İstanbul'a gitmesine karar verilmiştir¹³⁰ (Çavdar, 1991: 37). Bu ekipte Cemiyetin sivil kanadından gündelik siyasetle ilgili isimlerin yer aldığı görülmektedir Bu isimlerin en önemlileri ilk mecliste meclis başkanlığı da yapan Ahmet Rıza ile daha sonra Cemiyetin lideri konumuna yükselecek Talat Bey'dir. Cemiyetin ideolojisini topluma taşıyacak, düşünsel arka planını oluşturacak ekip henüz İstanbul'da değildir. Bu anlamda Selanik, Cemiyetin düşünce, kültür, eğitim merkezi olmaya devam etmektedir. Bu dönemde Ziya Gökalp halen

¹³⁰ 5 Ağustos 1908 tarihli Tanin gazetesinde; Hükümetin, Cemiyetin "kutsal" amacını tamamıyla kavrayamadığını Hükümet ile milletin hizmetinde olan Cemiyet arasında karşılıklı güven tesis etmek üzere özel bir heyetin İstanbul'a hareket ettiği haberi verilmektedir.

Diyarbakır'dadır, onun Selanik'e gitmesiyle Cemiyetin ideolojik temel oluşturma faaliyetleri hız kazanacaktır. Gökalp, Selanik'te iken de cemiyet ve partinin gündelik siyasi meselelerine karışmamış, Meşrutiyet devriminin siyasi meselelerinde daha çok Talat Paşa, Dr. Nazım, Bahaettin Şakir, Cavit Bey, Kara Kemal, Enver ve Cemal Paşa gibi isimler etkili olmuşlardır (Şapolyo, 1974: 130).

1908'de Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Temmuz ve Ağustos aylarında tüm vilayetlere milletvekili seçimi yapılmasına ilişkin emirler gönderilmiş, Cemiyet bir bildiri yayınlarak halkı oy vermeye teşvik etmeye çalışmıştır (Çavdar, 1991: 37). Bu dönem, siyasi katılımın gündeme gelmesinin yanı sıra cemiyet, kulüp, sendika, dernek gibi sivil örgütlerin kurulmasıyla kitlesel katılımın canlandığı, grevler ve kadın hakları mücadelesi gibi eylemlerle de toplumun hızla siyasallaştığı bir dönemdir (Tunaya, 2016: 123). Kasım ve Aralık ayı boyunca süren seçimler sonunda 17 Aralık 1908'de Meclisi Mebusan açılmıştır. Çoğunluğu İTC'li vekillerden oluşan Meclis başkanlığına İTC'nin ilk kurucularından Ahmet Rıza getirilmiştir. Cemiyet, Mecliste çoğunluk olsa da iktidarı iş başında bulunan kabineye bırakarak Anayasayı korumakla yükümlü bir denetleme mekanizması olarak kenara çekilmiştir (Çavdar, 1991: 37-41; Ahmad, 1999: 32). Devrimci olmaktan ziyade muhafazakar bir oluşum olan İTC'nin amacı devleti kurtarmak üzere Anayasanın tekrar yürürlüğe konmasıdır. Ancak bu durum İTC'nin tamamen politika dışı kaldığı anlamına gelmemektedir. Merkezi Selanik'te kalmaya devam eden Cemiyet, hükümete gönderilen telgraflarla yürütme işlerine müdahale etmeye çalışmaktan geri durmamıştır (Çavdar, 1991: 42). Ancak iktidar, Meşrutiyetle birlikte gelen özgürlüklerin bir bedeli olarak karşısında kuvvetli bir basın ve muhalefet partileri bulmuş (Ülken, 1992: 159), İTC'ye yönelik muhalefet her geçen gün yükselmiş, azınlıklar, İslamcı gruplar, ulemadan bir grup ve Batı karşıtları Ahrar Fırkasında¹³¹ birleşmiş, 13 Nisan 1909'da başarısız bir darbe girişimiyle İTC'yi alaşağı

¹³¹ Osmanlı Ahrar Fırkası Meşrutiyet'in ilk siyasi partilerinden biridir. Prens Sabahattin'in 1900'lerde Paris'te başlattığı akımın 1908'le birlikte siyaset sahnesine çıkan siyasallaşmış biçimidir. Ayrıntılı bilgi

etmeye çalışmıştır. Bu girişim karşısında hem asker hem sivil kanadı harekete geçen Cemiyet, bir yandan örgüt ve kulüpleri aracılığıyla örgütlenerek darbe girişimini protesto eden telgraflar çekmiş, diğer yandan ayaklanmayı bastırarak askeri güç toplamıştır (Çavdar, 1991: 52). Dolayısıyla henüz 1909'da İTC'nin hem Rumeli hem Anadolu'da ciddi bir örgütlenmeyi başardığı görülmektedir. Diyarbakır bölümünde değinildiği gibi Gökalp, bu dönemde Diyarbakır'daki örgütlenmenin başındaki isimlerden biridir.

Bu grupların siyasi mücadelesi, 1909'da Padişah Abdülhamit'in tahtan indirilmesiyle iyice beliren otorite boşluğunu doldurmak üzere iyice kızışmıştır (Doğan ve Alkan, 2010: 13). Dolayısıyla 1909-1913 yılları arası İTC ve muhalifler arasında sürekli bir iktidar mücadelesi devam etmiş, siyasi gerginlik yükseldikçe kamplaşma daha belirgin hale gelmiş; modernist İslamcılar ve Türkçüler İttihatçılarla birleşirken, geleneğe ve Osmanlı düşüncesine bağlı İslamcılar dönemin muhalefet merkezi Hürriyet ve İtilaf Fırkasında¹³² birleşmişlerdir (Ülken, 1992: 201).

1913 ülkenin siyasal düzeni açısından bir dönüm noktasıdır. İTC hükümetinin sadrazamının öldürülmesiyle başlaması planlanan suikastlar zinciri önlenmiş, suikastçılar asılarak ve diğer pek çok muhalif sürülerek olayların büyümesinin önüne geçilmiştir. Bu sırada yurt dışında bulunan Prens Sabahattin de gıyaben idama mahkum edilmiştir (Durukan, 2009: 148). Özetle bu dönem ciddi bir siyasi çatışma¹³³ yaşanırken bu kampların sosyoloji anlayışları da çekişme içindedir.

için bkz. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt:1 (2. Baskı), İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988, s. 142- 170.

¹³² Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet döneminin en büyük ve en etkili muhalefeti olmuştur. 21 Kasım 1911'de kurulan Fırka, İTC iktidar tekeli kırarak üzere bir araya gelmiş farklı düşünceden gruplardan oluşmaktadır. Bunlar arasında, Ahrar Fırkası yanlıları, demokratlar, sosyalistler yer almaktadır. Programlarında Osmanlılık, Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi görüşü, meşrutiyetçilik, liberal ekonomik düşünce yer almaktadır. Bu anlamda Prens Sabahattin'in Fırka üzerinde etkisi kolayca görülebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt:1 (2. Baskı), İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988, s. 263-312.

¹³³ Kansu (2016) bu mücadeleyi, liberal demokratik yönetimi hedefleyen İTC ile statükocu, muhafazakar, imtiyazlı sınıflardan oluşan muhalefet hareketi arasında geçen bir çatışma olarak okumaktadır. Her ne

Her grup kendi siyasal programını hakim kılmaya çalışırken, dolaylı yoldan sosyolojik görüşlerin de çatıştığı bir alan ortaya çıkmıştır. Böylesi bir ortamda İstanbul'da sosyolojik düşüncenin gelişimi açısından en önemli hareket *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye*¹³⁴ Mecmuası'nın çıkarılmasıdır. Adında “sosyoloji” ibaresini bulunan ilk yayın olan Dergi, İstanbul'da gelişen sosyolojik akımın temsilcisi olmuştur.

6.2. *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Osmanlı topraklarında bir gazete ve dergi patlaması yaşanmış; bir yıl içinde sadece İstanbul'da yayımlanmaya başlayan gazete ve dergi sayısı üç yüzü bulmuştur (Toprak, 1985: 126). Ancak bu dergilerin pek çoğunun yayın hayatı pek de uzun sürmemiştir. *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* işte böylesi bir dönemde Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamında yayına başlayan, içerik ve nitelik açısından öne çıkan, görece uzun soluklu bir dergidir. Bilimsel bir dergi olma amacıyla yola çıkan derginin bu amacına uygun biçimde Türkiye'de sosyal bilimler alanında yayımlanmış ilk ciddi bilimsel yayın olma özelliği taşıdığı söylenebilir. Literatürde, derginin siyasetten uzak, bilimsel bir yayın olduğu sıklıkla tekrar edilmektedir (Fındıkoğlu, 1934: 168; Ülken, 1992: 160). Bu nedenle yayınların her birinin bir parti veya siyasi grubun sözcüsü olmaktan ileri gidemediği bir devirde (Koloğlu, 1985: 91) *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nın pozisyonu anlamlı gözükmektedir.

1908-1911 yılları arasında İstanbul'da 27 sayı olarak yayımlanan derginin sabit yazar kadrosu Mehmet Cavit, Ahmet Şuayb, Rıza Tevfik ve Bedii Nuri'den

kadar muhalefet içerisinde böyle unsurlar bulunsa da tüm muhalefeti meşrutiyet karşıtı olarak okumak doğru gözükmemektedir. Örneğin Kansu, Prens Sabahattin'i liberal görüşlerinin aksine en büyük statükocu olarak konumlandırmaktadır.

¹³⁴ Osmanlı bilim dünyasındaki, Batılı bilim terimlerinin karşılıklarının bulunamaması sorunu bu derginin isminde de karşımıza çıkmaktadır. En temel anlamıyla toplumsal bilimler anlamına gelen ulum-ı içtimaiye, bugün bir disiplin olarak kurumsallaşmış sosyolojinin sınırlarını oldukça genişleten bir terimdir. Bu sınırların genişliği derginin içeriğinden de rahatlıkla okunabilmektedir.

oluşmaktadır. Dergi, “ulum-ı içtimaiyenin”¹³⁵ yararlı verilerini” içeren makaleler yayınlamak üzere yola çıkması açısından önemlidir. “Mukaddime ve Program” başlıklı giriş yazısı derginin, memleketin ciddi bir ihtiyacını karşılamak, milletin iktisat ve toplumsal bilimlere ilişkin bilgi birikimlerini arttırmak üzere çıkarıldığına işaret etmektedir. Zira Osmanlı milleti gerek eğitimsizlikten gerekse otuz üç yıl süren Abdülhamit’in baskıcı yönetimden dolayı dünyada yaşanan önemli iktisadi ve toplumsal değişimlerden habersizdir. Siyasal olarak güçlü olmanın iktisaden güçlü olmak anlamına geldiği yeni dünya rejiminde ülkelerin ekonomilerindeki yükseliş ve düşüşler analiz edilerek dersler çıkarılması elzemdir. Giriş yazısında uzunca bir iktisadi ve mali açıklama kısmından sonra -derginin adına uygun şekilde- “ulum-ı içtimaiye”ye (toplumbilimleri) değinilmektedir. Son zamanlarda gittikçe gelişen Auguste Comte ve Le Play’in toplumbilime ilişkin açtığı yolların neredeyse her konuya uygulanabilir olduğu ifade edildikten sonra, toplumbilim olmaksızın yenileşme ve ıslahat hareketlerinin sağlıklı şekilde ilerleyemeyeceği, ülkenin ıslah ve imarı için toplumbilimlerin şart olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle dergide toplumbilimin önde gelen isimlerinin düşüncelerine, yayınlarına yer verileceği ancak kesinlikle aşırı uçlardaki düşüncelerin propagandasının yapılmayacağı eklenmektedir (Şuayb vd, 2015 [1908]: 10-11).

Dergi çevresinin dört temel kaynaktan beslendiği söylenebilir. Bunlar Comte pozitivismi, Spencer’ın organizmacı ve evrimci görüşü, Le Play’ın Science Sociale teorisi ve J. Stuart Mill’in liberal yaklaşımlarıdır. Bu kaynakların ortak yönü derginin zihniyetine de yansımıştır: toplumdaki karmaşanın yeniden düzenlenmesi için çözüm arayışında olmaları, bu doğrultuda toplumun; doğa bilimlerinde uygulanan metotlarla bilimsel bir açıdan ele alınıp anlaşılabilmesine inanmaları (Doğan ve Alkan, 2010: 8). Sosyolojinin toplumsala ilişkin mutlak doğruları bulacağına ilişkin inanç, dergi

¹³⁵ Kelime anlamı “toplumbilimleri”ne karşılık gelen ulum-ı içtimaiye bu dönemde hukuk, tarih, iktisat, psikoloji vs. gibi tüm sosyal bilimleri içerecek şekilde kullanılmaktadır.

çevresinin sosyolojiye yaklaştıran temel unsur olmuştur. Dergi çevresine göre toplum belirli kanunlara dayanan, öngörülebilir bir hedefe odaklanmış bir organizma iken sosyoloji insana özgü ilişkileri ve bu ilişkilerden kaynaklanan kanun ve sistemleri inceleyen, toplumun mutlak kurallarını bulmaya odaklanan bir bilim dalıdır (Doğan ve Alkan, 2010: 40 - 45). Özetle dergiye ilişkin genel kabul organizmacı ve evrimci bir toplum anlayışını benimseyen liberal ve pozitivist bir yayın olduğudur. Daha önce sözü edildiği gibi pozitivist Osmanlı'daki ilk "temsilcisi" Ahmet Rıza olmakla birlikte sosyolojik düşünce bakımından pozitivistle daha anlamlı ilişkiler kurulması ancak UIİM ile mümkün olmuştur. Giderek güçlenen pozitivist düşüncenin yayın organı olan dergi (Toprak, 1985: 127) Ahmet Rıza'dan farklı olarak Comte metodolojisinin yalnızca politik kısmıyla değil felsefesiyle de ilgilenmiştir (Fındıkoğlu, 1961: 304).

Derginin liberalliğine ilişkin kanı ise büyük ölçüde 1908'den sonra liberalizmi benimseyen İTC yönetiminin ekonomiden sorumlu ismi Mehmet Cavit'in¹³⁶ dergide yayımlanan metinlerindeki liberal vurguyla ilişkilidir. İTC yönetimi Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından liberal politikaları¹³⁷ hayata geçirmeye çalışmış ancak liberalizmin mevcut problemleri çözümedeki yetersizlikleri gözden düşmesine neden olmuştur. Ancak yine de liberal düşüncenin Birinci Dünya Savaşı'na kadar etkili olduğu söylenebilir. Yönetimde liberal düşüncenin etkili olmasından ve liberal politikaların uygulamaya geçirilmesinde Partinin maliye nazırı Cavit Bey'in öncü rol oynadığı unutulmamalıdır. Dolayısıyla dergi Cavit Bey'in gündelik siyasetteki liberal anlayışı

¹³⁶ Mehmet Cavit (1875-1926), İTC'nin mali siyasetinin belirlenmesinde önemli rol oynayan Osmanlı Maliye nazırı ve iktisatçısıdır. Bir sonraki bölümde Mehmet Cavit ile ilgili ayrıntılı bilgi verilecektir.

¹³⁷ II. Meşrutiyet'in ilanını bir toplumsal hareket olarak değerlendirenlerce (Kansu, 2002; Arol, 2005) "1908 Devrimi" liberal kapitalist bir rejim kurmaya yönelik bir girişim olarak İTC'nin o dönemki politikasını ortaya koymaktadır. İTC'nin 1908'deki temel motivasyonlarından biri liberalizmdir. Zira bu dönemde 1905'te Rus ve 1906'da İran Devrimi, rejim değişikliği ve reform taleplerinin tamamı liberal prensipler üzerine inşa edilmiştir. Bu anlamda İTC, birey ile devlet arasındaki yapıların tasfiye edildiği, anayasal vatandaşlığın tanımlandığı bir siyasal düzenle, kapitalist ekonominin kurumsallaşarak ivme kazandığı bir gelişim çizgisi üzerinde ilerlemeyi hedeflemişlerdir. Bununla birlikte döneme ilişkin pek çok çalışmada liberalizm üç, beş kişiye mal edilen marjinal bir fikir akımı olarak değerlendirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. F. Hasan Arol, Cavit Bey, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 7: Liberalizm (ed. Murat Yılmaz), İstanbul: İletişim, 2005.

ölçüsünde liberaldir. Zira Dergi çevresi, Jön Türklerin liberal kanadı olma iddiasındaki Prens Sabahattin'e yakın durmamış, onun sosyal bilimi siyasete uyarlama çabasını benimsememiştir (Ülken, 1992: 159-161). Ayrıca Sabahattin'in adem-i merkeziyetçi düşüncelerinden uzak durmuşlardır (Doğan ve Alkan, 2010: 15). Dergi her ne kadar merkeziyetçi İTC kanadına yakın olsa da dergide Prens Sabahattin'in benimsediği science sociale ekolünün izlerini görmek mümkündür (Mühürdaroğlu, 2014: 71).

Diğer yandan derginin liberalliği genel anlamda Osmanlı aydınının liberalizm anlayışına paralel şekilde evrimci bir toplum anlayışı ile birlikte değerlendirilmelidir. Osmanlı liberalizmi, ilkel toplumdaki modern topluma geçişte bir taraftan toplumsal düzenin korunması adına muhafazakarlığın önemini vurgularken diğer yandan toplumsal ilerleme için aydının mevcut düzenin dışına çıkması gerektiğini savunur. Bu nedenle bireysel özgürlüğü savunan bir liberal düşünceden çok elitlerin öncülüğüne vurgu yapan Spencercü yorumu benimsedikleri söylenebilir. Bu anlamda bireycilik, seçkinin konumunu güçlendirip onun topluma yol gösterme vazifesi ile ilişkilendirilmiştir (Doğan, 2005: 75-82). Derginin yazarlarının büyük kısmı Spencer'ın bireyciliğinden etkilenmiş olsa da, dergi metodolojik bireycilikten, kısa süre sonra Gökalp'in temsilcisi olacağı, Fransız organizmacılığının toplum merkezli açıklamalarına bir geçişi yansıtır (Mühürdaroğlu, 2014: 71). Özellikle derginin yazarlarından Bedi Nuri, dergi çevresine hakim olan Spencercü görüşü aşarak kolektif bilinç kavramına giden yolu açmıştır (Ülken, 1992: 170).

Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, özetle doğa kanunlarına bağlı bir toplum algısına sahip olmakla birlikte, toplumsal dönüşüm ve ilerleme için bu kanunları bilen bir aydın sınıfının gerekliliğine inanır. Toplum edilgen bir yapıdır, dönüşmesi için aydınların müdahalesi şarttır. Aydınların kılavuzluğun da toplum terbiye (eğitim) yoluyla dönüşüp, gelişebileceklerdir. Tam bir toplum mühendisliği zihniyetine sahip dergi, bunun gerçekleşebilmesi için merkeziyetçi bir devlet yapılanmasına ihtiyaç

duyar, zira aydınlara toplumu “aydınlatmak” üzere bir hareket alanı açılması zorunludur. Ancak seçkin aydınların müdahalesi dışında gerçekleşecek bir dönüşüm, ilerleme değil istikrarsızlık doğuracağından yapıcı değil yıkıcı bir etkisi olacaktır. Eğitimsiz çoğunluğun ilerlemeci azınlığa üstün gelme tehlikesine karşın demokratik sisteme ve parlamenter süreçlere de şüpheyle yaklaşan dergi çevresi gerektiğinde bu süreçlerin yönlendirilebileceğini savunmaktadır. Dergi toplum mühendisliğine dayalı kısıtlayıcı ve yönlendirmeci siyaseti ile iktisadi liberalizm bir araya getirmeye çalışmıştır. Milli bir burjuvazi yaratarak bürokratik seçkinleri tamamlayan bir ekonomik seçkinler sınıfı oluşturmayı hedefleyen dergi çevresi böylelikle yegane amaç olan terakkinin mümkün olabileceğini savunmuştur (Doğan ve Alkan, 2010: 161-164)

6.2.1. Derginin Politik “Tarafsızlığı”: Maliye Nazırı Cavit Bey

Daha önce de değinildiği gibi derginin daimi yazar kadrosu Mehmet Cavit, Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayp’ten oluşmaktadır. Bu isimlerden Mehmet Cavit ve Rıza Tevfik derginin tarafsızlık politikasına rağmen aktif olarak siyasetle ilgili isimlerdir. Bu anlamda özellikle Cavit Bey’in fikirlerini aktif üyesi olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Meşrutiyet sonrası programından ayrı değerlendirmek mümkün değildir.

Mehmet Cavit (1875-1926), İTC’nin mali siyasetinin belirlenmesinde önemli rol oynayan Osmanlı Maliye nazırı ve iktisatçısıdır. Selanikli köklü bir Yahudi aileye mensup olan Mehmet Cavit, Osmanlı topraklarındaki bir kısım Yahudi gibi görünüşte Müslüman olup gizlice geleneklerini korumaya devam eden gruptandır (Sabatay, dönme veya avdeti olarak adlandırılır). 1896’da Mülkiye’den mezun olmasının ardından henüz üç yıl geçmişken İlm-i İktisat (politik ekonomi) başlıklı dört ciltlik bir kitap yayımlamıştır. İstanbul’da bir süre çeşitli kurumlarda memurluk ve öğretmenlik yapmış, görüşleri tehlikeli bulunarak öğretmenlik görevinden alınmasının ardından 1902’de Selanik’e dönmüştür. Burada bir yandan Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin teşkilatlanmasında ve mason locasında aktif görev alırken, bir yandan da özel bir lisenin

müdürlüğünü yaptığı bilinmektedir (İlkin, 1993: 175; Arol, 2005: 48-51). Yöntem (1962: 3) Selanik anılarında Cavit'in şehirdeki muhalif gençler için bir toplantı yeri tahsis ettiğini ve gençlere iktisat dersi verdiğini aktarmaktadır. 1907'de yurtiçi ve yurt dışı muhalif grupların birleşerek İttihat ve Terakki adını almasıyla Cavit Bey teşkilatın önde gelen isimlerinden biri olmuş, Meşrutiyet'in ilanına kadar Selanik'te faaliyetlerine devam etmiş, 1908 genel seçimlerinde Selanik mebusu seçilmiş ve yeni rejimin yerleşmesini sağlamak üzere Selanik'ten İstanbul'a giden İTC ekibinin içinde yer almıştır (Eroğlu, 2008: 32- 40; Çavdar, 1991: 56).

İstanbul'da döndükten sonra bir dergi çıkarmak üzere harekete geçen Cavit Bey ve arkadaşları 28 Aralık 1908'de *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nın ilk sayısını yayımlamışlardır.¹³⁸ Cavit Bey bu dönemde aynı zamanda Selanik milletvekili olarak Mecliste yer almaktadır (Eroğlu, 2008: 41). İTC'nin on yıllık iktidar döneminin (1908-1918) yaklaşık altı yılında Maliye nazırlığını üstlenen Cavit Bey, sahip olduğu liberal iktisat anlayışına paralel uygulamalar yapmaya çalışmıştır.

Osmanlı'da öncelikle bireyin hak ve özgürlüklerinin bir ifadesi olan hürriyet bağlamında siyasal liberalizm gelişmiştir. Dönemin muhaliflerinin ve özellikle Jön Türklerin eleştirilerini siyaset üzerinden şekillendirmeleri ve iktisadi konulardaki eksiklikleri, iktisadi düşünce alanında bir boşluk yaratmış ve bu boşluk "serbesti" kelimesinin büyüyle iktisadi alanda da liberal bir politikanın benimsenmesine yol açmıştır (Mardin, 2016a: 71). Bu anlamda Cavit Bey gibi liberal iktisadi düşünceyi iyi bilen bir ismin Maliye nazırı olması şaşırtıcı değildir. Ancak Cavit Bey, liberal

¹³⁸ Mehmet Cavit, Türkçe yazılmış ilk istatistik kitabı olma özelliğine sahip "İhsaiyat" başlıklı kitabının önsözünde 1901 (1317) senesinin Mayıs ayında Cahit (Hüseyin) ve Şuayb (Ahmet) ile birlikte *Ulum-ı Hazıra Kütüphanesi* kurarak; iktisat, maliye, tarih, hikmet-i içtimaiye (sosyoloji), ihsaiyat (istatistik), terbiye, felsefe, lisan, ahlak, ahval-i ruhiye (psikoloji), hukuk kısacası sosyal bilimlere ilişkin eserler yayımlamayı planladıklarından bahseder. Böylece Osmanlı toplumuna dönemin bilimsel gelişmeleri aktarılabilir. Bu planları dönemin siyasi koşullarında gerçekleşmemiş, Cavit 1904'te çağrısını yinelenmiş, sözü edilen alanlarda yazılan eserlerin yayımlanacağını dile getirmiştir. Ancak bu isimlerin bir araya gelerek benzer amaçlı bir dergiyi çıkarabilmesi için Meşrutiyet'in ilanını beklemeleri gerekmiştir. Bkz. Mehmed Cavid (1320/1904), *İhsaiyat*, İstanbul: Matbaa-ı Amire. Dolayısıyla Türkiye'de sosyolojik düşüncenin başlangıcı kabul edilen *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nın temellerinin henüz 1901'de atıldığı söylenebilir.

düşüncenin kapsamlı bir yorumundan ziyade daha çok pratik sonuçlarıyla ilgilenmiştir (Doğan, 2005: 76). Cavit Bey sıkı bir liberal olmakla birlikte günün sorunlarına çözümler üretmek için fikirlerinde radikal olmamış, realist bir aksiyon insanı olarak pratik çözümlere odaklanmıştır. İşte bu odaklanış Cavit Bey'in liberalizmden devletçi, müdahaleci bir iktisadi anlayışa nasıl geldiğini açıklamaktadır. Ancak kendisi milli iktisat taraftarlarını aceleye kapılmamak konusunda uyarmıştır. Aşırı milliyetçi görüşlerin ve Türkçü tezlerin Osmanlı iktisadında yeri olamayacağını savunmuştur (Tunaya, 2000: 404-406). Bu anlamda Cavit Bey, İTC içinde Ziya Gökalp'in karşısında konumlanan kişidir. Her ikisi de İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden olan bu ikiliden Gökalp ne kadar milliyetçi ve devletçi ise, Cavit Bey bir o kadar liberal ve kozmopolittir (Avcıoğlu, 1996: 260).

En bilinen eserleri dört ciltlik “İlm-i İktisat” serisi ile “İhsaiyat” (İstatistik) olan Cavit Bey, dergide de iktisadi ve mali konularda yazılar kaleme almıştır. Konumuz açısından Cavit Bey'i önemli kılan nokta, toplumsala ilişkin bilgi üretiminde istatistiğin önemine dikkat çekmesidir. Mehmet Cavit, toplumsal hayatta gerçekleşen olayların büyük bir bölümünün rakamlarla ifade edilebileceğine ve toplum hakkında doğru bilgi elde edilmesi konusunda istatistiğin önemine inanmaktadır (Aytaç ve Balcı, 2007: 68-71).¹³⁹

¹³⁹ Aytaç ve Balcı (2007), Türkiye'de sosyolojik düşüncenin iki önemli ismi Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp'in teorileri gözlem ve analize dayalı Le Play ve Durkheim ekollerinden etkilenmiş olmalarına rağmen, bu teorilerin Türkiye'ye ithalinde metodolojik arka planları göz ardı ederek skolastik bir imanla benimsediklerinden söz etmektedir. Bu analiz bir yönüyle doğru olmakla birlikte en azından Gökalp'in toplumsal yapıya ilişkin gözlem ve analiz çabası içinde olduğunu ifade etmek gerekir. Gökalp'in “Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler” (1922) çalışması böyle bir çabanın ürünüdür ancak elbette Fransız istatistiklerinden devasa bir “İntihar” çalışması çıkaran Durkheim'ın analizi yanında bu çaba sönük kalmaktadır. Bunun yanında dönemin veri derleme çabalarına bir örnek olarak Ahmet Şerif Bey'in 1909-1914 arasında Osmanlı topraklarının çeşitli bölgelerine yaptığı gezileri sırasında ortaya çıkan gezi notlarını anmak gerekir. Ahmet Şerif Bey gezilerini İTC ve yayın organı Tanin gazetesi adına, onların teşvikleriyle gerçekleştirmiştir. Bu anlamda gezilerin asıl amacı Cemiyet'in Anadolu'yu tanıma çabasıdır. Bununla birlikte çalışma dönemin toplumsal yapısını betimleyen, toplumsal ilişkilerini (ağa, eşraf, köylü), ekonomik ve siyasi örüntülerini ortaya koyan bir kaynak olması bakımından önemlidir. Bkz. Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin (Ed. Mehmed Çetin Börekçi), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

6.2.2. Memleketi Kurtarmaktan “Toplumsal Sorunlara” Sosyoloji: Bedi

Nuri ve Ahmet Şuayb

Daha önce de söz edildiği gibi Dergi genel anlamda iktisat ve geniş bir perspektifle toplumbilim konularında halkı bilgilendirme amacıyla çıkarılmıştır. Dergide iktisadi düşünceye ilişkin yazılar büyük oranda kuruculardan Mehmet Cavit Bey tarafından üstlenilirken, derginin sosyolojik düşünceye katkıları daha ziyade Bedi Nuri ve Ahmet Şuayb’dan gelmiştir. Bu isimlerin dışında Salih Zeki, Halide Salih, Asaf Nefi ve Doktor Ethem gibi isimler de dergide sosyolojik içerikte yazılar kaleme almışlardır (Toprak, 2013: 24).

Bedi Nuri ve Ahmet Şuayb derginin politik yansızlık iddiasını ispatlar nitelikte şaşkınlık verici biçimde dönemin siyasi çalkantılarından uzak durmayı başarmışlardır.¹⁴⁰ Belki de tam da bu nedenle bugün Türkiye’de sosyoloji denilince akla gelmeyen iki isim olarak kalmışlardır. Bu çalışmanın amaçlarından biri de gölgede kalmış isimlerin sosyolojik düşünceye katkılarını ortaya çıkarmak olduğundan bu iki isim ayrıca önemlidir.

Ayrıntılı bir yaşam öyküsü bulunmayan Bedi Nuri’ye ilişkin bilgiler sınırlıdır. 1872’de İstanbul’da dünyaya gelen Bedi Nuri Mülkiye Mektebi mezunudur. Çeşitli kurumlarda memurluk, okullarda öğretmenlik, yöneticilik ve bir dönem kaymakamlık yapmıştır (Soyyer, 1996: 46-47). Mülkiyeli olmak Bedi Nuri’nin kimliğinin önemli bir parçası gibi görünmektedir. Zira mülkiye mezunlarının memlekete karşı büyük bir sorumluluk taşıdıklarını düşünmektedir. Meşrutiyet’in ilanı ile toplumun birçok kesiminde beliren örgütlenme eğilimi dalgasında kurulan Mektebi Mülkiye Mezunları

¹⁴⁰ Bedi Nuri’nin II. Meşrutiyet’in ilanından önce hiç bir yayınının bulunmaması, bulunduğu yüksek mevkili memuriyetler ve diğer pek çok muhalif Jön Türk’ün aksine yurt dışına hiç çıkmamış olması, kendisinin istibdat döneminde fikirlerini açıklamaktan kaçınarak Abdülhamit yönetimiyle sürtüşmediği şeklinde okunabilir. Ayrıca Bedi Nuri siyasetin bir bilim olmaktan çok uzak durumunu eleştirerek siyasi manevraların çoğu kez siyasi ihtiraslarla yapıldığını savunmaktadır. Bkz. Bedi Nuri, Felsefe-i Siyaset: Siyasette Kavanin-i Tabiiye ve Kavaid-i Tecrübiye, Şehbal, S. 48, 1912. Bu anlamda kişisel olarak siyasetten uzak durmayı seçtiği öne sürülebilir.

İttihad ve Teavün Cemiyeti'nin de¹⁴¹ bir üyesidir. Bedi Nuri her ne kadar politika dışı olarak değerlendirilse de mensubu bulunduğu derneğin iktidarla ilişkisi irdelenmelidir.¹⁴² Dernek 1909-1911 yılları arasında kamu yönetimi alanında fikir alışverişinde bulunmak amacıyla (sadece üyelerinin yazabildiği) “*Mülkiye*” isimli bir dergi yayımlamıştır. II. Meşrutiyet döneminin çoğu dergisinde rastlandığı gibi *Mülkiye*'de de özgül alanının sınırları dışında ülkenin siyasi ve toplumsal meseleleri üzerine yazılan yazılara rastlanmaktadır. Dergide Bedi Nuri, yerel idare teşkilatının yapısal sorunlarına değinerek çözüm yolları önermiştir. Bunun yanında bürokrasinin ağır ve hantal yapısına da eleştiriler getirerek yerel yönetimlere daha fazla yetki tanınması gerektiğini savunmuştur (Beşikçi, 2010: 171-175). Görev yaptığı bölgelerde, eşrafın nüfuzuna dikkat çekerek derebeylik sisteminin hala yürürlükte olduğunu öne süren toplumsal yapıya ilişkin analizleri dikkat çekicidir. (Keskin, 2009: 225-236). Bedi Nuri'nin Dergide yayımlanan “*Ulum-ı İctimaiye ve Fenn-i İdare*” başlıklı yazısı konumuz açısından ayrıca önemlidir. Bu makalede Bedi Nuri, bir devlet memuru olarak sosyoloji¹⁴³ ile ilgilenmesinin gereksiz olduğu yönünde eleştiriler aldığından söz ederek, bu eleştirilere cevaben “*ulum-ı içtimaiye*”nin anlamının ve öneminin yeterince bilinmediğini ifade etmektedir. Ona göre, yönetim esas olarak fertlerden oluşan

¹⁴¹ II. Meşrutiyet dönemi siyasal partilerden ziyade derneklerin etkili olduğu bir dönemdir. Öyle ki bu dönemde siyasi partiler bile “cemiyet” özellikleri taşımaktadır (Tunaya, 1988: 367). Bu anlamda örgütlenme ve siyasallaşma açısından derneklerin birer sivil toplum örgütünden fazlası olduğu akıldan çıkarılmamalıdır.

¹⁴² Cemiyetin kurulduktan sonraki ilk faaliyetlerinden biri Selanik'e giderek İTC'nin askeri yapılanması olan Üçüncü Ordu'yu ziyaret etmek olmuştur. Kamusal meşruiyet elde etme amacıyla yapılan bu ziyaret elbette bir yönüyle siyasi meşruiyet kazanmayı da hedeflemektedir. İTC iktidarı 1908 sonrası ortaya çıkan sivil toplum patlamasına tamamen karşı olmak yerine kendi iktidarıyla uyumlu olduğu sürece sivil topluma yaşam hakkı vermeyi uygun görmüştür. Zaman içinde Mülkiyeliler Derneği özellikle memurların özlük hakları gibi meselelerde iktidarı eleştirdiği için marjinalleşmiş ve I. Dünya Savaşı sırasında da kapanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taner Timur, *Mekteb-i Mülkiye Modernleşme ve Özgürlük Kavgası 1859-1923*, *Mülkiye Dergisi*, 2009, S. 265, s. 181-218.

¹⁴³ Bugüne kadar karşılaşılan metinlerde doğrudan “sosyoloji” kelimesinin kullanıldığı ilk metin bu makaledir. Ancak metnin en başında sosyoloji olarak geçen ifade daha sonra *ulum-ı içtimaiye* olarak tekrarlanmaktadır. *Ulum-ı içtimaiye*, kelime anlamı olarak sosyal bilimlere karşılık gelmektedir, bu anlamda hukuk, tarih, iktisat, psikoloji vs. gibi tüm sosyal bilimlere içerecek şekilde kullanılmaktadır. Bedi Nuri de sosyal bilimlerin birbirleriyle yakından ilişkili olduğunu ve birbirlerine katkı sağladığını savunan isimlerden biridir.

cemiyetin düzenini, refah ve saadetini sağlamak demektir. Bunun yapılabilmesi için de o cemiyetin ne şekilde oluştuğunun, özelliklerinin bilinmesi gereklidir. Bu anlamda ulum-ı içtimaiye yönetim kademesindeki memurlar için gerekli hatta zorunludur. Özellikle Mülkiye mezunu eğitilmiş memurların toplumun yapısından haberdar olması gerektiğinin ekleyerek, ulum-ı içtimaiyenin öneminin yeterince kavranmamasından yakınıdır (Bedi Nuri, 1909a: 29-33).

Görüldüğü gibi Bedi Nuri dönemin diğer aydınları gibi sosyolojiyi araçsallaştırmaktadır. Ancak ilk defa hedef “memleketi kurtarmak” gibi büyük çaplı bir eylemden ziyade yerel yönetim mekanizmasının düzenlenmesi, çarpıklıkların giderilmesi, daha iyi hizmet verilmesi gibi hususlardır. Öte yandan Bedi Nuri’yi diğer isimlerden ayıran bir diğer nokta sosyolojiyi Osmanlı düşünce dünyasında bir disiplin olarak inşa etme çabasıdır. *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuasında* yayımlanan bir dizi makalesi (Bedi Nuri, 1909b; 1909c; 1909d) bu inşa çabasının bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda Bedi Nuri sosyolojiyi tanıtmakla işe başlar, sadece Osmanlı’da değil tüm dünyada yeni bir disiplin olarak olan sosyolojinin ortaya çıkışını özetler. Comte tarafından insan topluluklarını incelemek üzere ortaya atılan “sosyoloji”, ismi Yunanca ve Latince’nin bir karışımı olması sebebiyle “terim koyucular”¹⁴⁴ tarafından eleştirilse de bütün Avrupa dillerine bu şekliyle yerleşmiştir. Siyaset ve toplumsala ilişkin bilgi üretme çabası elbette on dokuzuncu yüzyılla başlamamaktadır. Eflatun, Aristo, Campanella, Hobbes, Rousseau gibi filozoflar bu tarzda eserler kaleme almıştır. Bu çalışmaları sosyolojiden farklı kılan nokta olgulara değil değerlere yer vererek olanı değil olması gerekeni açıklamalarıdır. Bedi Nuri’nin terimleri doğrudan kullanmasa da olgu/değer ayırımına yer vermesi önemlidir.

¹⁴⁴ “İstilah perveran” ifadesinin karşılığı olarak yazar tarafından günümüz Türkçesine uyarlanmıştır.

Metinde önce sosyoloji terimini kullanan Bedi Nuri bu noktadan sonra sosyoloji yerine “hikmet-i içtimaiye”yi¹⁴⁵ tercih etmiştir. Hikmet-i içtimaiyenin amacı sosyal olguların niteliklerini ortaya koyarak, cemiyeti ortaya çıkaran ve bir arada tutan kanunları belli kaideler çerçevesinde ortaya çıkarmaktır. Bu anlamda sosyolojinin bir disiplin olarak yerleşmesi için insan topluluklarının bir takım kanunlara bağlı olduğu fikrinin yaygınlaşması gerektiğini öne sürmektedir. Dönemin pozitivist sosyologlarının düşüncelerine benzer şekilde Bedi Nuri’de de kanun ve kural ikilisinin baskınlığı hissedilmektedir. Metnin içeriğindeki ikinci önemli nokta, bir disiplin olarak sosyolojinin kurulabilmesi için diğer disiplinlerden ayrı konumlandırılması gerektiği noktasına değinmesidir. Bu noktada, Durkheim’ın sosyolojiyi psikolojiden ayrı bir bilim olarak kurma çabaları ve Tarde ile girdikleri sosyoloji-psikoloji tartışmaları¹⁴⁶ akla gelmektedir. Bedi Nuri, metninde sosyolojinin psikolojiden ayrı düşünülmemeyeceğini savunan Tarde’a değinirken Durkheim’dan bahsetmemektedir. Comte’un bütüncül bir teori ortaya koymak pahasına sosyolojinin çeşitli meselelerine değinemediğini, teorisini uygulama alanı bulamadığını dile getiren Bedi Nuri, Comte’dan sonra başta Spencer’ın ve sonraları bir dizi -özellikle- Fransız düşünürün sosyolojinin gelişimine katkıda bulunduğunu, bu sayede sosyolojinin sosyal felsefe olmaktan kurtulduğunu belirtmektedir. Bu anlamda Bedi Nuri her ne kadar pozitivist bir sosyolojiyi benimsese de Comte’u aşan bir sosyolojik görüşün takipçisidir. Comte’un sosyal statik ve sosyal dinamik ayrımını eleştirerek toplumların sürekli bir değişim içinde olduklarını bu anlamda sosyal statikten söz edilemeyeceğini ileri sürer. Ayrıca Comte’un sosyolojiye yüklediği anlam “üç hal kanunu”nu aramaktan ibaretken Bedi

¹⁴⁵ Hikmet-i içtimaiye toplum felsefesi anlamına gelmektedir. Ancak Bedi Nuri’nin hem pozitif bilimleri hem de toplumbilimlerini felsefe olarak gördüğünü belirtmek gerekir. Zaten bu dönemde Osmanlı aydını için felsefe ile fen, pozitif bilim yerine kullanılmaktadır. Açıklama için bkz. Atila Doğan, Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm, İstanbul: Küre Yayınları, 2012, s.274.

¹⁴⁶ Sosyolojinin doğasına ve diğer bilimlerle olan ilişkisine ilişkin bu tartışma Emile Durkheim ve Gabriel Tarde arasında 1903’te yaşanmıştır. Tartışmaya ilişkin yazılı bir metin bulunmamakla birlikte tartışmanın kurgusal bir versiyonu için bkz. Eduardo Viana Vargas vd., The Debate Between Tarde and Durkheim, Society and Space, 2008, 26, s. 761-777.

Nuri'ye göre sosyoloji ne kadar toplumsal eylem biçimi varsa bunları ele almakla yükümlüdür, bu anlamda birçok sosyoloji alt disiplininin söz edilebilir (Bedi Nuri, 1909b: 81-108). Bu noktadan hareketle Bedi Nuri sosyolojinin alt alanlarını tasnif etmeyi denemiştir. Bedi Nuri'nin tasnifi Türkiye'de sosyolojiye ilişkin ilk denemedir (Ülken, 1992: 171). Bu tasnife göre sosyolojinin konusu, araştırma nesnesi ve yöntemini ele alan teorik kısmı genel sosyolojiyken; özel sosyoloji olarak adlandırılan diğer alan sosyal morfoloji (coğrafya, nüfus, köy ve şehir, yerleşim) ve toplumsal olaylar sosyolojisini (din sosyolojisi, ahlak ve hukuk sosyolojisi, iktisat sosyolojisi, dil ve edebiyat sosyolojisi, sanat sosyolojisi) kapsamaktadır (Soyyer, 1996).¹⁴⁷ Böylelikle Bedi Nuri, sosyolojiyi modern anlamda bir disiplin olarak kurgulamayı denemiştir.¹⁴⁸

Sosyoloji disiplinini etraflıca ele aldığı makale serisinin son bölümü yöntem üzerinedir. Sosyolojinin temel meselesi bir zaman aralığında belli bir bölgede mevcut olan siyasi, hukuki, ahlaki, iktisadi ve dini yapıların ne şekilde oluştuklarını ve işlevlerini ortaya koymaktır. Bunu yapmak için bu yapıların bileşenlerini tek tek ele almak, gelişimlerini aşama aşama tarihsel olarak incelemek ve karşılaştırma yapmak gerekir. Bu anlamda Bedi Nuri'ye göre sosyolojinin yegane yöntemi karşılaştırma olmalıdır. Bu anlamda sosyoloji ile tarih disiplini gün geçtikçe artan biçimde işbirliği içinde olacaklardır. Diğer yandan sadece belli bir dönemde adam öldürmeye eğilimli olmanın sebepleri ya da evlilik ve boşanmaların az ya da çok olmasının araştırılması gibi bir takım sosyal problemler araştırılmak istenebilir. Bu durumda kullanılacak yöntem istatistiksel yöntem olmalıdır. Bilimsel araştırmalarda genel olarak izlenecek

¹⁴⁷ Sınıflandırmanın günümüz Türkçesine uyarlanmış biçimi için bkz. Yılmaz Soyzer, Türk Sosyolojisinin Başlangıcında Bedi Nuri [1872-1913], İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1996.

¹⁴⁸ Bedi Nuri'nin bu sınıflaması Simmel'in genel sosyoloji, felsefi sosyoloji, formel (saf) sosyoloji ayrımını hatırlatmaktadır. Aynı şekilde Tönnies de sosyolojiyi, saf sosyoloji, uygulamalı sosyoloji ve ampirik sosyoloji olarak üçe ayırmıştır. Saf sosyoloji ve uygulamalı sosyoloji ayrımını yapan ilk isim ise Amerika sosyolog Lester Frank Ward'dır. Ward saf sosyolojiye ilişkin metnini 1903'te, uygulamalı sosyoloji metnini ise 1906'da yazmıştır. Ancak dönemin Osmanlı düşüncesinde bu üç isimden etkilenildiğine dair bir iz rastlanmamıştır.

döngüyü ise gözlem, teori, inceleme ve sonuç (akt. Soyyer, 1996: 206) olmak üzere dört evrede özetlemektedir.

Yönteme dair bu açıklamasından sonra Bedi Nuri, sosyolojinin temel meselelerinden biri olan nesnellik tartışmasına değinir. Bir toplumsal olayı tetkik etmeden önce bu konuya ilişkin bilinen her şeyin bir tarafa bırakılmasını, bir doğa bilimci gibi konuya tamamen yabancı gibi başlamak gerektiğini ileri sürer. Bununla birlikte bunun kolay olmadığını bilincindedir. Özetle Bedi Nuri, bu makale serisiyle sosyolojik düşünceye önemli bir katkı sunmuştur. Dönemin özellikleri dikkate alındığında bir disipline ait yöntemin, araştırma nesnesinin, diğer disiplinlerden farkının ele alındığı disiplin kurucu bir çaba dönemin neredeyse diğer hiç bir aydının da görülmeyen dikkate değer bir çabadır. Bu çabanın bir göstergesini de 1909'da düzenlenen Uluslararası Sosyoloji Kongresinin¹⁴⁹ yedincisine ilişkin yazdığı makalede bulmak mümkündür (Bedi Nuri, 1909e). Bedi Nuri'nin bu metni sosyolojiyi bir disiplin olarak uluslararası ölçekte takip etmesi açısından önemlidir. Kongrenin teması sosyal yardımlaşma (teavün-i içtimai) ile meslek-i teavün (solidarizm) olarak belirlenmiştir. Kongrede yer alan sunumlarda solidarizmin kökeni ve gelişimi dünyanın çeşitli ülkelerinden örneklerle açıklanmıştır (Scheuerkens, 1996). Solidarizm fikri ilerleyen yıllarda hem İttihat ve Terakki yönetiminin programında hem de Gökalp sosyolojisi başta olmak üzere Türkiye'de sosyolojik düşüncenin gelişiminde önem kazanacaktır.

Bedi Nuri'nin bu dikkate değer çabalarının ötesinde Derginin diğer isimleri gibi organizmacı ve evrimci bir sosyolojik görüşün etkisinde olduğunu eklemek gerekir. Bedi Nuri'ye (1909f) göre toplum; doğal, insan yapıp etmesinin dışında, kendiliğindedir ve nesnel yasalarla işler. Bu yasaların belirlenmesi için toplumu oluşturan unsurların bağlantıları irdelenerek toplumsal hayatın işleyiş biçimi ortaya

¹⁴⁹ 1893'te Paris'te kurulan Uluslararası Sosyoloji Enstitüsü, 1894'ten itibaren dünya çapında sosyoloji çalışan isimleri bir araya getirmek amacıyla bir dizi Uluslararası Sosyoloji Kongresi organize etmiştir. Kongrelere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Ulrike Schuerkens, The Congresses of The International Institute of Sociology From 1894 to 1930 and The Internationalization of Sociology, <http://www.swedishcollegium.se/iis/pdf/iishistory.pdf>

çıkarılmalıdır; sosyolojinin yapması gereken budur. Toplumu sosyal bir organizma olarak ele alarak incelemek de bu araştırmanın yapılmasının kolaylaştırıcaktır.

Bedi Nuri'nin sosyolojik düşüncenin gelişimine bir diğer katkısı da alan araştırması niteliği taşıyan bir çalışma yürütmesidir. Arnavutluk'a ilişkin toplumsal yapı araştırması olarak tanımlanabilecek çalışması, 1909 yılında Şehbal dergisinde bir yazı dizisi olarak yayımlanmıştır. Bu çalışması Türkiye'deki ilk alan araştırması deneyimi olarak değerlendirilebilir (Ülken, 1992: 171). Araştırmaların sosyolojik yönü Tekeli ve İlkin (1999: 187) tarafından da dile getirilmiştir. Çalışma, çeşitli Osmanlı vilayetlerinde görev yaptığı sırada gözleme imkanı bulduğu Arap ve Arnavut unsurların karşılaştırılmasıyla başlamaktadır. Her iki kavim de çetin coğrafi şartlar altında yaşamak zorunda olduklarından cesur ve çeviktirler. Bu özellik Arnavutların savaşçı olmalarını, toplumda maddi güçlerin etkili olması sonucunu doğurmuştur. Hatta savaş zamanı askerlerin hangi birliğe katılacağı gösteren "bayrak" sistemi, savaş dışı dönemlerde de kullanılmış, toplum; terzi bayrağı, çiftçi bayrağı gibi gruplara ayrılmıştır. Bayrak teşkilatı olarak adlandırılan bu sistem diğer gruplara saldırıyı ve böylelikle hayatta kalmayı meşrulaştırmaktadır. Güvenliğin tehdit altında olduğu böylesi bir toplumsal örgütlenmede kan davaları da ciddi bir toplumsal pratik olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun ilginç sonuçlarından biri, kan davaları nedeniyle hayatta kalabilmek için taş kulelere sığınan erkekler yerine toplumsal hayatta kadınların ön plana çıkmasıdır. Bedi Nuri evrimci bir analizle araştırmasını sonuçlandırır: uygarlığın gelişmesiyle bu toplumsal örgütlenme ortadan kalkacaktır. Bunun en önemli göstergelerinden biri Toska denilen Güney Arnavutluk'ta böylesi bir örgütlenmenin bulunmamasıdır. Zira Toska, analizin yapıldığı Kefa bölgesine göre gelişme çizgisinin ileri bir aşamasında gayet uygar bir toplumdur. Arnavutluk çalışmasının bir başka boyutu hukuksal düzenlemelerle ilgilidir. Bölge merkezi devlet teşkilatının etkin olduğu ve olmadığı kısımlar olarak ikiye ayrılır. Ova kasabalarında idari ve hukuki merkez

teşkilat etkin iken, dağlık bölgelerde “Dukakin”¹⁵⁰ adı verilen kanunlar merkezi hükümetin resmi kanunlarının üstündedir ve yerel yöneticiler bu kanunlara uygun hareket etmektedirler. Kan davalarının meşrulaştırılması da bu kanunların uygulanması ile ilişkilidir (Soyyer, 1996: 236-262). Özetle Bedi Nuri Arnavutluk’un toplumsal yapısını coğrafi ve kültürel özellikler ile hukuksal düzenlemeler bağlamında ele alarak çözümlenmeye çalışmıştır.

Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuasında sosyolojik düşüncenin gelişimi açısından ele alınması gereken bir diğer isim Ahmet Şuayb, çok kereler edebiyat eleştirmeni olarak çalışmalara konu olmuştur. Zira Servet-i Fünun’daki yazıları dikkate alındığında, yazıların ciddi bir pozitivizm birikimi sunmakla birlikte sanat, edebiyat ve tarih içeriği göze çarpmaktadır. Bu nedenle Şuayb’in sosyolojik içerikli metinleri için daha çok Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuasına odaklanmak yerinde olacaktır. Bununla birlikte Şuayb’le ilgili önemli bir noktaya daha işaret etmek gerekir. Şuayb’e ilişkin ortak kanı siyasi kaygılar gütmeksizin sadece bilimsel bilgi üretmeyi amaçlayan bir isim olmasıdır (Akpolat, 1994: 1). Bu kanaati sadece bugünden bakılarak yapılan değerlendirmelerde değil, dönemin yazılarında da görmek mümkündür. Ölümünden sonra Asaf Nefi (1910) Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuasında yayımlanan “Ahmet Şuayb” başlıklı yazısında Şuayb’in Meşrutiyet’in ilanından sonra kendini siyaset sahnesine atmaktansa yazılarıyla meşgul olmaya devam ettiğini, gelen mebusluk tekliflerini reddettiğini, yayıncılık dünyasına ait dedikodulara ve siyasetin münakaşalarına kulaklarını tıkadığını ifade eder. Dönemin bir diğer ismi Celal Sahir, Şuayb’in ölümü üzerine yazdığı taziye yazısında, Şuayb’in gündelik siyasetten uzak olduğunu hatta günlük gazetelerde uzmanı olduğu konularda yazmaktan dahi kaçındığını ifade eder (Celal Sahir, 1910: 125-127). Birlikte Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye dergisini çıkardığı Mehmet Cavid o dönemde maliye

¹⁵⁰ Fransa’da yüz yıl savaşları sırasında bölgeye gelip yerleşerek prenslik kurmuş Normandiya prenslerinden Ledok Jan döneminde uygulanan bu kanunlar 1912’de hala geçerliliğini koruyor görünmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilgin Çelik, Geleneksel Yapı ile Modernite Arasındaki Gerilime Bir Örnek: Arnavutluk’ta Kan Davaları ve II. Meşrutiyet Döneminde Soruna Çözüm Arayışları, *Studies of The Ottoman Domain*, 2014, 4(7), s. 18-41.

bakanı iken, Rıza Tevfik'in de Edirne milletvekili olduğu hatırlanırsa, Şuayb'ın kendi tercihiyle siyasetten uzak durduğu daha net görülür. Şuayb'ın siyasetten uzak durmasının sebebi, UIİM'de yayımlanan "Fransız İhtilal-i Kebiri" makale dizisinde açıklığa kavuşmaktadır. Şuayb'a göre (1910: 124-126) siyaset aristokratların işidir. Zira servet sahibi insanlar servetleri sayesinde zorunlu ihtiyaçlardan kurtulur, para kazanma hırsıyla hareket etmez ve paraya önem vermez. Dolayısıyla bir soylu vicdani kanaatiyle karar verip, bunun olmadığı durumlarda kolaylıkla istifa edebilir. Ayrıca aristokrat devlet işlerine daha uygun bir şekilde yetiştirilmiş ve devlet adamı olmaya daha uygun bir adaydır. Şuayb ise, en yakın arkadaşlarından biri Hüseyin Cahid'in (1910: 123-124) anlatımıyla zengin bir aileye mensup değildir. Dolayısıyla Şuayb, bir soylu işi olduğunu düşündüğü siyasetten uzak durur. Türkiye'de sosyolojinin siyasetle kopmaz bağı göz önüne alındığında Şuayb'ın bu özelliği daha da önem kazanmaktadır.

Ahmet Şuayb'ın yaşam öyküsü hakkında bilinenler sınırlıdır. 1876'da İstanbul'da dünyaya gelen Şuayb, Vefa Lisesi'nin ardından Hukuk Mektebinden mezun olmuştur. *Servet-i Fünun* dergisinde yayımlanan İngiltere ceza hukuk sistemine ilişkin makalesinin hocasının dikkatini çekmesi üzerine mezun olduğu okulda muavin (yardımcı) öğretici olarak göreve başlamıştır. Asaf Nefi'nin (1910) ifadesiyle, münzevi bir hayat yaşamasına rağmen dönemin edebiyat ve ilim dünyasından haberdar olan Şuayb, dönemin Fransası'nda çıkarılan tüm gazete ve dergilere abonedir. İlk makalesi 1895'te *Servet-i Fünun*'da yayımlan Şuayb böylelikle yayın dünyasına adım atmıştır. 1900'lerin başında basın üzerindeki baskı ve sansür nedeniyle pek çok diğer yazar gibi Ahmet Şuayb de yazı hayatından çekilmiş, istekli olmasa da memuriyete başlamıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra Mehmet Cavit ve Rıza Tevfik ile birlikte UIİM kuran Ahmet Şuayb böylelikle yayın hayatına dönmüştür. Şuayb'ın dergide birlikte çalıştığı Mehmet Cavit ve Hüseyin Cahit Vefa Lisesinden arkadaşlarıdır (C.S., 1910: 125).

Okulda geliştirilen yakınlıkların ilerleyen zamanlarda böylesi entelektüel çevreler oluşturması sıklıkla rastlanılan bir durumdur.

Yirmi yedi sayı çıkarılan UIİM’nda otuz sekiz yazısı bulunan Ahmet Şuayb derginin en üretken yazarlarından biridir. Yazılarını genellikle makale dizisi olarak tasarlayan Şuayb’ın Dergide, Fransız İhtilal-i Kebiri, Hürriyet-i Mezhebiye, Avamil-i İctimaiyye, İkinci Filib, Rusya başlıklı yazı dizileri yayımlanmıştır.

Dergideki yazıları incelendiğinde Şuayb’ın toplumsala dair görüşlerinin oldukça eklektik olduğu görülmektedir. Evrimci, organizmacı, işlevselci görüşlerin yanı sıra yer yer Le Play’in coğrafi belirlenimci görüşlerine yer verdiği, kimi metinlerde Tarde’ın taklit teorisini benimsediği görülür. Metinlerinde genellikle kaynak göstermeyen Şuayb’ın Spencer’dan açıkça söz etmesi organizmacı ve evrimci bir toplum bilimci olarak anılmasına zemin hazırlamıştır. Şuayb’ın düşüncesinin eklektik yapısını UIİM’de yayımlanan “Devlet ve Cemiyet” başlıklı tek bir yazısından anlamak mümkündür. Ahmet Şuayb, aile, din, ahlak gibi sosyal kurumların evrim kanunlarına bağlı olarak yavaş değişimlerle dönüştüğü, toplumsal değişimin de ancak böyle mümkün olduğunu savunur. Bununla birlikte sosyal kurumların toplumların ihtiyacına göre şekillendiğini savunan Şuayb, kurumların toplumda işlevi devam ettiği sürece var olabileceğini ifade ederek işlevselcilik vurgusu yapar. Yanı sıra doğadan örneklerle toplumdaki işbölümüne değinen Şuayb, toplum ile organizma arasında analogiler kurar (Şuayb, 2015[1908a]: 47-48). Yazının devamında Şuayb, insanı ve devletin oluşumunu çatışma ve mücadele bağlamında ele alır (Doğan, 2011: 80). Şuayb metinde Durkheim’in adını anmadan, bazı sosyologlara göre toplum bir gerçekliğe sahiptir, şahısların vicdanlarından ayrı bir de toplumsal vicdan vardır, ancak toplumsal vicdanın varlığı henüz ispat edilmemiştir ifadesini kullanır. 1901 gibi erken bir dönemde Durkheim’dan bahsettiği bir metnin olduğu göz önüne bulundurulursa, Şuayb Durkheim’dan haberdar olmakla birlikte görüşlerini benimsememektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere Şuayb dergideki yazılarını, Osmanlı matbuatında az rastlanır biçimde, uzunca makalelerden oluşan yazı dizileri olarak yayımlamıştır. Bu anlamda Ahmet Şuayb'ın sürdürülebilir bir düşünce hattı takip ettiği, konuları derinlikli bir biçimde ele alarak Osmanlı aydınının pek çoğunda görülen problemleri hızlıca çözmek üzere geliştirilen sığ çözümlerden kaçındığı söylenebilir.

Şuayb'ın dergide yayımlanan yazı dizilerinden biri “Avamil-i İçtimaiye” (Toplumsal Sebepler) üst başlığını taşır. Toplumsal kurumların oluşumunu belirleyen ve toplumsal olaylara etki eden etkenleri ele aldığı “Avamil-i İçtimaiye” başlıklı yazı dizisinde Şuayb, Fransız edebiyat eleştirmeni “üstadı” Taine'nin izinden gider. Taine, sanat eserinin içinde üretildiği ırk, çevre ve zamanın özelliklerini yansıttığını savunurken, Şuayb bu etkenleri toplumsal açıklamalar için kullanmayı denemiştir (Akpolat, 1994: 11). Bu bağlamda Şuayb “İrk Nazariyesi” başlıklı ilk yazısında ırkın toplumu ne derece belirlediğini odağına almıştır. Pek çok eleştiriye maruz kalmakla beraber dönemin popüler ırk teorileri toplumsal gelişmeyi ırksal dayanaklarla açıklamaya devam etmektedir. En bilinenlerinden biri Gustave Le Bon olan dönemin ırk teorisyenlerine göre ırkların fiziksel özelliklerine göre farklılıkları çok kaba ayrımlarken, esas olan ırkların psikolojisindeki farklardır. Her ırkın tabiatı, düşünme tarzı ya da zihniyeti denilen özellikleri kalıtsal yollarla taşınır. Bu nedenle bir topluluğun en zor değişen yanı ruhudur, eğitim yoluyla değişeceği iddiasına karşın kavimlerin ruhu ancak yüzyıllar sürececek bir evrimle değişebilir. Zira fikir ve hislerde ortaklık uzun süreçlerin sonunda oluşabilir. Bu anlamda çeşitli ırka mensup insanların bir araya gelerek oluşturdukları millet ancak güçlü bir yönetim altında bir arada yaşatılabilir (Şuayb, 2015 [1909a]: 40-43). Bu anlamda Osmanlı gibi farklı unsurlardan oluşan bir devletin idaresi de oldukça güçtür. Güçlü bir idare ise her unsurun tarihini ve tabiatını dikkate almakla mümkündür.

Yazı dizisinin “Tesirat-ı Muhitiye” başlıklı ikinci yazısı toplumsala ilişkin açıklamalarda çevrenin etkisini analiz etmek üzere yazılmıştır. O güne kadar yapılan analizlerde en çok söz edilen çevresel faktör iklimdir. Ancak Şuayb’a göre iklimi tek başına bir belirleyici olarak almak yeterli değildir. İklimin insanlar, toplum hatta sanat üzerinde nasıl etkileri olduğunu örnekler vererek açıklayan Şuayb, uygarlık geliştikçe çevrenin etkisinin azaldığını ileri sürer. Yazının devamında çevrenin; toplumların örgütlenmesinde, toplumsal kurumların şekillenmesinde, üretim araçları ve ilişkilerinin belirlenmesinde etkileri üzerinde durur.¹⁵¹ Yazısını, şahısların ve kavimlerin eylem biçimlerini etkileyen karmaşık pek çok faktörün bulunduğunu ve bunların hepsinin dikkate alınması gerektiğini vurgulayarak bitirir (Şuayb, 2015 [1909b]: 93-101).

Yazı dizisinin son makalesi “Para” başlığını taşımaktadır. Irk teorileri başlıklı yazısında yaşanan dönemin kâr dönemi (alem-i menfaat) olduğunu vurgulayan Şuayb buradan hareketle üçüncü yazısını para konusunda ayırmıştır. Şuayb’a göre (Şuayb, 2015 [1909c]: 181) zenginlik önceki dönemlerde sadece bir sosyal sınıfın erişebileceği bir güç olduğu halde yeni dönemde erişilebilirliği arttığından sosyal meselelerden biri haline gelmiştir. Yeni toplumsal formasyonda paranın bu derece önem kazanmasının nedeni ahlaki yozlaşma ve insan ihtiyaçlarının adeta sonsuzlaşmasıdır. Paranın bu kadar önemli hale geldiği bir toplumda ölüm, evlilik, fuhuş ve cinayet gibi sosyal olguların temeli de iktisadi meselelere dayanmaktadır.¹⁵² Bundan sonra paranın etkili olduğu sosyal olguları sıralayan Şuayb, analizine fuhuş ile başlar ve toplumun refah seviyesinin yükselmesiyle evlilik oranlarının arttığını ve böylelikle fuhşun azaldığını ileri sürer.

¹⁵¹ “Şuayb makalede Le Play’in Golf-Stream akıntısının toplumsal hayata etkisi üzerine analizinden söz etmektedir.

¹⁵² Şuayb, erken yaşta ölümle gelir seviyesinin ilişkili olduğunu Almanya, Fransa gibi ülkelerden istatistiki veriler sunarak doğrulamaya çalışır. Şuayb, analizlerinde daha çok Batı toplumlarını merkeze almıştır. Sosyal sınıfları Batı üzerinden tanımlayarak aristokrasiden bahsederken, din derken kastettiği Hristiyanlıktır. Hem derginin çıkış amacı Batıda yaşanan gelişmeleri Osmanlı halkına duyurmak olduğundan hem de Şuayb’ın, Batıyı oldukça yakından takip ettiği bilindiğinden bu durum sıra dışı olmakla birlikte anlaşılır karşılanabilir

Paranın etkilediği sosyal olgulardan ikincisi eğitimidir. Eğitim almak doğrudan parayla ilişkilidir ve hukuken eğitimi zorunlu tutmak tek başına eğitim sorununu çözmez. Parayla ilişkilendirilecek bir diğer sosyal olgu suçtur. Suç da büyük oranda ekonomik saiklerle açıklanabilir. Bunların dışında siyaset ve basın gibi alanlarda paranın otoritesinden söz edilebilir (Şuayb, 2015 [1909c]: 184-185). Paranın gittikçe daha fazla etkili olmasına rol oynayan temel unsurlardan biri demokrasidir. Demokrasi paranın üstünlüğüne dayanmaktadır ve beraberinde bir plütokrasi doğurmuştur. Bu yeni güce ancak servetten pay almak isteyen halkın hırs ve arzusu karşı durabilecektir. Fransız İhtilali tam da böyle gerçekleşmiştir. Ancak İhtilalden sonra yeni egemen sınıfların ortaya çıkması gecikmemiştir. Vaktiyle din paranın hükümdarlığı karşısında frenleyici bir mekanizma olmakla birlikte eski önemini yitirmiştir (Şuayb, 2015[1909d]:181). Bu nedenle yapılması gereken bireyin kendinden başlayarak hayat tarzını dönüştürmesi ve toplumsal ahlaki bir dönüşümü tetiklemesidir (Şuayb, 2015 [1909c]: 192-199).

On dokuz sayı devam eden ve neredeyse bir kitap hacmini bulan “Fransız İhtilal-i Kebiri” başlıklı dizi yazısı ayrıca önemlidir. Bir kitle hareketi olarak Fransız İhtilalini değerlendirirken adı geçmese de Gustave Le Bon’un fikirlerini benimsediği görülür. Şuayb (2015 [1909a]: 108-109) bireyin, topluluk halinde bulunduğu zeka seviyesinde belirgin bir düşüş meydana geldiği gibi ahlaken de zayıfladığını ileri sürerek, tehlike yaratan kitlelerin kontrol altında tutulması gerektiğini savunur. Liberal düşüncenin sözcüsü olduğu iddia edilen dergide Ahmet Şuayb’ın, Fransız İhtilali başlıklı seri makalelerinde, liberal burjuva devrimine mesafeli durması ilgi çekicidir. Oysa dergi yazarlarının genel olarak sosyal Darwinist düşünceyi benimsediği hatırlanırsa Şuayb’ın devrim yerine evrimi savunmuş olması oldukça makul görünmektedir (Doğan, 2011: 79-82). Şuayb, 1908 öncesi ihtilal yanlısı iken (Asaf Nefi, 1910), 1908 sonrası devrim yerine evrime inanmaya başlamıştır. Şuayb’ın Servet-i Fünun’da yazmayı bıraktığı 1901’den Meşrutiyet’in ilanına kadar geçen süreçte

herhangi bir yazısı bulunmadığından düşüncesinin seyrini takip etmek mümkün değildir.

Ahmet Şuayb “Hürriyet-i Mezhebiye” makale dizisinde ise din ve devlet ilişkilerini ele almıştır. Diğer yazılarında olduğu gibi önce Batı’yı inceleyerek başlayan Şuayb ilk olarak kilise-devlet ilişkisine odaklanmıştır. Temelde derginin liberal görüşlerine uygun biçimde din özgürlüğünün savunan Şuayb, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması hususunda karşıt görüş bildirmektedir. Zira, kendi ülkesi örneğinde hilafetin devlete büyük bir siyasi güç kazandırdığı görüşündedir. Pek çok unsurun birlikte yaşadığı bir devlet olarak Osmanlı’nın her unsura eşit mesafede yaklaşmasının devletin bekası için gerekli olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Şuayb 1909’da henüz devletin resmi ideolojisi olmaya devam eden Osmanlılık ideolojisini benimser gözükmemektedir (Akpolat, 1994: 33-40). Şuayb ayrıca dinin toplumsal işlevinden ziyade birey üzerindeki ruhsal etkisine odaklanmaktadır. Bu anlamda Bedi Nuri’nin din konusundaki analizlerinin aksine din çalışmasında Durkheim’dan izlere rastlanmaz.

Şuayb’ın toplumsal değişimle ilgili fikirleri Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp’inkinden farklı değildir. Dönüşümün sadece siyasal bir değişimle mümkün olmayacağını, geniş çaplı bir toplumsal yapı değişimine ihtiyaç duyulduğunu savunur. Bununla birlikte Şuayb’a göre toplumsal dönüşüm ne toplumdaki bağlara zarar verecek kadar hızlı ne de ilerlemeyi sekteye uğratacak kadar yavaş olmalıdır.

Dergide Bedi Nuri ve Ahmet Şuayb dışında öne çıkan isimler Rıza Tevfik, Satı Bey, Asaf Nefi, Salih Zeki ve Halide Salih’tir. Rıza Tevfik daha önceki yazılarında sosyoloji, psikoloji ve ahlak gibi maneviyatla ilgili, insanın özelliklerini araştırmakla görevli alanlara gerçek bilim denilemeyeceğini iddia etse de (Rıza Tevfik, 1895; akt. Hanioglu, 1981: 11) bu dergide sosyal olayları incelemek üzere bazı sosyal bilim dallarının ortaya çıktığını kabul etmektedir. Sosyoloji de bu bilim dallarından biridir.

Sosyoloji, bir kitle özelliği gösteren insan topluluklarının organizasyonunu, gelişimini organizmacı ve işlevsel açıdan metotlu bir şekilde incelenmesidir (Tevfik, 1909; akt. Akca, 1997: 63). Dergide ayrıca Rıza Tevfik'in sanayileşmeden söz eden "İngiltere'de Bir Amele Köyü" başlıklı makalesi yayımlanmıştır. Rıza Tevfik bu makalede sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan işbölümü ve uzmanlaşmadan -Durkheim'dan söz etmeksizin- bahsetmiştir. Derginin ikinci sayısında, Halide Salih ve Salih Zeki tarafından yazılan, Comte ve pozitivistlik ile ilgili uzunca bir makale yayımlanmıştır. Derginin ilk pozitivist yayın olarak değerlendirilmesinde bu makalenin katkısı yadsınmaz (Doğan, 2011: 79). Bedi Nuri'nin kardeşi Satı Bey ise derginin organizmacı toplum anlayışını öne çıkaran isimlerden biridir. "Uzviyetler ve Cemiyetler" başlıklı makalesinde organizma ile toplum arasında benzerlikler kuran Satı, evrimci ve organizmacı görüşleri özetleyerek, yazının sonunda bazı isimlerin bu benzerlikleri uç noktaya kadar taşıyarak bir "içtimai vicdan"dan bahsettiklerine değinir. Satı bu görüşü kabul etmez ve ayrıntılı incelenmesi gerektiğini düşünür. Ülken (1992: 174) Satı'nın "bazı isimler" derken Durkheim'ı değil öncülü Espinas'ı kastettiğini ileri sürmektedir. Satı Bey sonraki dönemlerde bireysel vicdan/kolektif vicdan konusunda Ziya Gökalp ile bir tartışmaya girecektir. İnsanlık tarihini sosyal Darwinist bir okumaya tabi tutan Asaf Nefi (Doğan, 2012: 256) "Mücadele-i Hayatiye ve Tekamül-i Cemiyat" başlıklı makalesinde sosyal Darwinizmin ırkçı yorumlarından uzaklaşarak toplumsal hayatın mücadeleye dayandığı düşüncesinden hareketle sosyalizme yaklaşır. Sosyal meseleleri çözmek için ahlaka sırtına dayayan isimlerden farklı olarak Asaf Nefi çözümün, adaletin sağlanması olduğunu savunur. Toplumsal sınıf mücadelelerine değinen ve Avrupa'daki işçi ailelerinden örnekler veren Asaf Nefi, Darwin'in güçlü olanın ayakta kaldığı düşüncesinin doğruluğuna inanmakla birlikte bunu kabul edilemez bulmaktadır (Ülken, 1992: 176-178). O güne değin hürriyet ve terakki kavramlarında saplanıp

kalmış Osmanlı aydını içinde sosyal adaletten söz eden bir isim olarak Asaf Nefi ayrıca önemlidir.

UİİM'nin 14 Nisan 1911'de yayımlanan son sayısıyla yayın hayatına son vermiştir. Derginin son sayıları incelendiğinde yazıların büyük çoğunluğunun imzasız olarak yayımlandığı, geriye kalan büyük bir kısmının ise Bedi Nuri tarafından kaleme alındığı görülmektedir (Akca, 1997: 208-209). Kurucu ekipten Ahmet Şuayb'in hayatını kaybettiği 1910'da Mehmet Cavit'in maliye bakanı olması, Rıza Tevfik'in ise muhaliflerin kurduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkasına geçmiş olması bu iki ismin siyasete daldığını düşündürmektedir. Dolayısıyla politikadan uzak kurucu iki isminden birini kaybeden Dergi daha fazla varlık gösterememiştir. Bedi Nuri bu tarihten sonra Şehbal ve Mülkiye mecmualarında bir süre daha yazmaya devam etmiş 1913'te Basra vilayetinde eşkıyalar tarafından öldürülmüştür (Soyyer, 2008: 93).

6.3. Siyasi Bir Mücadele: 1908 Sonrası Prens Sabahattin ve İttihat ve Terakki

1908'den sonra Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle yurtdışındaki Abdülhamit muhalifi pek çok isim İstanbul'a dönerek, faaliyetlerine buradan devam etmiştir. Bu isimlerin en etkililerinden biri de hiç şüphesiz Prens Sabahattin'dir. UİİM ile başladığı kabul edilen sosyoloji çalışmalarının Prens Sabahattin ile çok daha erken bir dönemde başladığı ve büyük oranda Avrupa'da sürdürüldüğü, 1908 sonra ise İstanbul'da devam ettiği bilinmektedir. Bu anlamda bu bölümde Prens Sabahattin'in 1908 sonrası çalışmalarına yer verilecektir.

Prens Sabahattin henüz ülkeye dönmeden Sabahattin yanlılarınca Paris'te faaliyetlerine devam eden Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti (TŞAM) İstanbul'a taşınır. Meclis-i Mebusan açılana kadar siyasi ihtirasların bir tarafa bırakılması noktasında anlaşan İTC ve TŞAM cemiyetleri birleştiğini duyurur. Birleşme esas olarak İTC'nin rakiplerini kendi içerisinde eritme hedefine ulaşmak üzere atılmıştır

(Akşin, 1972: 548; Tunaya, 1988: 400). Ancak Prens Sabahattin'in 2 Eylül 1908'de İstanbul'da dönmesinden kısa süre sonra Prens Sabahattin ile İTC arasındaki ipler gerilmeye başlamıştır. İTC'nin Meşrutiyet'in ilanından sonra yurda dönen İttihatçı olmayan isimlere mesafeli duruşu muhalif hareketlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Çavdar, 1991: 39). Bu anlamda Sabahattin ve Ahrar Fırkası kısa sürede muhalefetin merkezi konumuna gelmiş tek ortak noktası İTC karşıtlığı olan bir dizi farklı muhalif grubu bir araya getirmiştir.¹⁵³ Özellikle Rumlar, Ermeniler ve Araplar gibi azınlıklar Sabahattin'in görüşlerini desteklemişlerdir (Sucu, 2014: 147).

Muhalefetin siyasi kanadı olan Ahrar Fırkası 14 Eylül 1908'de kurulmuştur. Her ne kadar kurucuları ve yönetim kadrosu içinde Prens Sabahattin'in adı geçmese de, Paris yıllarında Sabahattin'e yakın isimlerin partide yer alması, partinin Sabahattinci akımın siyasal hayattaki ilk temsilcisi olarak yorumlanmasına sebep olmuştur (Tunaya, 1988: 142). Kansu (2016: 7) devlet adamı olmanın siyasetçi olmaktan farklı algılandığı bir ortamda Sabahattin'in bir parti çatısı altında parlamentoda çalışmanın kendisi için uygun olmadığını düşündüğünden gündelik siyasete dahil olmadığını, Partiyi perde arkasından yönettiğini savunmaktadır. Ayrıca Ahrar Fırkasının gayri resmi yayın organı Osmanlı gazetesinin sahibinin Prens Sabahattin olduğu bilinmektedir (Kansu, 2016: 55).

Meşrutiyet döneminin ilk partisi de olan Ahrar Fırkasının İTC'ye muhalefet ettiği noktalar, etnik unsurlara eşitlik tanınması ve yerinden yönetim (adem-i merkezîyet) sisteminin benimsenmesidir. Bu görüşler karşısında İTC, Ahrar Fırkasını bölücülük ve kozmopolitlikle suçlamış, İTC'nin resmi yayın organı Tanin'de Ahrar'ı ve Prens Sabahattin'i eleştiren yazılar kaleme alınmıştır¹⁵⁴ (Tunaya, 1988: 142-146). Bu

¹⁵³ İTC iktidarında kendine yer bulamayan tüm muhalifleri çatısı altında birleştiren Ahrar Fırkası, Kansu'nun değerlendirmesiyle (2016: 10) aslında Meşrutiyet öncesi imtiyazlı durumlarını korumak isteyen eski düzenin paşaları ile ulema sınıfı ve azınlıkların dinsel iktidar odağı haline dönüşmüştür.

¹⁵⁴ Ahrar Fırkasına en büyük tepki Tanin gazetesi yazarlarından Hüseyin Cahit'ten gelmiştir. Sabahattin'in İstanbul'a gelişinden iki gün sonra 4 Eylül 1908 tarihli Tanin gazetesinde Hüseyin Cahit,

mücadelenin merkezîyet/adem-i merkezîyet tartışmaları etrafında şekillenen politik bir mesele olduğu açıktır. Zira Prens Sabahattin yanlıları adem-i merkezîyetin yerel yönetimlere yetki genişliği vermek anlamına geldiğini iddia ederken, İTC adem-i merkezîyet fikrini İmparatorluğun dağılmasına sebep olacak tehlikeli bir akım olarak görmektedir (Akşin, 1972: 548-551). Dolayısıyla bu politik atışma bir süre gazete ve dergilerde yayımlanan makaleler ve verilen konferanslar yoluyla devam etmiştir. Akşin (1972: 553) Prens Sabahattin'in 1908 sonrası kaleme aldığı yazıların İttihatçıların saldırıları karşısında verdiği cevaplardan ibaret olduğunu dile getirmektedir.

Böylesi bir konjonktürde Ahrar Fırkası, 1909 genel seçimlerinde İttihat ve Terakki karşısında seçime girmiş ancak vekil çıkaramamıştır. Bu sonuca rağmen seçimlerden sonra bazı vekiller Ahrar Fırkasına geçmiş böylelikle Fırka mecliste varlık gösterebilmiştir. Fırkanın sonu, 31 Mart adı verilen ve on güç süren eylemlerle girişilen ayaklanmadan sorumlu tutulmasıyla gelmiştir. Prens Sabahattin tutuklanmış ancak kısa bir süre sonra serbest bırakılmıştır. Faaliyet gösterdiği süre boyunca Fırka gelişme olanağı bulamadığı için örgütlenememiş, sadece İstanbul'da Genel Merkez kurabilmiştir. Özetle, Osmanlı Ahrar Fırkası Eylül 1908 - Nisan 1908 arasında altı ay kadar faaliyet gösterebilmiştir (Tunaya, 1988: 154).

Sabahattinci ekip Meşrutiyet sonrasında siyasal partinin dışında bir sivil örgüt de kurmuştur. Bilimsel ve kültürel alanda faaliyet göstermek üzere kurulan bu örgütün adı "Nesl-i Cedid Kulübü"dür. Akşin (1972: 549), Kulübün TŞAMC'nin kapanmasının ardından siyasetle uğraşmak istemeyen bir kısım genç tarafından kurulduğunu dile getirirken, Sezer (1989: 62) Kulübün bizzat Prens Sabahattin tarafından kurdurulduğunu, "sözde" bilimsel bir dernek olarak Kulübün, görüşlerini "bilimsellik"

"Adem-i Merkezîyet" başlıklı bir yazıyla Prens Sabahattin'in adem-i merkezîyet düşüncesinden vazgeçerek İTC ile birleştiğini ve bunun gayet yerinde bir karar olduğunu ifade etmektedir. Bu yazıdan beş gün sonra yine Tanin'de yayınlanan "Müştak" imzalı bir yazı Sabahattin'den ayrılıkçı düşünceler taşıdığına ilişkin çıkan dedikodular hakkında kesin bir açıklama istemektedir. Prens Sabahattin 16 Eylül'de yaptığı bir konuşmayla iddiaları yalanlamış, adem-i merkezîyetten kastının tevsi mezuniyet (yetki genişliği) olduğunu yinelemiştir. Sabahattin, 4 ve 6 Ekim 1908'de İkdâm gazetesinde "adem-i merkezîyet" fikri etrafında iki makale yayınlamış, İTC gazeteleri ise siyasi taşlamalarla bu makalelere cevap vermişlerdir.

kisvesi altında yaymaya devam ettiğini savunmaktadır. Kulübün tüzüğünde şahsi teşebbüs ve yerel yöneticiliği benimsediği ifade edilerek Prens Sabahattin'in doktrinine bağlılık ilan edilmiştir (Tunaya, 1989: 402). Kulüp, Science Sociale Ekolünün eserlerinden oluşan bir kütüphane kurulması, konferanslar düzenlenmesi, araştırma gezileri planlanması ve çeviriler yapılması gibi bir kısım bilimsel amaçlarla yola çıktığını ileri sürmektedir (Tunaya, 1988: 402). Bu anlamda Kulübün İttihat ve Terakki'nin Selanik örgütlenmesine benzer şekilde işlediği söylenebilir. İTC'ye bağlı kulüplerden farklı olarak Nesli Cedid Kulübü herhangi bir siyasal örgüte bağlı olmadığını beyan etmiştir. Ancak Prens Sabahattin'e olan bağlılıkları çizmeye çalıştıkları siyasetten uzak görüntüyü sekteye uğratmaktadır. Kulübün ömrü uzun sürmemiş, 1911'de elverişli bir zaman geldiğinde tekrar faaliyete geçmek üzere Kulüp tatil edilmiştir. 31 Mart olayının ardından kapanan Ahrar Fırkası ve Nesli Cedid Kulübü yerine 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) kurulmuştur. HİF de Ahrar Fırkası gibi tüm muhalefeti tek çatı altında örgütleyen bir oluşumdur. İTC karşıtı muhalefetin yoğunlaştığı bu dönemde Halaskar Zabitan isimli askeri bir grup hükümeti tehdit ile düşürerek iktidarı ele geçirmiştir, ancak İTC bu harekete Babıali Baskını ile karşılık vermiş ve iktidarını sağlamlaştırarak ülke yönetimine geri dönmüştür. Bu olay sonrasında muhaliflere karşı geniş çaplı bir müdahale başlatılmış, uzun süre saklanmak zorunda kalan Prens Sabahattin bir süre sonra Paris'e dönmek zorunda kalmıştır (Sucu, 2014: 148).

Tekrar etmek gerekirse, 1908 sonrası döneme damgasını vuran Prens Sabahattinciler ile İTC arasındaki mücadele düşünsel anlamda bir çekişme olmaktan ziyade siyasi bir mücadeledir. Tunaya'nın (2016: 106) ifadesiyle “çarşıhanlar ne Le Play, ne Comte, ne de Durkheim, fakat bilhassa şahıs ve zümre ihtirasları olmuştur”. Bu nokta göz önünde tutularak sosyolojik düşüncenin bu çatışmanın neresinde konumlandığına bakmak yerinde olacaktır. Zira Prens Sabahattin İTC ile görüş

ayrılıklarını sosyoloji anlayışlarındaki farklılıklar üzerine temellendirmeye çalışmıştır (Sezer, 1989: 74).

Prens Sabahattin'in 1908 sonrası yazdığı yazılar daha çok İTC'ye cevap niteliği taşımaktadır. Bu cevapları "İzah" başlıklarıyla kaleme alan Sabahattin, ilk iki izahı İstanbul'da yazmışken, üçüncü izah metni 1910-1911 yıllarında Paris'te yazdığı mektup ve makalelerden oluşmaktadır. İlk iki izah¹⁵⁵ İttihat ve Terakki ile girilen siyasi polemiklere cevap niteliği taşımaktadır. İTC'nin Prens Sabahattin'e ağır ithamları karşısında, Sabahattin'in uzlaşmacı ve ılımlı yazılar yazması dikkat çekicidir. Üçüncü izah ise sekiz mektuptan oluşmaktadır. İlk beş mektup yine suçlamalara cevap niteliği taşıırken, altıncı mektuptan itibaren Prens Sabahattin Science Sociale'ci "bilimsel" görüşlerini dile getirmektedir. Sosyolojik polemik olarak değerlendirilebilecek yegane metinler bunlardır.

Prens Sabahattin, Science Sociale ekolünün yöntemine işaret ederek bu yöntemin sosyal ilerlemenin anahtarı olduğunu ileri sürer. Ona göre doğa bilimlerinin bilinmez dünyayı bilinir kılması gibi Science Sociale de gözlem ve deney metotlarını kullanarak yaptığı yetmiş beş senelik teknik analizler sonucu sosyal ilerlemenin hangi koşullarda, hangi araçlarla elde edildiğini ortaya çıkarmıştır. Buna göre toplumlar temelde cemaatçi (tecemmu-i) ve bireyci (infiradi) olarak ikiye ayrılmaktadırlar. Bu ayrım üzerinden çeşitli medeniyetlerin gelişim seyirlerini ele alan Prens Sabahattin bu ayrımı ilm-i içtima'nın büyük keşfi olarak betimlemektedir. Ayrıca Prens Sabahattin, Science Sociale dışındaki sosyolojileri sosyal meselelere odaklansalar dahi, belirli bir metot takip etmedikleri için sosyal felsefeden öteye gidemedikleri yönünde eleştirmektedir (Sabahattin, (2013 [1910]: 157-58).

Prens Sabahattin'in Science Sociale Ekolü ile diğer sosyoloji anlayışlarını kısa olsa da ele aldığı temel metin ise 1913'te yazılmasına rağmen ancak 1918'de

¹⁵⁵ Bu dönemde yazdığı metinler; "Teşebbüs-i Şahsi ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah", Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Hakkında İkinci Bir İzah" ve "Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah" başlıklarını taşımaktadır.

yayımlanan “Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?” başlıklı kitabıdır. Prens Sabahattin, bu metninde sosyal felsefe olduğunu iddia ettiği sosyoloji (ilmi içtimai) ile pozitif bir bilim dalı olduğuna inandığı Science Sociale’yi (ilmi içtima) karşılaştırır. İki perspektif arasındaki temel fark yöntemle ilişkindir. İlmi içtima gözlem metoduna dayanarak sosyal yapıya ilişkin derinlikli analizler yaparken; sosyoloji genel ve sıg bir bakış açısıyla yetinmektedir. Bu nedenle sosyoloji henüz temel bir sosyal sınıflandırma ortaya koymuş değilken; ilmi içtima seksen yıldan beri aynı metotla farklı toplumlarda yapılan analizler sonucu genelleştirilebilir bir sınıflandırma geliştirmiştir. Böylelikle sosyal dünya da tıpkı doğal dünya gibi anlaşılmaz olmaktan çıkarak, belirlenmiş, kategorilere ayrılmıştır. Öte yandan sosyoloji temel bir metottan yoksun olduğu için her sosyoloğun kendi zihnindeki yöntemle yaptığı analizlerin devamlılığı mümkün değildir. Özetle sosyoloji, ilmi içtima gibi bir ekol oluşturamamıştır. Prens Sabahattin; Spencer, Tarde, Durkheim, Gustave Le Bon gibi tüm isimleri sosyoloji çatısı altında değerlendirmektedir. Bu nedenle bütün bu isimleri kapsayan sosyoloji, ancak “belirsiz”, “şüpheli” ve “büsütün kısır” bir sosyal felsefe meydana getirebilmiştir (Sabahattin, (2013 [1918]: 235-236).

Bu mücadele açık bir politik mücadele olmakla birlikte sosyolojinin iki önemli aktörü bu mücadelede nerede konumlanmıştır? Öncelikle bu tartışmaların yaşandığı dönem, Gökalp’in henüz önce Diyarbakır’da bir süre sonra da Selanik’te olduğunu belirtmek gerekir. Bilindiği gibi Gökalp 1908 sonrası hemen Selanik’e gitmemiş, bir süre Diyarbakır’da kalmıştır. Bu dönemde Gökalp’in isminin henüz duyulmamış olduğu da eklenmelidir. Selanik’e gitmesinin ardından da “Yeni Hayat” adını verdiği düşünsel mücadeleye kendini adanmış, İstanbul’daki politik tartışmalardan uzak durmuş görünmektedir. Zira Prens Sabahattin’in görüşlerini eleştiren metinler kaleme alan isim İTC’nin sözcüsü durumundaki Hüseyin Cahit’tir. Tanyol’a (2014 [1947]: 150) göre bu yazılara esas cevap vermesi gereken kişi Gökalp’tir. Oysa sıklıkla karşı karşıya getirilen

bu iki isim birbirlerinden habersiz gibidir, her ikisinin de yazılarında diğere bir atıf görülmez.

Prens Sabahattin'i sosyolojik düşünce açısından önemli kılan yön, toplumsal yapı sorununa değinerek sosyolojik bir temele dayanan ilk tasarımı ortaya koymasındır (Sencer, akt. Sezer, 1989: 56). Ancak sunduğu kurtuluş reçetesi Gökalp ve çevresinin önerisinden çok da farklı değildir. Toplumun değışmesi gerektiğine ilişkin hem Gökalp de hem Sabahattin'de fikirler bulmak mümkünse de, bu dönüşümün nasıl olacağına ilişkin yol Sabahattin'de daha keskin hatlarla çizilmiştir. Science Sociale'in toplum sınıflandırma sistemini kabul eden Sabahattin için kurtuluş, toplumun cemaatçi toplum tipinden bireysel toplum tipine dönüşmesiyle mümkündür. Gökalp ise dönüşümün hatlarını çizmez, bunun sürekli bir yol olduğuna ve gidildikçe belireceğine inanır.

Sürekli karşı karşıya getirilen bu iki isim arasındaki farklılıklar bununla sınırlı değildir. Örneğin Tanyol'un biraz da spekülâtif yorumuyla (2014 [1947]: 148-149) Sabahattin, Gökalp'ten daha fazla objektiflik endişesi taşır. Buna karşılık Gökalp'te politik eğilim bilimsel eğilimden daha ön plandadır. Hatta Tanyol bir adım ileri giderek Darülfünun sosyoloji kürsüsünün Gökalp tarafından değil de Sabahattin tarafından kurulması durumunda bilimsel alanın politik alandan bu kadar etkilenmeyeceğini iddia eder. Ona göre üniversiteye politikayı sokan Gökalp'tir. Ayrıca İttihatçılar Gökalp'i Prens Sabahattin'e karşı kullanmışlar, aslında onun görüşlerini anlamaya çalışmamış, önemsememişlerdir. Bununla birlikte Gökalp durumdan faydalanmasını bilmiş, Durkheim sosyolojisini alana egemen kılmıştır. Yine Tanyol'un (2014 [1947] : 151) ifadesiyle Gökalp'in "arkasında fırkası ve elinde kitabı" bulunmaktadır; Sabahattin ise yalnız bir isim olmuştur.

Bir başarı kriteri olarak değerlendirilirse yurt dışında tanınır olmak açısından Prens Sabahattin bir adım öndedir. Science Sociale Okulunun önde gelen isimleriyle bizzat tanışmış, Cemiyete maddi yardımlarda bulunarak araştırmaları desteklemiş,

Cemiyetin konferanslarına katılmıştır (İlyasoğlu, 1983: 2168). Oysa Gökalp, Durkheimcılar tarafından tanınmamaktadır (Fındıkoğlu, 1962: 93). Ancak bu değerlendirme yapılırken Prens Sabahattin'in saltanat ailesine mensup olduğu unutulmamalıdır. Prens Sabahattin'in tüm bu çabasına rağmen ilmi içtima Osmanlı düşüncesinde yeterince ilgi görmemiş gözükmektedir. Bunun nedenlerinden biri Prens Sabahattin'in yönetime ilişkin adem-i merkeziyet fikrinin, İmparatorluğun asli unsuru olan Türkler tarafından memleketin parçalanması yönünde bir adım olarak görülmesi, bunun yarattığı siyasi itibarsızlığın sosyolojik görüşlerini de itibarsızlaştırmasıdır (Erişirgil, 1940; akt. Fındıkoğlu, 1962: 85). Ancak esas sorun Prens Sabahattin'in Science Sociale'ci yöntemden ziyade cemaatçi/bireyci toplum sınıflandırmasını benimsemiş olmasıdır. Oysa Ekolün önemli yanı yöntemidir. Prens Sabahattin yöntemi tanıtmakla yetinmiş (Tütengil; akt. Sezer, 2012[1989]: 56) Science Sociale'ci sınıflama teorisini bir siyasi programa dönüştürmeye çalışmıştır (Akşin, 1972: 553). Uzun dönemde etkili olmamasını ise Kösemihal (akt. Sezer, 2012[1989]: 55), sınıflandırma teorilerinin geçerliliğini yitirmesine bağlamaktadır.

Her ne kadar Sabahattinci ekol ülkede yeterince ilgi görmese de Prens Sabahattin 1913'te ülkeden ayrıldıktan sonra Science Sociale ekolünü benimsemiş ve bu düşünsel çizgide çalışmalarına devam eden isimler olmuştur. Ahmet Sanih, 1913'te Demolins'in "Yollar"ını, Fuat ve Naci 1915'te "Anglo Saksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir?"i (Anglo Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?) çevirmişlerdir. Bu isimlerin dışında Rüştü İbrahim ve özellikle Mehmet Ali Şevki'yi¹⁵⁶ de anmak gereklidir (Ülken, 1992: 178). I. Dünya Savaşının ardından İTC'nin iktidardan

¹⁵⁶ M. Ali Şevki (1881-1963) Sabahattin'in izinden giden ve 1940'lara kadar bu düşünce hattını savunan en etkili isimdir. 1918'de çıkarılmaya başlanan Meslek-i İçtimai dergisi bünyesinde Türkiye'nin sosyal monografisini çıkarmak üzere anket hazırlamış ancak Kurtuluş Savaşı nedeniyle bu çalışmalar yarıda kalmıştır. Bir sonraki denemesini ancak 1930'lerde gerçekleştirebilmiştir. 1931'de bir monografi çalışmasının nasıl yürütüleceğine ilişkin metni "Memleketi Tanıma Yolları" 1937'de İstanbul yakınında Kurna Köyünde yaptığı monografi çalışması yayımlanmıştır. Mehmet Ali Şevki 1881'de doğmuş olmasına rağmen ele aldığımız dönemde (1890-1915) herhangi bir çalışması olmadığından, Türkiye'de sosyolojinin bir sonraki kuşağı içinde değerlendirilebilir.

düşmesiyle Gökalp Malta'ya sürgüne gönderilmiş, Prens Sabahattin 1919'da tekrar ülkeye dönmüş, Sabahattinci görüşler, 1918'de "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?"in yayımlanması, 1919-1920'de *Meslek-i İçtimai* dergisinin çıkarılması, Meslek-i İçtimai Cemiyet-i İlmiyesi kurulmasıyla tekrar yükselişe geçmiştir. İlm-i içtima asıl bilimsellik payesini 1919-1920 arasında yayınlanan *Meslek-i İçtima* dergisi ve Mehmet Ali Şevki ile kazanmıştır.

Prens Sabahattin'e ilişkin değerlendirmenin en zor yanı, hakkında yazılanların ya adeta kutsallık atfedilerek ya da aşırı bir yergiyle yazılmış olmasıdır. Edinilen bilgilerden çıkarılacak nesnel bir değerlendirme, Sabahattin'in de dönemin diğer isimleri gibi esas sorunsalının "memleketin kurtuluşu" olduğudur. Kurtuluş reçetesi olarak benimsediği değerlere körü körüne bağlı olan Sabahattin'in bu değerler için siyaseten mücadele verdiği de yadsınamaz. Her ne kadar yaşamı boyunca kendisini siyasi çekişmelerin dışında bir bilim adamı olarak konumlandırmaya çalışmışsa da¹⁵⁷ adı darbe girişimlerine, siyasi entrikaları karışmıştır.¹⁵⁸ Son olarak Tanyol'un (2014[1947]: 149) Sabahattin'in siyasi ve sosyal meseleleri ilk kez birbirinden ayıran isim olarak sosyolojinin hakiki bir habercisi olduğu iddiasına karşın Bulut (2014: 5) onun, siyasetle uğraşmadığı dönemlerde sosyolojiyle de ilgilenmediğini ileri sürmektedir. Bu iddiasını, Prens Sabahattin'in Cumhuriyet'in ilanından sonra herhangi bir sosyolojik çalışma yapmamasına bağlamaktadır. Ancak Prens Sabahattin'in 1924-1948 döneminde yazdıklarına bakılacak olursa bu iddianın doğruluğunun

¹⁵⁷ Tanyol'a (2014[1947]: 147) göre Fransa'da Science Sociale ekolü mensupları nasıl ki politikadan en uzak sosyologlar ise, Prens Sabahattin de politikadan uzak durma eğiliminde olmuştur. Ancak gerek mensup olduğu aile gerekse Türkiye'nin mevcut durumu nedeniyle bunu gerçekleştirememiştir. Prens Sabahattin'in amacı da tıpkı Ziya Gökalp gibi doğruluğuna ve geçerliliğine inandığı bir metot yoluyla Türkiye'yi kurtarmaktı.

¹⁵⁸ 20 Haziran 1913 tarihinde İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen evrakta, Prens Sabahattin'in Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinde olayıyla doğrudan ilgisi olduğu raporlanmaktadır. Bu suçlama dolayısıyla idama mahkum edilen Prens Sabahattin 1913'te Paris'e kaçmayı başarmış, ancak 1919'da İTC iktidarının sona ermesiyle yurda dönebilmiştir. Belgenin metni için bkz. Prens Sabahattin, İttihat ve Terakki'ye Açık Mektuplar (ed. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul: DBY Yayınları, 2013.

tartışılabileceği ortaya çıkar. Zira Prens Sabahattin 1924-1948 yılları arasında yazdığı yazılarda sıklıkla “Science Sociale”den bahsetmeye devam etmiştir.¹⁵⁹ Bu metinlerde Prens Sabahattin’in halen, Science Sociale’in topluma ilişkin bilgi üretmenin en doğru yolu olduğuna inandığı görölmektedir. Bu anlamda Prens Sabahattin’in ilk günkü çizgisinden şaşmadığı, Science Sociale’e olan teorik bağlılığının, ne 1900’lerin başında ne de 1940’lara gelindiğinde bir uygulama araştırmasına dönuşmediği eklenmelidir.

¹⁵⁹ Bu metinler için bkz. Prens Sabahattin, Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri (ed. Mehmet Ö. Alkan), İstanbul: YKY, 2007, s. 491-537.

7. KURUMSALLAŞMA EVRESİ: İSTANBUL YILLARI (1912-1915)

Bir önceki bölümde ele alınan 1908-1912 arası dönemde İstanbul'da gelişen sosyolojik düşüncenin yanı sıra aynı dönemde yine İstanbul'da doğan bir başka hareketten “Türkçü örgütlenme”den söz etmek gerekir. Türkçülük ideolojisinin sosyolojik düşüncenin gelişimi açısından önemi, sosyolojinin Türkçülük ideolojisinin tam da merkezinde gelişmiş olmasıdır. Burada not edilmesi gereken bu analizin 1912 sonrası için yapılmış olmasıdır. Zira 1912 öncesi henüz Gökâlâp Selânik'te iken İstanbul'daki Türkçülerin sosyoloji ilgisi var görünmemektedir. 1912'de İTC Merkez-i Umuminin İstanbul'a taşınmasıyla¹⁶⁰ Nisan 1912'de Gökâlâp de İstanbul'a taşınmıştır. Bu arada Gökâlâp'in Mart 1912 seçimiyle Ergani Madeni Sancağından mebus seçildiğini¹⁶¹ de eklemek gerekir (Tanyu, 1981: 75). Ancak gündelik siyasetten uzak durmaya çalışan Gökâlâp'in mebusluk macerası uzun sürmemiştir. Selânik'te güçlü bir ekiple *Genç Kalemler* dergisini yayımlayan ve *Yeni Hayat* düşüncesi etrafında gençleri örgütleyen Gökâlâp, İstanbul'a döndükten sonra *Genç Kalemler* dergisini yayımlamaya devam etmemiş, kendisine en yakın grup olan Türkçü örgütlenmelere dahil olmuştur. Balkan Savaşından sonra Türkçülük düşüncesinin açıktan savunulur olmaya başlaması, milli birliğin kurulması gerektiği düşüncesini öne çıkarmış, Selânik'te Gökâlâp ve çevresi tarafından ortaya atılan “Yeni Hayat” ideali İstanbul'da yerini Türkçülüğe bırakmıştır (Tolga, 1949: 5-6). Her ne kadar Selânik'te kurgulanan *Yeni Hayat* düşüncesi dönüşüme uğradıysa da orada gelişmeye başlayan sosyolojik düşünce İstanbul'da da hız kesmemiştir. Bu anlamda bu dönem hem Türkçü örgütlenmeler hem

¹⁶⁰ 1912'de İstanbul'da düzenlenen ilk İTC Kongresinde, Merkez-i Umuminin geçici olarak Selânik'ten İstanbul'a taşındığı beyan edilmektedir. Ancak bilindiği gibi Selânik kaybedilmiştir ve Merkez bir daha Selânik'e dönemez. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt:3, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989, s. 233.

¹⁶¹18 Nisan 1912'de açılan meclis hükümetinde kendisine teklif edilen maarif nazırlığını kabul etmeyen Gökâlâp, 18 Ağustos 1912'de meclisin feshedilmesiyle mebusluk görevinden de ayrılmıştır. Bkz. Hikmet Tanyu, *Ziya Gökâlâp Kronolojisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 78. Gökâlâp, Merkez-i Umumi üyelerinin politik statüler işgal etmeyeceğine dair bir kuralı olduğunu ancak bu kuralın 1911'den sonra geçerliliğini yitirdiğini öne sürer, ancak bu kuralın hiçbir zaman uygulanmadığı görülmektedir.

de sosyoloji için bir kurumsallaşma evresi olarak okunabilir. İstanbul'da sosyolojinin bir ders olarak Darülfünunun programına dahil olması Selanik'te yeşeren sosyolojik düşüncenin kurumsallaşması adına atılan ilk adım sayılabilir. Bu anlamda bu bölümde sosyolojik düşüncenin geliştiği merkezler olarak öncelikle Gökalp ve ekibinin dahil olduğu Türkçü örgütlenmeler ardından da Darülfünun ele alınacaktır.

7.1. Türkçü Örgütlenme Dönemi¹⁶²

II. Meşrutiyet öncesinde çoğunlukla dil ve edebiyat alanıyla sınırlı kalan Türkçü hareket, Meşrutiyetin ilanı ile yeni bir evreye geçmiş; siyasal bir akım olarak açıktan savunulmaya başlanmış, dernek ve dergiler yoluyla yaygınlık kazanması mümkün olmuştur (Sarıay, 1993: 79). Elbette bu dönüşüm çok hızlı gerçekleşmemiş Meşrutiyetin ilanının ardından bir süre daha milliyetçilik akımının varlığı sezilmemiş, hiçbir örgüt, yayın organı ya da siyasal oluşum açıkça bu yönde bir tutum takınmamıştır. Dolayısıyla milliyetçi hareketin Meşrutiyetin ilanı ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde özellikle Balkan Savaşı sonrası yükseldiği söylenebilir (Georgeon, 1986: 53).¹⁶³ Bu anlamda henüz Ziya Gökalp ve Genç Kalemler çevresi İstanbul'a gelmeden önce Türkçü hareketin kurumsallaşmaya başladığını söylemek gerekir (Korkmaz, 1994: 165).

Meşrutiyetin ilanından sonra Türkçülüğün genel anlamda Selanik ve İstanbul olmak üzere iki merkezli örgütlendiği görülmektedir. 1908 yılında kurulan *Türk Derneği* ve 1909 yılında yayımlanmaya başlayan *Türk Derneği* dergisi, 1911'de kurulan

¹⁶²Bu başlık Yusuf Akçura'nın "Türkçülükte teşkilatlanma evresi" kullanımından ödünç alınmıştır. Akçura da bu dönemi teşkilatlanma dönemi olarak tanımlamaktadır. Bkz. Yusuf Akçura, Yeni Türk Devletinin Öncülleri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 188.

¹⁶³Şevket Süreyya Aydemir, Balkan Savaşı sonrasında İstanbul'da gelişen milliyetçi atmosferi şöyle özetlemektedir: "Şimdi İstanbul, yalnız Osmanlı Devletinin başkenti olduğu için değil, en güzel Türkçenin konuşulduğu, en ülkücü kitapların yazıldığı en geniş ufuklara seslenen yeni bir hareketin merkezi olduğu için başka bir önem aldı. Anadolu ise birden sevildi. Eski devrin Anadolu'su 'Kaba ve görgüsüz Türkü' artık tarihe karışmıştı. Şimdi milletin adı Türk, konuştuğu dil güzel Türkçe idi. Türklük şerefli bir ululuktü. Vatana ise artık, Osmanlı toprağı değil Türk yurdu deniliyordu... İnsanların da adları değişiyordu. Asıl isimlerimizin ardına yeni adlar takıyorduk: Alpler, Tekinler, Oğuzlar, Börteçeneler türemişti. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam (5. Baskı), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1974, s.63.

Türk Yurdu cemiyeti ve *Türk Yurdu* dergisi, 1911’de kurulan *Türk Ocağı* ile İstanbul Türkçülük hareketinin birinci merkezi olmuştur. İstanbul’da ortaya çıkan ve daha çok dernekler yoluyla örgütlenen hareket özellikle Balkan Savaşı öncesi, İTC’ye mesafeli durmaya çalışarak daha siyaset dışı kalmaya özen göstermiştir. Hareketin Rusya hakimiyetindeki bölgelerden gelen Türkçü aydınlar tarafından yürütülmesi, siyaset dışı özelliğini belirleyen etkenlerden biridir. Selanik’teki Türkçü hareket ise 1911’de *Genç Kalemler* ve *Yeni Felsefe* mecmuası etrafında toplanan İTC ile organik bağı belirgin bir oluşumdur (Arai, 2016; Odabaşı, 2012: 16-17). *Türk Yurdu* her ne kadar *Genç Kalemler* benzeri Türk milliyetçiliği ve dilde sadeleşme görüşlerini savunuyor olsa da, Gökalp’in etkisiyle *Genç Kalemler* çok daha politik bir duruş sergilemiştir (Temir, 1987: 45). Özellikle 1908-1912 yılları arasında bu iki merkezde toplanan Türkçü oluşumlar arasında zaman zaman mücadeleler görülmüş, ancak 1912 sonrası hareketin İstanbul’da bir araya gelmesiyle bu mücadeleler görünürde sona ermiştir.

Selanik ekibi gelmeden İstanbul’da gelişen Türkçü hareketin lideri konumundaki isim Yusuf Akçura’dır. Akçura henüz 1904 gibi erken bir dönemde, Üç Tarz-ı Siyaset başlıklı makalesiyle Osmanlıcılığı reddederek Türk milliyetçiliğini savunan ilk isimlerden biridir. Rusya’dan göç eden Türklerin önde gelenlerinden biri olan Akçura özellikle 1908-1912 yılları arasında İstanbul’da Türkçü hareketin lider ismidir.

7.1.1. Türk Derneği

Bu teşkilatlanmalardan ilki Türk Derneği’dir. Akçura’nın (2009: 458-460) anlatımıyla dernek, “1908 senesi Kasımında İstanbul’a gelen Akçuraoğlu Yusuf’un okul döneminden hatırladığı bazı Türkçülere¹⁶⁴ siyaset dışı, sırf harsi bir mahiyette bir Türk cemiyeti kurmayı ve kendilerine rehber olmayı teklif etmesiyle” kurulur. 1908 yılının sonu gelmeden kurulan Dernek ilk toplantısını Mülkiye Mektebinde yapar. Bu

¹⁶⁴ Yusuf Akçura, burada Necip Asım ile Veled Çelebi isimlerini verir.

toplantıda yer alan isimler gazetelere verilen ilanla açıklanmıştır.¹⁶⁵ Harsi (kültürel) ve bilimsel çalışmalar yapma iddiasında olan Derneğin amacı, Türk olarak adlandırılan toplulukların dilini, tarihini, edebiyatını ve kültürünü öğrenmek ve öğretmek olarak özetlenebilir. Dil konusuna ayrıcalıklı bir yer atfeden Dernek, Türk dilinin gelişmesi ve yaygınlaşmasına odaklanmaktadır. İstanbul dışında da örgütlenen Derneğin, Rusçuk, İzmir, Kastamonu ve Budapeşte’de şubeleri bulunmaktadır. 1911’de Derneğin yayın organı olarak çıkarılmaya başlanan Türk Derneği dergisi yalnızca yedi sayı yayımlanabilmiştir. Derginin içeriği incelendiğinde, bir hedef etrafında örgütlenen bir dernek yayını olmaktan uzak şekilde heterojen nitelikte olduğu görülür (Arai, 2016: 28).

Akçura (2009: 460), ömrü uzun süreli olmamasına rağmen Dernek ve derginin Türkçü düşünceye ilişkin attığı tohumun etkili olduğunu öne sürer. O dönem İTC’li yönetici kadrodan bazı isimlerin¹⁶⁶ derneğin toplantılarına misafir olması, yönetim kademesinde Türkçülüğe ilişkin bir uyanışa işaret etmektedir. İTC her ne kadar Derneğe yakın ilgi gösterse de Meşrutiyetin ilk yıllarında olmanın getirdiği ihtiyatla Osmanlıcı politikayı zedelemekten kaçınır görünmektedir (Tunaya, 1988: 415).

Dernek ve dergi üzerine yapılan analizler (Arai, 2016; Sarınoy, 1993; Tunaya, 1988) üyeler arasında görüş birliği sağlanamadığı için derneğin beklenen etkiyi yaratamadığı ve faaliyetlerine son verdiği yönündedir.¹⁶⁷ Öyle ki, Türkçü ideolojinin

¹⁶⁵ Yusuf Akçura bu noktada derginin şeffaflığına vurgu yapmak ister görünmektedir. Derneğin kuruluş toplantısına katılan isimler: Ahmet Mithat Efendi, Emrullah Efendi, Necib Asım Bey, Bursalı Tahir Bey, Korkmazoğlu Celal Bey, Veled Çelebi, Akçuraoğlu Yusuf, Boyacıyan Agop Efendi, Akif Bey, Akyığıtoğlu Musa Bey, Fuad Raif Bey, Rıza Tevfik Bey, Ferid Bey olarak listelenmiştir. Derneğe Türk olmayan Türkiyatçıların da katılabileceği tüzükte belirtilmiştir. Derneğe üye olduğu tespit edilen 63 kişi arasında Martin Hartman gibi oryantalistlerin yanı sıra gayrimüslim Osmanlılar da bulunmaktadır. Derginin üçüncü sayısında o tarihte derneğin üyesi olan kırk iki isim listelenir. Listenin tamamı için bkz. Masami Arai, Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği, İstanbul: İletişim, 2016, s. 27. Arai, listenin büyük çoğunluğunu Darülfünun müderrisleri ve diğer mektep muallimlerinden oluşmasının derginin bilimsel ve kültürel niteliğinin bir göstergesi olduğunu savunur.

¹⁶⁶ Akçura, Enver Bey’in dayısı Halil Bey ve Baha Şakir’in toplantılara misafir olarak katıldıkları bilgisini verir.

¹⁶⁷ Derneğin üyelerinden Gordlevskiy Dernek’teki durumu şöyle özetlemektedir. “ ...Üyeler arasında sürekli dargınlık olduğundan, Türk Derneği’nin gerilemesine şaşmamak mümkün mü? Herkese, kendinden başka hiç kimse, hiçbir şeyi anlamıyor gibi geliyordu. Bunda, Osmanlıların kibirli karakteri

merkezi konumundaki Derneğin beyanamesi siyasal anlamda Osmanlıcı bir ideoloji benimsemiş görünmektedir. Dolayısıyla Derneğin siyasi bir Türkçülükten ziyade, Meşrutiyet öncesinde olduğu gibi özellikle dil alanına yoğunlaşan kültürel bir Türkçülüğü savunduğu söylenebilir. Derneğin dergisinde yayımlanan makalelerin büyük kısmı dil meselesi ile ilgiliyken, Orta Asya’da yaşayan Türkleri Osmanlı Türklerine tanıtmak amacıyla yazılan yazılar da dikkate değerdir. Özetle henüz siyasal Türkçülük görüşlerinin yeterince açıkça dile getirilmediği bir dönemde kurulan Dernek daha ziyade kültürel Türkçülük ve dil meselelerine yoğunlaşmış, Osmanlıcı ideolojiyi benimser görünmüştür.

Derneğin önde gelen isimleri, Ahmet Mithat, Emrullah Efendi, Mehmet Emin Yurdakul, İsmail Gaspıralı, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali, Hüseyin Cahit gibi isimler daha sonraki yıllarda çeşitli partilere dağılarak, birbirlerine muhalefet edeceklerdir (Tunaya, 1988: 414).

7.1.2. Türk Yurdu (1911-1918)¹⁶⁸

Kronolojik olarak Türkçü hareketin ikinci önemli cemiyeti *Türk Yurdu*’dur. 1911 yılında henüz Türk Derneği dergisi yayımlanmaya devam ederken yeni bir Türkçü oluşum ortaya çıkmıştır. Derneğin kurucu üyeleri arasında Mehmet Emin, Ahmet Hikmet, Ağaoğlu Ahmet, Hüseyinzade Ali, Dr. Akil Muhtar ve Akçuraoğlu Yusuf bulunmaktadır (Akçura, 2009: 461). Bu listenin ilgi çeken yanı cemiyetin kurucu üyeleri arasında Rusya’dan göç eden ve Osmanlı düşüncesini ciddi anlamda etkileyen üç isim bulunmasıdır. Arai (2016: 84) Türk Yurdu’nun diğer Türkçü oluşumların aksine

kendini gösterir” akt. Füsun Üstel, *Türk Ocakları (1914-1931): İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: İletişim, 1997, s.34.

¹⁶⁸ 1911 yılında henüz Türk Derneği dergisi yayımlanmaya devam ederken kurulan Türk Yurdu Cemiyeti, tam da Türk Ocağı’nın fiilen kurulma aşamasında faaliyete başladığı için uzun ömürlü olamamış, üyeleri kuruluşuyla birlikte Türk Ocağı’na geçmişlerdir. Ancak, Cemiyetin kendi adıyla yayımladığı ve daha sonra Türk Ocağı’nın yayın organı haline gelen Türk Yurdu dergisi uzun dönem Türkçülük akımının sözcüsü olmaya devam etmiştir. Bu anlamda Türk Yurdu ifadesi Cemiyeti işaret ettiği gibi Cemiyetin faaliyetine son vermesinden sonra dergiyi işaret eder biçimde kullanılmaya devam etmiştir. Bkz. Füsun Üstel, *Türk Ocakları (1914-1931): İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: İletişim, 1997, s.34.

Osmanlı bir politikadan sıyrılarak Osmanlı toprakları dışında yaşayan Türkleri de kucaklayan bir anlayış geliştirdiğini bu noktada diğer Türkçü oluşumlardan ayrıldığını ileri sürer.

Türkçü oluşumları iki grupta değerlendiren Arai'ye göre, Osmanlı Türklerinden oluşan ilk grup, İmparatorluğun devamı adına Osmanlı görüşlerini korumakla birlikte Türk ruhunu da canlandırmaya çalışırken, Rusya'dan göç eden Türklerden oluşan ikinci grup Osmanlılık düşüncesinden sıyrılarak Türk birliği (Pantürkist) düşüncesini benimsemişlerdir. Türk Yurdu, Rusya Türklerinin daha baskın olduğu bir oluşumdur (Arai, 2016: 82). Bu anlamda derginin hedef kitlesi sadece Osmanlı Türkleri değil, bütün Türkler olarak belirlendiğinden dilinin sade olması önemsenmiş, dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan Türklerin birbirlerini tanımasını ve birbirlerinden haberdar olmasını sağlamak hedeflenmiştir. Zira Osmanlı Türkleri milli ruha sahip olmaktan çok uzaktır ve Osmanlı toprakları dışındaki Türklerle ilgilenmemektedir. Siyaseten herhangi bir oluşuma yakın durmayacağını ileri süren Cemiyet, Türk unsurunun menfaatini sağlamayı tek siyasal hedef olarak belirlemiştir (Akçura, 2009: 460).

Daha önce de belirtildiği gibi Türk Yurdu henüz kuruluş aşamasında iken Gökalp ve çevresi henüz Selanik'tedir ve Genç Kalemler dergisi etrafında ihtiyatlı Türkçü politikalar konuşulmaya başlanmıştır. Arai'nin (2016) yaptığı ayrımla Selanik ve İstanbul ekibi olarak ikiye ayrılan Türkçü oluşumlar arasında 1908-1912 yılları arasında zaman zaman mücadeleler yaşandığından söz edilebilir. Akçura'nın (2009: 469) ifadesiyle İTC bir dönem tüm fikir hareketlerini kendine mal etmek amacıyla propagandalar yaptığı gibi Türkçülük hareketini de kendine mal etmeye çalışmıştır. "Selanik'te oturan esrarengiz İttihat ve Terakki Komitesi"nin bazı üyeleri Türk Derneği kurulunca burayı ziyaret etmeye başlamış, Türk Ocağının kurulmasına dahil olmuş, Türk Derneği ve Türk Yurdu'na nakdi yardımda bulunarak örgütleri kendine bağlamaya çalışsa da örgütler bağımsızlığını korumayı başarmıştır. Bu noktada Türkçü hareketin

lideri Yusuf Akçura ile İTC arasındaki ikircikli ilişkiden söz etmek yerinde olacaktır. Akçura'nın, her dönem hareket özgürlüğünü koruma kaygısıyla İTC'den uzak olmaya çalıştığı, hem Türk Yurdu'nun hem de 1912'de kurulan Türk Ocağı cemiyetinin bağımsızlıklarını koruyabilmesi için mücadele ettiği öne sürülür (Georgeon, 1986: 55). Zira Akçura, İTC'nin bir taraftan Osmanlı kimliğini korumaya çalışırken diğer yandan Türk ruhunu canlandırmaya çalışmasını bağdaşamaz görmektedir. Ayrıca Akçura, Talat Paşa ve Gökâl'ın ısrarlarına rağmen, padişahın yetkilerini kısıtlayarak yetkiyi büyük oranda orduya vermeye çalışan bir yapı olarak gördüğü İTC'ye dahil olmayı istemez (Georgeon, 2006: 93). Bu nedenle Bayur'un iddiasıyla (1991: 406) Yusuf Akçura, Ziya Gökâl tarafından sevilmez hatta Gökâl, Akçura'yı kenarda tutmaya çalışır. Dolayısıyla mücadelenin bir yönüyle Gökâl/Akçura mücadelesi olarak okunması da mümkündür.¹⁶⁹ Beyatlı (2018: 114) Gökâl'ın Akçura'dan İTC Genel Merkez üyesi olmasını istediğini ancak Akçura'nın, Osmanlı ve İslam için kendini feda etmesini isteyen İttihatçı yeminini etmeyi reddettiğini ileri sürer. Bu olaydan sonra Gökâl, Akçura'yı idealsiz ve kararsız olmakla suçlamıştır. Zira, Gökâl her ne kadar İTC'nin gündelik siyasetinde etkin bir isim olmasa da İttihatçı olmayanları sevmemesiyle ünlüdür. Ona göre tek doğru düşünme biçimi İTC içinde mümkündür dolayısıyla memleketi için çalıştığını iddia eden her aydın mutlaka İTC'li olmalıdır (Şapolyo, 1974: 130). Akçura İTC'nin dışında kaldığını kanıtlar biçimde 1912 Temmuzunda kurulan, açık biçimde Türkçülüğü savunan ilk parti olan Milli Meşrutiyet Fırkasının kurucuları arasında da yer almıştır (Tunaya, 1988: 351). Aynı zamanda sosyalist akımlardan da güçlü bir şekilde etkilenen partinin üyeleri arasında Türkiye Komünist Partisinin kurucusu Mustafa Suphi de bulunmaktadır. Ancak Akçura'nın partide ciddi bir etkinlik içinde olduğunu söylemek zordur. 1913'te İTC'nin tamamen iktidar olmasıyla partideki pek çok muhalif Sinop'a sürgüne gönderilirken Akçura benzer bir akıbeta uğramamıştır

¹⁶⁹ Ziya Gökâl ve Yusuf Akçura'yı karşılaştıran bir metin için bkz. François Georgeon, Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900-1930 (çev. Ali Berktaş), İstanbul: YKY, 2006, s. 91-101. Ayrıca bkz. Niyazi Berkes, Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları, İstanbul: Adam Yayınları, 1985.

(Georgeon, 1986: 56-57). Bu durum Akçura'nın İTC ile kurduğu ilişkinin hususiyetine bağlı olmakla birlikte 1913'te değişen dengelerle de ilgilidir.

İTC ile Yusuf Akçura'nın ikircikli ilişkisini anlatmak için Georgeon (1986: 57) "esneklik" ifadesini kullanır. Akçura hiçbir zaman İTC üyesi olmamakla birlikte, idealleri onu İTC ile birlikte çalışmaya yöneltmiştir. Resmi politikası Osmanlıcılık olan İTC de alttan alta güttüğü Türk milliyetçiliğiyle Türk Yurdu dergisine yakınlaşmıştır. Bu anlamda Türk Yurdu İTC'nin politikasına hizmet ettiği ölçüde 1913 sonrası bağımsız şekilde yayın hayatını sürdürebilmişken, 1913 sonrası İTC politikaları Türk Yurdu'nun görüşleriyle paralellik göstermeye başlar. Özetle, görüşlerin kesiştiği noktada Türk Yurdu ve İTC birlikte hareket etmeye başlamıştır.

Türk Yurdu ile İTC arasındaki ilişkileri böylece özetledikten sonra Gökalp'in Türk Yurdu'na dahil olmasına değinmek yerinde olacaktır. 1912 yılı Eylül ayında kurucu üyelerden Ahmet Hikmet Bey'in yurtdışı görevine gitmesiyle Gökalp cemiyete dahil edilmiştir (Akçura, 2009: 461). Erişirgil (1984:97), Selanik dönüşü düşüncelerini yaymak için en doğru muhitin Türk Yurdu olduğunu düşünen Gökalp'in bu nedenle dergiye dahil olduğunu ifade eder. Dolayısıyla Gökalp ve *Genç Kalemler* ekibinin¹⁷⁰ yazıları üçüncü cildinden itibaren Türk Yurdu dergisinin sayfalarından görünmeye başlamış, ikinci sayıdan itibaren dergiye "İçtimaiyat ve Siyasiyat" bölümü eklenmiştir (Özden, 1994).¹⁷¹ Dolayısıyla Gökalp ve Selanik ekibinin etkisiyle dergiye sosyolojik içerikli yazıların dahil edildiği söylenebilir. Ancak bu bölümün istikrarlı bir şekilde devam ettirildiği ve içerik olarak benzer makalelerden oluştuğunu söylemek zordur. İçtimaiyattan ne anlaşıldığının hala netleşmediği ortadadır. Öyle ki bir önceki sayıda

¹⁷⁰ *Genç Kalemler* ekibinden Gökalp'le birlikte Türk Yurdu'na dahil olan isimler arasında yönetici ekipten Ömer Seyfettin ve Ali Canip'in yanı sıra Aka Gündüz, Celal Sahir, Kazım Nami ve Mustafa Nermi de bulunmaktadır. Bu isimlerden Ali Canip, Ömer Seyfettin, Celal Sahir ve Aka Gündüz esas olarak edebiyatçı olarak değerlendirilebilir. Temel hedefleri dilde sadeleşme olan bu isimlerin Türk Yurdu dergisindeki yazıları yine bu doğrultuda şekillenmiştir.

¹⁷¹ Dergiden yayımlanan tüm makalelerin listesi için bkz. Mehmet Özden, "Türk Yurdu" Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1919), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1994

başka bir bölümde yayınlanan makalenin devamı içtimaiyat bölümünde yayımlanmaktadır. Dolayısıyla bu bölüme seçilen metinlerin içeriğine dikkat edilmediği, rasgele seçimler yapıldığı söylenebilir. Bu nedenle derginin içtimaiyat bölümü bütünlüklü bir analiz yapmaya fırsat vermeyecek kadar dağınıktır. Bu noktada Dergiye hakim olan genel havanın içtimaiyat bölümünden pek de farklı olmadığı ifade edilmelidir. Derginin içeriğine kısa bir göz atış, veremden korunma yöntemleri, okul binalarının iç düzenlemesi ve Buhara kadılarının açtığı sergi gibi farklı içerikleri bir arada görmek için yeterlidir (Özden, 1994: 286). Dönemin neredeyse tüm dergilerinde karşılaşılan odak belirsizliğini Türk Yurdu dergisinde de görmek mümkündür.

Her ne kadar dergide belirgin bir sosyolojik perspektiften söz edilemese de dergiye sosyoloji bölümünün eklenmesi Gökalp'in etkisiyle mümkün olmuştur (Arai, 2016: 90). Zira derginin lideri konumundaki Akçura dönemin pek çok aydınından farklı olarak sosyolojiden ziyade tarihi önemsemiş, dergide bu doğrultuda yazılar kaleme almıştır.¹⁷² Gökalp'in kendine has "içtimai" kavramını iktisadi, hukuki, siyasi, tarihi meseleleri kapsar şekilde kullandığını ve içtimaiyatı diğer bütün bilimlerden farklı yeni bir bilim olarak konumlandırmaya çalıştığını ifade eden Akçura'ya göre (1975 [1924]: 228) içtimaiyatın kanunlarının esas olarak tarihsel olaylardan çıkarılan kanunlardan farkı yoktur, bu anlamda sosyoloji tarihten farklı bir disiplin olamaz. Akçura'nın tarih savunusu karşısında tarihin sosyoloji içinde erimesi gerektiğini, tarihsel olayların ancak sosyolojik kanunları doğrulamak için kullanılabileceğini savunan Gökalp bu görüşünü üçüncü ciltten itibaren dergiye de taşımayı başarmıştır.

¹⁷² Yusuf Akçura'nın tarih ve özellikle siyasi tarih ilgisi, Fransa'da Ecole le Libre des Sciences Politiques'te aldığı eğitimin niteliğiyle olduğu kadar Çarlık Rusya'sı geleneğinde yetişmiş olmasıyla ilgili görünmektedir. Akçura'da tarihin anlamına ilişkin bir açıklama için bkz. François Georgeon, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935), Ankara: Yurt Yayınları, 1986, s. 62-71.

Gökalp'in Türk Yurdu dergisindeki makaleleri "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak"¹⁷³ başlığıyla yayınlanmıştır. ¹⁷⁴ Derginin üç cildi boyunca devam eden bu makale serisi 1918 yılında kitap olarak bir araya getirilmiştir. Bu makale serisine Gökalp öncelikle Osmanlı topraklarında filizlenen üç akımdan bahsederek başlamaktadır. Bu üç akım muasırlaşmak, İslamlaşmak ve Türkleşmektir. Gökalp metinde Türk milliyetçiliğinin İslamlaşmak ve Batılılaşmak karşıtı olmadığını, her üçünün de bir ihtiyacın muhtelif noktadan görülmüş safhaları olduğuna işaret ederek, muasır bir İslam Türklüğü yaratma hedefini benimsemiştir (Gökalp, 1976b[1918]: 12). Dolayısıyla Gökalp'in bu makale serisini yazma amacı daha önce de çeşitli defalar dile getirilmiş olan bu üç anlayışın birbirini dışlayıcı olmadığını göstererek bir sentezini oluşturmaktır.

Gökalp'in sentezleme çabasında hars/medeniyet kuramı önemli bir yere sahiptir. Kuram, bu üç anlayışın nasıl sentezleneceğinin açıklamasını yapmak üzere geliştirilmiş gözükmektedir (Bulut, 2015: 91). Aynı zamanda Tarde ve Durkheim'a referans veren ilk metni olan "Hars Zümresi, Medeniyet Zümresi" başlıklı¹⁷⁵ makalesinde Gökalp (1976b[1918]: 29-33) Tarde ve Durkheim'ın görüşlerindeki farklılığı hars/medeniyet ayrımı üzerinden tanımlar. Gökalp toplumları hars topluluğu ve medeniyet topluluğu olarak ayırır. Sosyal olaylar da sübjektif ve objektif olmak üzere ikiye ayrılır. Sübjektif özellik taşıyan inançlar, ahlaki görevler, idealler hars topluluğuna; objektif nitelikteki bilimsel hakikatler, sağlığa, ekonomiye ait kurallar, matematik ve mantık kavramları

¹⁷³ Bu birbiriyle uzlaşmaz görünen üç akımı ilk defa bir araya getiren isim Rusya Türklerinden Hüseyinzade Ali Bey'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ceylan Tokluoğlu, (2013), Ziya Gökalp ve Türkçülük, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 68, S. 3, s.113-139.

¹⁷⁴ Bir iddiaya göre, Gökalp bu makaleleri, Balkan Savaşı sırasında Sebilürreşad dergisinin yazarlarından bir grup İslamcının Gökalp'e Türkçülük görüşünün zararlarından söz eden bir tezkire göndermesi üzerine yazmıştır. Gökalp bu pusulaya cevap vermemiş, cevap niteliğinde bu yazı dizisini kaleme almıştır. Bkz. Alaaddin Korkmaz, Ziya Gökalp: Aksiyonu, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri, Ankara: MEB Yayınları, 1994, s.193.

¹⁷⁵ Makale 1913'te Türk Yurdu dergisinde "Cemaat ve Cemiyet" başlığı ile yayımlanırken, 1918'de kitap baskısında başlık "Hars Zümresi, Medeniyet Zümresi" olarak değiştirilmiştir. Ayrıca 1913'te yayımlanan makalede hars ve medeniyet zümresi ifadelerine yer verilmemiş, bunların yerine cemaat/cemiyet kavramları kullanılmıştır. Dolayısıyla Gökalp'in 1913'te henüz hars/medeniyet kuramını geliştirmemiş olduğu söylenebilir.

medeniyet topluluğuna aittir. Bu anlamda hars topluluğuna ait bileşenler bireyler üstünde bir dışsal bir baskı/yaptırım (müeyyidiyet) uygularken, medeniyet topluluğuna ait kavramların bağlı olduğu dışsal uyumluluğa objektiflik (şeniyyet) denir. Vicdan harsı, akıl ise medeniyeti temsil etmektedir. Gökalp bu ayırmadan hareketle, Tarde’ın sosyal hayatı medeniyet topluluklarında Durkheim’ın ise hars topluluklarında temellendirdiğini iddia eder. Bununla ne kastettiğini açmak gerekirse, bir medeniyetin bilimsel kavramları teknik aletleri, ekonomik ürünleri taklit ve değiştirme yoluyla bir toplumdan diğerine geçer. Bu anlamda Tarde’ın taklit teorisi medeniyet toplumları için geçerlidir. Dolayısıyla medeniyet toplumu küçük bir alandan başlayarak zamanla tüm kıtalara yayılarak insanlığı kucaklar. Bu noktada benzer görüşü savunan “tarihi maddeci” Karl Marks ve Edmond Demolins de tıpkı Tarde gibi haklıdır. Ancak insanlık yalnızca bireylerden oluşan maddi bir medeniyet topluluğu değildir. Toplum bireylerin aile, cemaat, kavim, sınıf, ümmet ve devlet gibi hars toplulukları içinde yoğrularak bireyselliklerini büyük oranda kaybettikleri kültürel bir yapı olduğundan sadece taklitle işlemez. Dolayısıyla Durkheim, bireyleri, kültürel vurguların öne çıktığı, kendine ait vicdanı bulunan toplulukların üyesi olarak ele aldığı için dönemin en etkili sosyoloğu olmuştur. Bu anlamda Gökalp sosyolojik düşüncedeki çatışmayı, vicdan ile akıl, hars ile medeniyet ikiliği üzerinden analiz etmeye çalışır. Görüşlerinden mefkure (ideal) vurgusunun önemli bir yer kapladığı Gökalp, bu anlamda ahlaki vurgusu öne çıkan Durkheim sosyolojisini benimsemiştir. Gökalp, Durkheim sosyolojisini Türk milliyetçiliğinin ideolojisi haline dönüştürmeye çaba harcamış, Durkheim’ın teorisini yeniden yapılandırmıştır. Zira Gökalp ve Durkheim’ın aşmaya çalıştıkları sorunlar birbirinden farklıdır.¹⁷⁶ Ancak temelde toplum kavramının önemini kavradığından Durkheim sosyolojisine yönelmiştir (Tokluoğlu, 2013: 117-119).¹⁷⁷

¹⁷⁶ Berkes’e göre (1985: 208) Ziya Gökalp Durkheim’ın basit bir taklitçisi ya da çevirmeni değil, kurguladığı sosyolojinin ana hatları bakımından ondan ayrılan bir isimdir. Zira bu iki ismin içinde buldukları koşullar ve karşılaştıkları sorunlar birbirinden oldukça farklıdır. Gökalp’in temel meselesi dağılmakta olan bir devletin uygarlıkla temasında karşılaşılan toplumsal sorunlarken, Durkheim

Durkheim'in teorisinde medeniyet/hars benzeri bir ayrımın bulunmadığı bilinmektedir. Durkheim'in medeniyet tanımı her iki kavramı da içine alır: "en yüksek insani değerler yahut fikirler, duygular, inançlar ve hareket kurallarının bütünüdür" (akt. Heyd, 1980: 46). Heyd (1980:47) Gökalp'in bu ayrımı dolaylı olarak Alman sosyolojisinden özellikle de Tönnies'in "cemaat/cemiyet" ayrımından almış olabileceğini iddia eder. Zira, Gökalp hars toplulukları tanımı Tönnies'in cemaat tanımıyla oldukça örtüşmektedir: cemaat, ortak heyecanlara, inançlara, geleneklere ve üyelerinin birlik duygusuna dayanır. Kültür cemaatin ifadesidir, halk da kültürün taşıyıcısıdır. Medeniyetin ana unsurları ise akıl ve düşüncedir. Ancak Gökalp'in metinlerinde Tönnies ismine rastlanmamaktadır. Bununla birlikte Gökalp'in, Tönnies'in düşüncelerinden etkilenen Fransız sosyolog Gaston Richard'ın eserlerini incelemiş olabileceği ileri sürülür. Bu benzerlikle ilgili bir başka iddia, Gökalp'in o dönem Avrupalı etnografların "ilkel" toplumlar üzerine yaptığı çalışmalardan etkilendiği yönündedir (Türkdoğan, 1987: 17). Gökalp, "Türk Medeniyeti Tarihi" (1926) başlıklı çalışmasında etnografya araştırmacılarının "bedevilerin hatta vahşilerin bile" kendine has bir medeniyeti olduğunu ortaya koyduğunu belirtir. Bu anlamda sözü edilen çalışmalardan haberdar olduğu iddia edilmektedir. Bu noktada eklenmesi gereken bir husus, her ne kadar Gökalp'in ayrımı Tönnies'in düşüncelerini anımsatsa da; Tönnies'in cemaat/cemiyet, Durkheim'in mekanik dayanışma/organik dayanışma ayrımı bir toplumsal değişim kuramı iken Gökalp'te hars ve medeniyetin toplumsalın iki farklı yüzü gibidir.

sanayileşen ve kapitalistleşen Batı toplumlarında meydana gelen toplumsal değişimleri inceleyerek bu yeni topluma düzen verecek evrensel ahlak ilkelerini araştırmaktır. Bu anlamda Gökalp, ulus ve ilerleme sorunlarıyla ilgilenirken Durkheim sosyolojisinin temelinde sınıf mücadelesi, ahlak ve düzen sorunları bulunmaktadır. Bkz. Niyazi Berkes, Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları, İstanbul: Adam Yayınları, 1985, s. 200-208.

¹⁷⁷ Durkheim sosyolojisinin Gökalp üzerine etkileri için bkz. Ceylan (Tokluoğlu) Hızıroğlu, The Durkheimian Influences on Gökalp's Sociology and Nationalism, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: ODTÜ, 1985.

Gökalp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” makale serisinde Tarde ve Durkheim’ın görüşlerini hars/medeniyet ayrımı üzerinden böylece değerlendirdikten sonra toplumların gelişmişlik düzeylerini tek bir sebebe bağladığı için Demolins’i bilimsel olmamakla eleştirir.¹⁷⁸ Ayrıca Anglo-Saksonların bireyci bir toplum olduğu görüşüne de katılmaz, İngiltere’de Gökalp’in kültür toplulukları dediği yerel yönetimlerin, mezhep örgütlerinin, sınıfsal örgütlenmelerin güçlü olduğu görülmektedir. Gelenekçi bir toplum olan Anglo-Saksonlar bu anlamda harsi bir toplum sayılmalıdır (Gökalp, 1976b[1918]: 37). Daha önce Prens Sabahattin’in Demolins’i savunduğu metinlere cevap vermeyen Gökalp bu makalelerle ilk defa Sabahattin’in adını vermeden Le Play akımına eleştiri getirmiştir.

Gökalp’in Türk Yurdu dergisindeki yazıları bundan ibarettir. Derginin sosyolojik içeriği böylece özetlendikten sonra genel politikasına kısaca değinilecek olursa, *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuasının* aksine bireyciliği değil cemaatçiliği savunan Fransız dayanışmacı sosyolojisinin görüşlerini benimsemiş (Mardin, 2016a: 74), iktisadi bağımsızlık sorununa değinerek müdahaleci bir iktisat politika yanlısı ilk yayın olmuş (Toprak, 2013b: 24), sanayileşmeye en büyük desteği vermiş, özellikle derginin Rus asıllı yazarı Parvus, emperyal baskıdan kurtulmanın tek yolunun sanayileşme olduğunu savunmuş (Toprak, 1988: 221), köye ve köycülüğe önem veren bir duruş sergilemiştir. Bu anlamda Rusya’dan göç eden aydınların ve özellikle Marksist Parvus’un etkisiyle sadece milliyetçi değil sosyalizmin etkisinin de görüldüğü halkçı bir duruş benimsenmiştir. 1911 yılında yayın hayatına giren Türk Yurdu dergisi 1918’e kadar aralıksız yayımlanmış, savaş yıllarında ara verilen dergi, 1924’te tekrar yayımlanmaya başlamıştır.

¹⁷⁸ Bourdieu’nun ifadesiyle (1997: 20-21) bilimsellik üzerine lehte ve aleyhte yargılar çok önemli kozlardır. Rahatsız edici düşüncelerden kurtulmanın bir yolu onların bilimsel olmadığını söylemektir, bu onların siyasal oldukları, yani çıkarın ve tutkunun sonucu olduklarını, dolayısıyla görece oldukları anlamına gelir. Bu anlamda 1913’te hem Gökalp hem Prens Sabahattin birbirlerine karşı bu önemli kozu oynamaya çalışmıştır.

1912 yılında dergiye dahil olan Gökalp, 1914'ten sonra dergide yazı yazmayı bırakmıştır. Daha önce belirtildiği gibi bağımsızlığını korumak isteyen Akçura, Türk Yurdu'nu İttihatçıların denetimi dışında tutmak isterken, Gökalp bu fikre katılmamaktadır. Bu nedenle 1912-1914 arasında Türk Yurdu'nda yazılarına rastlanan Gökalp'in Türk Yurdu ile ilişkisi 1914'te kesilmiştir. Duru'ya (1975: 19) göre bu ayrılışın nedeni, İTC'nin ve Selanik'ten taşınan Genel Merkezin İstanbul'da yeterince güçlü hale gelmesi, bu anlamda Gökalp'in İstanbul'da kendi örgütlenmelerini kuracak şekilde güç kazanmasıdır. Bunu doğrular şekilde daha sonraki yıllarda Gökalp pek çok dergi kurmuş ya da kurulmasına vesile olmuştur. 1914'ten sonra çıkarılmaya başlanan *İçtimaiyat*, *İktisadiyyat*, *Yeni Mecmua* gibi dergilerin hiçbirinde Yusuf Akçura imzasına rastlanmaz (Georgeon, 1986: 62). Dolayısıyla bu ayrılık bir yönüyle Gökalp ile Akçura arasındaki bağdaşmaz fikirlerin bir sonucu olarak da okunabilir. Zira Yusuf Akçura, milli duyguların uyanmasında Rusya Türklerinin öncü olduklarından hareketle Rusya Türklerinin Osmanlı Türklerinden medeniyetçe daha ileri oldukları iddiasındadır. Bununla birlikte Gökalp ile Akçura dil meselesinde de anlaşamaz. Akçura, Arapça ve Farsça tüm kelimelerin atılarak Orta Asya Türkleriyle ortak bir Türkçe'nin geliştirilmesini savunurken, Gökalp halkça benimsenen ve kullanılagelen Arapça ve Farsça kelimelerin de yer aldığı bir İstanbul şivesini savunur (Erişirgil, 1984: 99). Bir iddia, Akçura'nın Gökalp'in yükselen isminden rahatsızlık duyduğu gerekçesiyle aralarının bozulduğu yönündedir¹⁷⁹ (Georgeon, 2006: 93). Gerçekten bu dönemde Gökalp'in ismi yükselirken Akçura neredeyse unutulmaya yüz tutmuştur.¹⁸⁰

¹⁷⁹ Akçura (2015[1924]): 101), Gökalp ve içtimaiyat düşüncesinin eleştirilemezliğini şöyle dile getirmektedir: "...meslek-i içtimai, Frenklerin bir tabiri ile bir şapel idi; fakat içtimaiyat, o zamanın hükümet kuvvetine istinat ettiği için adeta bir egliz oldu. İلمي içtimai ve meslek-i içtimaiye mugayeret (aykırılık) edenler şapele kabul edilmiyorlardı; fakat içtimaiyata karşı hürmetsizlik gösterenler aforozla uğruyorlardı".

¹⁸⁰Hem Gökalp'in hem Akçura'nın 100. doğum yılı olan 1976 yılında Berkes tarafından kaleme alınan "Unutulan Adam" başlıklı makalede tam da böyle bir soruyu 1976'da Gökalp'in 100. Doğum yılı anılırken, Akçura'dan neden hiç söz edilmediğini irdelemiştir. Bkz. Niyazi Berkes, Unutulan Adam, Sosyoloji Konferansları, 1976.

Gökalp'in ölümü üzerine Akçura yazdığı bir yazıda aralarında anlaşmazlığın bir zihniyet farkından kaynaklandığını ileri sürer. Kendisi tahlil ve eleştiriye eğimli iken Gökalp sentezci ve dogmatiktir (Akçura, 1975 [1924]: 228). Ayrıca Akçura'nın çok daha sonra yazdığı yazılarda Gökalp'in görüşlerini küçümser bir tavır takındığını görmek mümkündür. Her ne kadar Berkes (1976: 200) bunu kişisel bir kıskançlık olarak görmese de Akçura'nın İttihatçı zihniyetin ideoloğluğuna yükselen Gökalp'e ilişkin olumsuz bir görüşe sahip olduğu saklamaz.

7.1.3. Halka Doğru

Yine aynı dönemlerde Türk Yurdu Cemiyeti tarafından çıkarılan iki dergiden daha söz etmek mümkündür. Bunlar Halka Doğru ve Türk Sözü dergileridir. Halkçılık temasını merkeze alan Halka Doğru dergisi Nisan 1913'te çıkarılmaya başlanmıştır. 19. Yüzyıl sonlarında Rus Çarlığında gelişen narodnik hareketinin etkisiyle ortaya çıkan halkçı akım Osmanlı aydınları arasında da etkili olmuştur. Selanik'te *Genç Kalemler* ve *Yeni Felsefe* dergileri çevresinde etkili olan akım, İmparatorluğun merkezinde ise *Halka Doğru* dergisi etrafında şekillenmiştir. Ancak Rusya'da filizlenen kökeninin aksine Osmanlı topraklarına taşınan halkçı düşünce sosyalist olmaktan ziyade Anadolu ve Türkçü bir içeriğe sahiptir. Bu anlamda tamamıyla Rusya Türklerinin etkisiyle ortaya çıktığından söz edilemez (Özden, 2011: 109).

Derginin ilk sayısında derginin daimi yazarlarına ilişkin uzunca bir liste bulunmaktadır. Bu listede Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüzeyinzade Ali gibi Rusya Türklerinin dışında, Hamdullah Suphi, Köprülüzade Mehmet Fuat, Mehmet Emin gibi Türkçüler ve Selanik *Genç Kalemler* ekibinden Celal Sahir, Ali Canip, Kazım Nami ve Ziya Gökalp bulunmaktadır.

Derginin "halk" tanımını Akçura, köyde yaşayan toprak sahibi olmayan ya da az miktarda toprağı olan çiftçiler, şehirdeki küçük esnaf ve günlük işçiler olarak çerçevelemiştir. Halk sözcüğü bir anlamda sınıfsal bir bağlamda kullanılmıştır. Bununla

birlikte I. Dünya Savaşıyla birlikte halk sözcüğünün içeriğinde bir kayma yaşanmış, uluslaşma sürecinde orta sınıfın öncülüğü benimsenmiş Türk ulusunun geleceğinin güvencesi olacak orta sınıfın bilinçlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu anlamda Halka Doğru hareketi bir orta sınıf hareketine evrilmiştir. Derginin amacı ise, “halk için halka faydalı olmak” olarak belirlemiştir. Sıklıkla halkın karşılaştığı sorunlara değinilen dergide bu sorunların ancak aydın kesimin önderliğinde aşılabileceği vurgusu hakimdir. Bu nedenle Türk aydını “halka yönelmeli, halkla bütünleşmeli, halkın seviyesine inerek onu eğitmelidir” (Toprak, 1984: 69-81). Dergi bir anlamda sadece aydın ve seçkin zümrelerle sınırlı kalan milliyetçi düşüncenin halka ulaşmasını amaçlayan bir yayın olmuştur (Georgeon, 1986: 108-109). Halka Doğru ekibi bir yandan halkı Osmanlı üst sınıflarının yapay kültürüne karşı yüceltirken, diğer yandan da onu eleştirmekten geri durmamıştır (Özden, 2011: 111).

Gökalp’in bu dergide çoğu şiir olmak üzere onun üzerinde yazısı vardır. Önem arz eden iki yazısı “Halk Medeniyeti” başlığını taşıyan iki makaleden oluşan seridir. Gökalp bu yazılarında makale dizisinin devamının geleceğini işaret etmekle birlikte sadece iki makale yayımlanmıştır. Gökalp yazıların ilkinde, hars/medeniyet ayrımında yaptığına benzer şekilde medeniyeti resmi ve halk medeniyeti olarak ikiye ayırır. Halk medeniyetinin önemine değindikten sonra bu medeniyeti incelemenin sosyolojinin bir dalı olan halkbilim ile mümkün olacağını ifade eder. Osmanlı toplumundaki yozlaşmayı yöneticilerin halk arasından seçilmemesiyle ilişkilendiren Gökalp, esas olanın halk medeniyetine dönmek olduğunu savunur (Gökalp, 1981[1913a]: 5-7). Görüldüğü gibi Gökalp’in halk tanımı Akçura’ninkinden biraz farklıdır. Gökalp’in halkı “aile, köy, aşiret, hırfet (küçük el sanatlarıyla uğraşan kimse), sanat şirketleri, cemiyetler, siyasi fırkalar, dini ve lisani cemaatler gibi bir takım ‘ocak’lardan¹⁸¹ oluşmaktadır” (Gökalp, 1981[1913b]: 8). Gökalp ocağın karşısına hükümet dediği divanı koyar. Gökalp’in

¹⁸¹ Ocak, TDK tarafından “aynı amaç ve düşüncüyü paylaşanların kurdukları kuruluş veya toplandıkları, görev yaptıkları yer” olarak tanımlanmaktadır (www.tdk.gov.tr).

“halkı” bir anlamda bugünkü sivil topluma karşılık geliyor gibi görünmektedir. Halk, hiçbir değişmez kanunla bağlanmamış, geçmişten gelecek geleceğe taşınan sürekli devrim içinde olan geleneklerin taşıyıcısıdır, milletin ruhudur. Gökalp’e göre Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde askeri ve siyasi bütün kuruluşlar ocak özelliği gösterirken ki bu kuruluşların kendine has gelenekleri, ustaları, örgütlenmeleri vardır; zaman içerisinde resmi kuruluşlar halini alıp hükümetleşmeleri yaşanmalarına sebep olmuştur. Gökalp bu makalede İbni Halduncu bir tarih anlayışı benimsemiş, milletlerin yaşam döngüleri olduğunu ileri sürmüştü, ancak canlı organizmalardan farklı olarak milletlerin teşkilatını yeniden canlandırarak gençleşebilmesinin mümkün olduğunu da eklemiştir.

7.1.4. Türk Bilgi Derneği ve Bilgi Mecmuası

Bu bölüme kadar ele alınan Türkçü örgütlenmeler-Türk Derneği dışında seçkin üye tabanına sahip olmakla birlikte esas olarak halkı bilgilendirme amaçlı kurulan popülist nitelikte oluşumlardır. Türk Bilgi Derneği ise daha ziyade Türkçülükle ilgili bilimsel araştırmaları yürütmek üzere kurulmuştur. Bu anlamda Toprak (1987: 247) Türk Derneği’nin devamı niteliğinde olduğunu ileri sürer. Akademik bir kuruluş olma amacıyla yola çıkan Türk Bilgi Derneği Batı’daki bilim akademilerini örnek almıştır. Üyelerinden biri olan Baltacıoğlu (1998:222) Dernek ve Derginin “ilimde nesnellik, dilde bağımsızlık” gibi iki temel hedefe odaklandığını ifade eder. Derneğin ilk yönetim kadrosu içinde Başkan Celal Sahir iken üyeler arasında Köprülüzade Mehmet Fuat, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp gibi isimler bulunmaktadır.

Türk Bilgi Derneği, ülkede bilimsel yöntem ve uzmanlığa yönelecek bir çevre oluşturmak üzere Kasım 1913’te Bilgi Mecmuasını yayımlamaya başlamış, tamamen akademik yazılardan oluşma iddiasında olan dergi Haziran 1914’e kadar yedi sayı yayımlanmıştır. Derneğin ileride bir akademiye evrilme hedefiyle bağlantılı olarak bilimsel yöntem ve uzmanlığa odaklanması derginin çıkış bildirgesinde de vurgulanmaktadır. Başkan Celal Sahir tarafından kaleme alınan yazıda, ülkede bilimin

gelişmemesi, pragmatist bir bilim anlayışına sahip olmaya, bilimsel alanda iş bölümüne yer verilmemesine ve yöntemli bilgi üretilmemesine bağlanmaktadır. Bu anlamda sözü edilen sorunların üstesinden gelmek için bir “ilim cemiyeti” kurulacağı ve “ilmi mecmua” çıkarılacağı haber verilir (Sahir’den akt. Uçman, 2003: 6). Toprak (1987: 251) derginin, Osmanlı dergiciliğinde bir dönüm noktası olduğu iddiasındadır. Dergi, o güne değin çıkarılan dergiler arasında belli bir düzeyi tutturmuş, akademik içerikli sınırlı sayıda yayından biridir.

Dernek uzmanlaşma hedefine uygun biçimde kendi içinde “Türkiyat, İslamiyat, Hayatiyat (Biyoloji), Felsefe ve İçtimaiyat, Riyaziyat ve Maddiyat (Matematik ve Doğa Bilimleri), Türkçülük” olmak üzere altı şubeye ayrılmıştır.¹⁸² Derneğin aktif şubelerinden biri olan Felsefe ve İçtimaiyat Şubesinin başkanı Emrullah Efendi iken, üyelerden bazıları Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) ve Mehmet Cavit’tir (Bilgi Mecmuası, 1914; akt. Sakallı, 2005: 575). Şubenin öncelikle meselesi hangi ilimlerin “felsefe ve içtimaiyat” sınırları içinde değerlendirilmesi gerektiğine karar vermek olmuştur. Bunun için Ziya Gökalp Şubeye tartışılmak üzere “Felsefe ve İçtimai Bilgilerin Taksimi” başlıklı bir rapor sunmuştur.¹⁸³ Rapordan bahseden yazıda raporun Şubede tartışmaya açılacağı ve sonucun dergide yayımlanacağından bahsedilmekle beraber, dergi bir sayı daha yayımlandıktan sonra faaliyetine son verdiği için yazı yayımlanmamıştır.

Dergide daha önce Selanik’te Yeni Felsefe mecmuasını çıkaran ve Gökalp’in “Yeni Hayat” düsturunu benimsediğini ifade eden Zekeriya Sertel’in “Fert ve Cemiyet” başlıklı makalesi sosyolojinin o dönem Osmanlı düşünce dünyasındaki karşılığına

¹⁸² Dernek her ne kadar bilimsel uzmanlaşmaya önem verdiğini ileri sürse de aynı isimlerin birden fazla şubede faaliyet göstermesi ilgi çekicidir. Şubelerin üyeleri dikkate alındığında, Ziya Gökalp’in Türkiyyat, İslamiyyat, Felsefe ve İçtimaiyyat, Türkçülük olmak üzere dört farklı şubenin üyesi olduğu dikkat çekmektedir. Onu izleyen isimler, Türkiyat ile Felsefe ve İçtimaiyat şubelerinin üyesi olan Yusuf Akçura ile Ahmet Ağaoğlu’dur.

¹⁸³ Gökalp’in sunduğu raporun metni yayımlanmamıştır, bu rapordan bizi haberdar eden Bilgi Mecmuasının 6. Sayısındaki “Felsefe ve İçtimaiyat Şubesi” başlıklı yazıdır. Yazıda Gökalp’in raporunun kısa bir özeti de verilmiştir. Metin için bkz. Ziya Gökalp, Makaleler VIII (Ed. Ferit Rağıp Tuncor), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 99-101.

ilişkin bir analiz sunar. Dönemim başat tartışmalarından biri haline gelen “içtimai inkılap” meselesinin sosyolojinin yöntemleriyle ele alınması gerektiğini savunan Gökalp ve Selanik çevresi karşısında sosyolojinin toplumda inkılap yapmak isteyenlerin önlerine engel çıkardığını düşünenler yer almaktadır. Sertel de bu duruşa karşı bir sosyoloji savunusu kaleme almıştır. Pozitif bir bilim olduğunu ortaya koymasının üstünden çok geçmemiş olmasına rağmen sosyoloji, toplumsal olayların keyfi olarak şekillenmediğini ve toplumsal kanunların varlığını kanıtlamıştır (Sertel, 1914; akt. Sakallı, 2005: 544).

Dernek I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle yeterince gelişmeden etkinliğini yitirir (Toprak, 1987:251). Baltacıoğlu (1998: 222) faaliyet merkezinin Darülfünuna geçmesiyle birlikte Dernek üyelerinin daha fazla bir araya gelemediklerini, bu nedenle Derneğin ve derginin faaliyetlerinin sona erdiğini ifade eder. Dolayısıyla o dönemde Darülfünun çatısı altında pek çok araştırma merkezi kurma girişiminin başlatılmış olması Bilgi Derneğinin sonunu getiren etmenlerden biri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Oral, 2001: 25).

7.2. Darülfünun

Sosyolojinin akademik bir disiplin olarak kurumsallaşmasından en önemli adım hiç kuşkusuz Darülfünun eğitim programına dahil edilmesidir. Bu anlamda bu bölümde Darülfünunun tarihine kısaca değindikten sonra 1912'de başlayan ve sosyolojinin bir ders olarak programa dâhil edilmesini sağlayan Darülfünun reformundan söz edilecek, ayrıca Gökalp'in bu sürece katkıları ve Darülfünun çatısı altındaki faaliyetleri ele alınacaktır.

Bilindiği üzere Osmanlıda modernleşme çabaları öncelikle askeri alanda teknik yeniliklerin benimsenmesi yoluyla başlamış, onu eğitimde yenilik hareketleri izlemiştir. Bu anlamda Osmanlı öncelikle askeri eğitimi modernleştirici hamleleri gerçekleştirmekle birlikte zaman içinde yenilik hareketleri tüm eğitim sistemine

yayılmıştır. Osmanlı'nın modernleşme hamlesi sırasında ilk başvurduğu yollardan biri bilim ve teknolojiyi öğrenmek üzere yurt dışına öğrenci göndermek olmuştur. Ancak yurt dışına giden bu öğrenciler zaman içinde dönemin muhalif hareketlilerini örgütlediklerinden Osmanlı yönetimince tedbir alınması gündeme gelmiş, öğrencilerin Batının “zararlı fikirleri”ne kapılmalarına engel olmak amacıyla harekete geçilmiştir. Öncelikle yurt dışına gönderilen öğrencilerin teftişleri sıklaştırıldıysa da zaman içinde bu tedbir yeterli bulunmayarak nihayet Osmanlı topraklarında Batılı anlamda bir üniversite kurulmasına karar verilmiştir (Erdoğan, 2013: 160).

Osmanlı'da Batılı anlamda bir yüksek eğitim kurumu açma girişimleri ilk defa 19. yüzyılın ortalarında Tanzimat dönemiyle birlikte ortaya çıkmıştır. 1845 yılında kurulan; ulema, asker ve bürokratlardan oluşan yedi kişilik bir ekip bir yıl boyunca çalışarak eğitim reformunun temellerini ortaya koymuş; ilk, orta ve yüksek olmak üzere üç dereceye ayrılan eğitim sisteminin yüksek eğitim kademesinde Darülfünun kurulmasına karar vermiştir. Bu Darülfünunu kurmak üzere girişilen ilk teşebbüstür. 1863'te halka açık konferanslarla eğitime başlayan kurum ancak iki sene faaliyet gösterebilmiştir. İkinci teşebbüs, 1870'te Darülfünun-ı Osmani adıyla kurulan ve üç sene faaliyet gösteren kuruluştur. Üçüncü teşebbüs, 1874-1875 yılları arasında Mekteb-i Sultani içinde eğitime başlayan yapıdır, 1881 yılına kadar faaliyet göstermiştir (İhsanoğlu, 1993: 521-25). Bu girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanması genel olarak, mali sıkıntılar, yetişmiş uzman kadro ile ders araç ve gereçlerinin eksikliği, yeterli sayıda orta öğretim öğrencisinin bulunmaması, savaş şartları gibi etkenlere bağlıdır (Selçuk, 2010: 12).

Başarısız üç denemenin ardından nihayet 1900'de Darülfünun-ı Şahane kurulmuştur. Dönemin Darülfünun öğreticilerinden Mehmet Ali Aynî bu durumu, Sultan Abdülhamit'in gençlerin eğitim bahanesiyle yurt dışına gitmelerine engel olmak için attığı bir adım olarak değerlendirmektedir (Aynî, 2007: 33). Bünyesinde fen,

edebiyat ve ilahiyat şubeleri bulunan Darülfünunun açılmasıyla sosyal bilimler anlamında “edebiyat” Osmanlı eğitim sisteminde bağımsız bir akademik disiplin olarak ilk defa yer bulmuştur. Eğitim süresi iki yıl olarak belirlenen edebiyat şubesinin ilk ders programında felsefe, Osmanlı Edebiyatı, Arap ve Fars Edebiyatı, Fransız Edebiyatı, Osmanlı Tarihi ve devletler tarihi, arkeoloji, pedagoji, genel coğrafya, Osmanlı coğrafyası ve ticari coğrafya dersleri bulunmaktadır (Selçuk, 2010: 26). 1902 yılında üç yıl olan edebiyat şubesi programının iki yıla düşürülmesiyle ders programında bazı değişikliklere gidilmiştir. İlk programda “hikmet-i nazariye” olarak yer alan felsefe dersi bu programda “mantık ve ahlak” olarak düzenlenmiş, coğrafya grubuna etnografya dersi eklenmiştir (Selçuk, 2010: 29). Zaman zaman düzenlemeler yapılmakla birlikte program II. Meşrutiyet dönemine kadar bu haliyle uygulanmıştır. Edebiyat Şubesi 1903-1909 arasında yedi dönem kesintisiz mezun vermeyi başararak kurumsal devamlılık anlamında önemli bir aşama kaydetmiştir (Selçuk, 2010: 42). Ayrıca bu dönemde Mehmet Ali Aynî'nin ifadesini doğrular şekilde; 1902'de alınan kararla Avrupa'da bulunan 39 öğrencinin bursları kesilerek yurda geri dönmeleri istenmiş, 1902'den Meşrutiyetin ilanına kadar Avrupa'ya yeni öğrenci gönderilmemiştir (Erdoğan, 2013: 157-158).

II. Meşrutiyetin ilanından sonra bir geçiş dönemi yaşanan Darülfünunda ilk değişen kurumun adı olmuş, bundan sonra Darülfünun-ı Osmani olarak anılmaya başlanan kurumda eğitim süreleri tekrar üç seneye çıkarılmıştır (Selçuk, 2010: 46). 1909'da yeni binasına taşınan Darülfünunun her şubesi için öğretim üyelerinden oluşan bir fakülte meclisi oluşturulmuş (meclis-i muallimin) (Aynî, 2007: 36) ve meclisler karar almada yetkili kılınmıştır (Selçuk, 2019: 64). Bundan böyle fakültelerin programları, açılacak dersler, dersi verecek hocalar gibi konular kurullarda görüşülmeye başlanmıştır. Üniversitenin özerklik kazanmasında önemli bir adım olan fakülte

kurullarına ilişkin düzenleme 1911’de yürürlüğe konulmakla birlikte kurulların daha önce faaliyete geçtiği bilinmektedir.

Meşrutiyetin ilanından sonra öğretim kadrosunda da önemli değişikliklere gidilmiş, kadrolar zenginleşmiş ders programı genişletilmiş, müfredata genel tarih, edebiyat tarihi ve dil dersleri gibi yeni dersler eklenmiştir. Kurumun öğretim elemanı seçme ve yetiştirme konusunda bir düzenlemesi olmadığı için dersleri genellikle dönemin ileri gelen şair, yazar ve bürokratları yürütmüşlerdir. Muallimliğın meslek olarak görülmediğine ilişkin yürütülen eleştirilere rağmen bu uygulama fakülte kendi kadrosunu yetiştirinceye kadar devam etmiştir (Selçuk, 2010: 52-54). Dönemin gazetelerinden Tanin, Edebiyat Fakültesine alınan yeni kadrolardan duyulan memnuniyeti sayfalarına taşımış, bundan sonra Fakültede “hakiki Edebiyat” dersleri okutulacağını ümit edildiğini duyurmuştur (akt. Selçuk, 2010: 54). Görünen o ki, o dönem Edebiyat Fakültesinin edebi yönü ağır basarken Fakültenin henüz bir sosyal bilim merkezi olarak görülmediği anlaşılmaktadır. Programda genel anlamda edebiyat ve tarih derslerinin ağır bastığı görülmekle birlikte 1911-1912 ders yılından itibaren coğrafya dersiyle birlikte iktisat dersi de programa eklenmiştir (Selçuk, 2010: 56).

1912 yılı yasal düzenlemeler açısından Darülfünun için verimli bir dönem olmuş, siyasal istikrarsızlığa rağmen yükseköğretimin temelini oluşturacak düzenlemeler için adımlar atılmıştır. Bu düzenlemeler büyük oranda dönemin eğitim bakanı Emrullah Efendi’nin çabasıyla gerçekleşmiştir. İTC’nin henüz tamamen iktidarını kuramadığı 1908-1912 yılları arasındaki dönemde toplam on dört eğitim bakanı görev yapmıştır. Bakanların çok kısa süreler görev yapması ve sürekli değişmesi tutarlı ve sürekli bir eğitim politikası ortaya konulmasına engel olmuştur. Bu isimler arasında, iki defa göreve gelerek toplam bir yıl sekiz ay görevde kalan (Dölen, 2009: 297) Emrullah Efendi değişimi başlatmayı başarmıştır. Emrullah Efendi’nin değişimin

öncüsü rolünde başarılı olmasının sebeplerinden biri arkasına İTC ve Hükümet desteğini almış olmasıdır (İhsanoğlu, 2010: 223).

Emrullah Efendi savunduğu “Tuba Ağacı” teorisiyle¹⁸⁴ dönemin eğitim tartışmalarına da damga vuran etkin aktörlerinden biridir. Büyük çabalara rağmen bakanlığı sırasında girilen Darülfünun idare ve teşkilatına ilişkin tasarısı yasalaşmamış, tasarı halinde kalmıştır. Yine aynı dönemde hazırlanan üniversite ve fakültenin işleyişine ilişkin talimat da ancak Mayıs 1913’te yürürlüğe girerek önemli düzenlemeler getirmiştir (Dölen, 2009: 348, Selçuk, 2010: 83-4). Dolayısıyla Emrullah Efendi döneminde başlayan reform girişimleri daha sonra gelen kadrolarca da desteklenerek yürütülmeye devam edilmiştir. Dönemin tanıklarından Baltacıoğlu’na (1998: 209) göre dönemin iktidarı çağdaş bir Darülfünun kurmak amacındaydı. Özellikle Emrullah Efendi ve Gökâlî başta olmak üzere, yükseköğretimin millet olmanın temel gereklerinden biri olduğunu düşünen iktidar Darülfünunda yenileşme hareketlerini benimsemiştir. Bu yenileşme fikri yeni bilim dalları kurmak, genç öğretim elemanları istihdam etmek, yabancı uzmanlardan yararlanmak, yurtdışına öğrenci göndermek, üniversiteye özerklik kazandırmak, fakülte dergileri yayımlamak gibi faaliyetleri kapsamakla birlikte doğrudan bir kadro tasfiyesine hiç bir zaman dönüşmemiştir.

İdari düzenlemelerin ardından ders programlarının yeniden düzenlenmesi gündeme gelmiştir. Bu anlamda Edebiyat Şubesinin hazırladığı ilk taslakta¹⁸⁵ Şubenin Felsefe, Lisan ve Tarih-Coğrafya olmak üzere üç kısma ayrılması ve Felsefe kısmına

¹⁸⁴ Meşrutiyetin ilk yıllarında eğitim reformunun hangi aşamadan başlayacağı üzerine gelişen tartışmada taraflardan biri olan Emrullah Efendi’nin “Tuba Ağacı” kuramı reformun üniversiteden başlaması gerektiğini savunurken, karşıt görüşteki Satı Bey öncelikli olanın ilk eğitim kurumlarını düzenlemek olduğunu ileri sürer. Emrullah Efendi’nin Tuba Ağacı teorisini onun ölümünden sonra Ziya Gökâlî tekrar ele almış, Muallim dergisinde yayımlanan makalelerle Satı Bey’le girdiği polemiklerde Emrullah Efendi’nin görüşlerini savunmuştur. H. Z. Ülken, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul: Ülken Yayınları, 1992, s. 192-194.

¹⁸⁵ Edebiyat Fakültesi Kurulunun toplantı tutanaklarının tam metni için bkz. A. İhsan Gencer ve A. Arslan, İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları, İU Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2004.

iktisat ve *ilm-i içtima (sosyoloji)* dersleri konulması önerilmiştir. Ancak bu haliyle bütçe kısıtlaması nedeniyle kabul görmeyen tasarı yeniden değerlendirilmiş içlerinde sosyoloji dersinin de bulunduğu bir kısım dersin programdan çıkarılmasına karar verilmiştir. Sosyoloji ile aynı kategoride önerilen iktisat dersinin ise “görülen lüzum ve ehemmiyetine” binaen çıkarılmaması onaylanmıştır (akt. Gencer ve Arslan, 2004: 76-95). Dolayısıyla 1912-1913 ders yılında hazırlanan müfredatta sosyoloji dersine yer verilmemiştir. Programda yer alan ilgi çekici değişikliklerden biri de önceki dönemde “Edebiyat-ı Osmani” adıyla programda yer alan dersin adının “Edebiyat-ı Türkiye” olarak değiştirilmesidir.

1913-1914 ders yılı başında önceliği öğretim üyeliği olan kişilere kadro verilmek üzere yeni bir düzenleme yapılmıştır. Bu dönemde fakülte kadrosuna dahil olan İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Köprülüzade Mehmet Fuat¹⁸⁶, Yahya Kemal¹⁸⁷, Mehmet Ali Aynî, Yusuf Akçura gibi isimlerin yanında yurt dışında eğitimini tamamlamış isimler de vardır (Selçuk, 2010: 100-104). Aynı dönemde Mehmet Akif, yoğunluğunu ileri sürerek istifa etmiştir ancak Erişirgil (1986: 173) Ersoy’un yakın arkadaşı Ferit Kam kadro dışı bırakıldığı için istifa ettiğini ileri sürer. Ziya Gökalp ise 16 Aralık 1913’ten itibaren Edebiyat Fakültesinde kadrosuna dahil olarak sosyoloji dersi vermeye başlamıştır¹⁸⁸ (Selçuk, 2010: 106). Burada bir parantez açarak, Gökalp’in

¹⁸⁶ Gökalp, Köprülü’yü Selanik’teki *Genç Kalemler* ekibinin dilde sadeleşme hareketinin azılı bir eleştirmeni iken dahi takip etmiş, İstanbul’a dönüşünde yetenekli bulduğu Köprülü’nün Darülfünun çevresine dahil etmeye tereddüt etmemiştir. Bkz. Ömer Faruk Akün, “Mehmet Fuat Köprülü, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-fuad-koprulu> (29.06.2019).

¹⁸⁷ Korkmaz, Yahya Kemal’in müderris olarak atanmasını sağlayan kişinin Gökalp olduğunu ileri sürer. Bkz. Alaaddin Korkmaz, Ziya Gökalp Aksiyonu Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri, İstanbul: MEB Yayınları, 1994, s. 201.

¹⁸⁸ Darülfünunda sosyoloji derslerinin ilk ne zaman ve kim tarafından verildiği konusu tartışmalıdır. Ülken 1914’e kadar Hukuk Fakültesi Yönetim Hukuku profesörü Ahmet Şuayb tarafından verildiğini iddia etmektedir. Fındıkoğlu ise, ilk sosyoloji derslerinin İlmî Cemiyet adı altında 1910 yılında Ahmet Şuayb tarafından verildiğini ifade etmektedir. Bkz. Mehmet Yalvaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Sosyoloji Eğitiminin Tarihçesi I (1912-1982), Kubbealtı Akademi Mecmuası, Ocak, 1985, 14(1), s.58-72. Ancak Ahmet Şuayb’in 1910’da öldüğü bilinmektedir dolayısıyla bu bilgileri destekler nitelikte kanıtlardan söz edilemez. Dolayısıyla belgelerle kayıtlı ilk sosyoloji dersi ikinci ve üçüncü sınıflara haftada bir saat olmak üzere Gökalp tarafından verilen bu derstir.

Darülfünunda kadro almadan önce maarif nazırlığı teklifi aldığı ancak onun bu teklifi reddederek, Edebiyat Fakültesinde içtimaiyat müderrisi olmayı tercih ettiğini (Tanyu, 1981: 82) yinelemek yerinde olacaktır.

Gökalp'in Darülfünuna dâhil olmasına ilişkin en detaylı bilgiye Erişirgil'in Gökalp üzerine yazdığı kitaptan ulaşmak mümkündür. Bu anlatıya göre, Gökalp, dönemin Eğitim Bakanı Şükrü Bey'in hocalık teklifini önce reddetse de daha sonra İTC yöneticisi Talat Paşa ve diğer ileri gelenlerin ısrarı sonucu Darülfünunda hocalık yapmayı kabul etmiştir.¹⁸⁹ Gökalp'in teklifi kabul etmesinde etkili olan bir husus da, ertesi gün Bakanla yaptığı konuşmada ortaya çıkmaktadır:

Üniversite'de benim dersimden faydalanılmaz, çünkü iyi bir hoca değilim. Fakat mademki "ihvan-ı cemiyet" de, siz de benim hoca olmamı istiyorsunuz, benim tek yapabileceğim iş orada bir muhit (çevre) hazırlamaktır. Bizde ilmin ne olduğunu bilen azdır... Halbuki hakiki ilim adamı, ruhunda ilimlerin metotlarını canlı olarak yaşatan ve araştırmalarını buna göre yapana denir. Böyle ilim adamlarımız olursa memlekette ilim hayatı doğmuş olur. İşte ben böyle bir muhit yaratmaya çalışacağım...(akt. Erişirgil, 1984: 101).

Selanik bölümünden hatırlanacağı gibi o dönemden itibaren yöntem konusu tartışmaların merkezini oluşturmaya başlamış, hatta Durkheim'in "Sosyolojik Yöntemin Kuralları" kitabına gösterilen ilgi Selanik kitapçıları tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır. Bu anlamda Gökalp'in başlamasına vesile olduğu yöntem tartışmaları Selanik'ten sonra İstanbul'da da önem kazanmıştır. Konuşmanın devamı da oldukça ilgi çekici olduğu için o kısmın da alıntılanması anlamlı olacaktır. Gökalp ekler:

Cemiyette sizinle konuşurken arkadaşlardan bir kısmı, hoca olursam diğer profesörlerin emellerimiz dahilinde ders vermelerini sağlarım zannında olduklarını anladım. Oysaki ben, hiçbir öğretmenin ders verişine karışmam, şunu söyle, bunu söyle diyemem (akt. Erişirgil, 1984: 102).

Gökalp her ne kadar İTC'nin üst düzey yöneticilerinden biri olsa da; üniversitenin özerk olması gerektiğini düşünenlerden biridir:

¹⁸⁹ Gökalp'in Darülfünunda ilk ders verme deneyimi 1909'a uzanmaktadır. 1909'da henüz Diyarbakır'dayken lisede Fransızca ve Kitabet Muallimlikleri vekilliğine atandıktan kısa süre sonra dönemin Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin Edebiyat Fakültesi'nde verdiği psikoloji ve mantık dersleri için yerine vekaleten Ziya Gökalp'in görevlendirilmesini istemesiyle, Gökalp İstanbul'a gelmiş, ancak Gökalp'in tecrübesi tek dersle sınırlı kalmıştır. Bkz. Mehmet Emin Erişirgil, Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp, İstanbul: Remzi, 1984, s. 61.

Üniversiteye gelince: hususiyle burada gerek öğretmenlerin ve gerek öğrencinin kendiliğindenliğini (spontaneite) sağlamak gerekir. Burada öğretmenler, yeni ilmi hakikatler keşfine çalışan alimler sayılmalı ve öğretimlerinde serbest bırakılmalıdır! Öğrenci de hayatını karşılık gütmekten ilme adanmış hakikat aşıkları sayılarak, öğretimde hür bırakılmalıdır (Gökalp, 1981b: 23).

Gökalp ayrıca üniversitenin özerkliğine ilişkin “Darülfünun” başlıklı bir şiir de kaleme almıştır. Bu şiirin İTC Genel Merkezinde yaşanan bir tartışmadan sonra yazıldığı ileri sürülmektedir (Korkmaz, 1994: 206). Gökalp, üniversitenin özerk olmakla beraber milli bir karakter taşıması gerektiğine de inanır. Bilimsel araştırmaların memlekete dair gerçekleri ortaya çıkaracağını savunan Gökalp, Üniversitenin görevinin eğitim olduğu kadar araştırma da olduğunu ileri sürer. Milli harsa ulaşmak ancak memlekete dair bilimsel araştırmaların yürütülmesiyle mümkündür. Bu anlamda içtimaiyat üniversite öğretiminin temelini teşkil etmeli ve tüm öğretim elemanları da bu bilime vakıf olmalıdırlar. Görüldüğü gibi Gökalp, üniversite eğitiminde sosyolojiye özel bir önem atfetmektedir. Evrensel nitelikte ve özel bir konumda olduğunu iddia ettiği sosyolojiyi diğer tüm bilimlere önceleyen bir konuma yükseltir (Timur, 2000: 222).

Gökalp Darülfünunda bu türden araştırmaların yürütüleceği çevreyi oluşturmak için Fakülte kadrosuna yetişmiş gençlerin alınmasını sağlamıştır. Bu uygulama bir yandan da 1915’te Eğitim Bakanlığı tarafından Fakülteye gönderilen on üç maddelik düzenlemenin de bir maddesidir. Buna göre Fakültede gerektiği kadar müderris muavini¹⁹⁰ istihdam edebilecektir (Selçuk, 2010: 116). Fakültede öğretim yardımcısı olarak tayin edilen gençlerin arasında Ziya Gökalp’ten sonra İçtimaiyat kürsüsünün başına geçecek Necmettin Sadık¹⁹¹, Amerika’da Kolombiya Üniversitesinde sosyoloji

¹⁹⁰ Müderris muavinliği görevi, dersin yürütülmesinde hocaya yardımcı olmak, çoğu zaman sadece dersi dinlemek ve hocanın müsaade ettiği durumlarda dersi anlatmaktan ibarettir.

¹⁹¹ Necmettin Sadık da yurt dışında eğitim alan isimlerden biridir. 1910 yılında Galatasaray Lisesinden mezun olduktan sonra Maarif Nezareti tarafından açılan sınavı kazanarak yükseköğretim için Fransa’ya gönderilmiştir. Önce bir yıl süreyle Lyon Lisesinde daha sonra Lyon Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde “fenn-i terbiye”, Lyon Darülmualimin’den uygulamalı terbiye derslerine devam ederek Lyon Akademisi diploması olarak 1913’te yurda dönmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Birinci, Necmettin Sadık Sadak (1890-1953), Türkiye’de Sosyoloji (Ed. Çağatay Özdemir, Ankara: Phoenix, 2008, s. 493).

eğitimi alan Ahmet Emin Yalman¹⁹² ve Mehmet Emin Erişirgil de bulunmaktadır (Selçuk, 2010: 106). Yalman aynı zamanda Mülkiye mektebinde okutulan istatistik dersi için de yardımcı tayin edilmiştir (Orhonlu, 1973: 64). Ancak Yalman bir süre sonra, verilen işin eğitimine uygun olmadığını düşündüğünden ve ekonomik sıkıntılarının etkisiyle gazeteciliğe geri dönmek ister. Gökalp'le görüşerek ikinci bir iş olarak gazetecilikle ilgilenmek üzere izin alır ve Tanin'de yazı işleri müdürlüğü yapmaya başlar (Yalman, 1997: 250). Bu anlamda Yalman'ın Darülfünun sosyoloji macerası çok uzun sürmez. Bununla birlikte Erişirgil'in (1984: 106) aktardıklarına göre Üniversitede işler beklenildiği gibi gitmemektedir. Öğrenci sayısının azlığıyla da ilişkili olarak dersler düzenli devam etmemekte, bir kısmı milletvekili olan profesörler okula uğramamaktadır. Araştırma ve yöntem sıklıkla anılan kelimeler olmakla beraber ortada yapılan bir araştırma bulunmamaktadır.

1915-1916 ders yılından itibaren kürsü sistemine geçilen Darülfünunda Edebiyat, Felsefe, Tarih ve Coğrafya bölümlerinin altında otuz bir farklı kürsü¹⁹³ kurulmuştur. Böylelikle daha önce 1912'de teklif edilen ancak bütçe karşılığı olmadığı için kabul görmeyen bölüm uygulamasına 1915-1916 ders yılından itibaren geçilmiştir, Felsefe, Edebiyat ve Tarih-Coğrafya olmak üzere üç farklı müfredat hazırlanmıştır (Selçuk, 2010: 117). Yeni kurulan kürsüler için Avrupa'dan da öğretim üyesi getirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu anlamda Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşındaki

¹⁹² Ahmet Emin Yalman Columbia Üniversitesi yönetimiyle yapılan bir anlaşma gereği, 1910 yılında ücretsiz eğitim almaya hak kazanan üç öğrenciden biridir. Erdoğan, (2013: 233) her ne kadar Yalman'ın hukuk-iktisat eğitimi almak üzere gönderildiği ileri sürüyor olsa da Yalman, anılarında sosyoloji eğitimi aldığını ifade etmekle birlikte Amerika'daki eğitim programı hakkında ayrıntılı bilgi vermemiş, sadece o dönem bölümde sosyoloji profesörü olan Franklin Henry Giddings'in adını vermekle yetinmiştir. ABD'de sosyolojinin kurumsallaşmasında büyük rol oynayan Giddings de tıpkı Yalman gibi uzun süren gazetecilik deneyiminden sonra sosyoloji profesörlüğü yapmıştır. Bkz. Yves Grafmeyer, "Franklin Henry Giddings", Sosyolojik Düşünce Sözlüğü, İstanbul: İletişim, 2011, s.296. Ahmet Emin 1914'te doktora eğitimini tamamlayarak yurda geri dönmüştür. 1915 yılında ise sosyoloji kürsüsüne müderris muavini olarak atanmıştır. Bkz. Ahmet Emin Yalman, Gördüklerim ve Geçirdiklerim, Cilt 1, (2. Baskı), İstanbul: Pera., 1997, s. 126- 150.

¹⁹³ Darülfünun Edebiyat Fakültesine ilişkin kapsamlı bir çalışmada otuz bir farklı kürsü kurulduğu belirtmekle birlikte kurulan kürsülerin isimlerine yer verilmemiştir. Bu anlamda sosyoloji kürsüsünün bu kürsülerden biri olup olmadığı bilinmemektedir. Bkz. Mustafa Selçuk, İstanbul Darülfünun Edebiyat Şubesi (1900-1923), İstanbul Üniversitesi Tarih ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010.

müttefikleri Almanya ile askeri ve siyasi alanların yanında eğitim alanında da işbirliğine gitmiştir. Süreç boyunca Eğitim Bakanlığına danışman olarak atanan Prof. Dr. Franz Schmidt'in liderliğinde Alman eğitim sistemine geçiş çalışmaları başlatılmıştır¹⁹⁴ (Selçuk, 2010: 111-13). Alman hocaların göreve başlamasıyla bazı isimlerin görevine son verildiği görülmektedir. Bu isimler arasında Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu da bulunmaktadır (Selçuk, 2010: 140).

1915-1916'da yapılan yeni düzenlemeyle bu ders yılından itibaren sosyoloji dersi Felsefe Bölümü altında her sene ikişer saat verilmek üzere programa eklenmiştir (Selçuk, 2010: 138). Ayrıca daha önceki programlarda "ilm-i içtima" olan dersin adının bu programla birlikte "içtimaiyat" olarak değiştirildiği görülmektedir. Darülfünun kurulurken medrese eğitimini hatırlatan "ilim" kelimesinin kullanımından kaçınıldığını hatırlandığında benzer şekilde "ilm-i içtima" kullanımının da terk edildiği düşünülebilir.

1915-1916 ders yılında Darülfünunda yaşanan bir diğer gelişme darülmesai (enstitü) benzeri yapıların kurulmasıdır. 1913'te başlayan enstitü kurma hazırlıkları 1915'te Alman öğretim üyelerinin istihdam edilmesiyle hızlanmıştır. Alman öğretim üyelerinin bilimsel çalışmaların daha rasyonel bir temelde gerçekleşmesi ve uygulamaya dönük çalışmaların yürütülmesi için kurulmasını talep ettikleri darülmesaiiler arasında "İçtimaiyat Darülmesaiisi" de bulunmaktadır (Oral, 2001: 24-26). Darülfünun bünyesinde açılan enstitüler masraflı oldukları gerekçesiyle 1919'da İttihatçıların iktidardan düşmesiyle kaldırılmıştır (Oral, 2001: 32).

Gökalp'in 1915-1916'da verdiği derslerin notları "ilmi içtima" adıyla yayımlanmıştır.¹⁹⁵ Kitabın içeriği, ilmi içtima, Saint Simon, Auguste Comte, Auguste Comte'dan Sonra, Durkheim ve Annee Sociloque bölümlerinden oluşmaktadır

¹⁹⁴ Son dönem Osmanlı modernleşmesi bağlamında, ulusal eğitim politikası alanında Türk-Alman işbirliğinin ele alan bir çalışma için bkz. Mustafa Gencer, Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu", İstanbul: İletişim, 2003.

¹⁹⁵ Gökalp'in Darülfünunda verdiği derslerin notları Şevket Beysanoğlu tarafından kitaplaştırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Beysanoğlu, Tamamlanmamış Eserler, Ankara: Ziya Gökalp Derneği Yayınları, 1985.

(Beysanoğlu, 1985: VII). Bunların yanı sıra Gökalp, 1916'da "İlmi İçtimai Hukuki" (Hukuk Sosyolojisi) dersi vermiş. Dersin içeriğinde dayanışma, ahlak ve hukuk kuralları, mekanik ve organik dayanışma ayrımı, suç ve cezanın dayanışma türleri açısından değerlendirilmesi, iş bölümü, organik dayanışmada işçi ve patron mücadeleleri, toplumsal sınıflar, sosyolojiyle ilişkili olan diğer bilimlerden ve ünlü sosyologlardan bahsedilmektedir. Ancak notların tamamının basılı hali bulunmamaktadır (Beysanoğlu, 1985: VIII-IX). Gökalp'ın Darülfünunda verdiği bir diğer ders "İlmi İçtimai Din" in ders notlarının tamamına erişilememektedir. Ancak Şapolyo (1943: 267) bu notların önemli bir kısmının Durkheim'ın "Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri"nin yönteminden hareketle "eski" Türklerdeki din şekillerini, mitolojileri ve destanları ele aldığını, bunların büyük kısmının *Yeni Mecmua*, *Milli Tettebbular*, *Türk Töresi* dergilerinde yayımlandığını ifade eder. 1918 yılında verdiği "Ameli İçtimaiyat" (Uygulamalı Sosyoloji) dersinin içeriği ise halkbilimin sınırları içinde değerlendirilebilir. Gökalp 1919'da ise milli terbiye konusunda ders vermiştir. Gökalp'ın verdiği derslerin içerikleri incelendiğinde bu dönemde Durkheim sosyolojisini tamamen benimsediğini görülmektedir. Ülkenin sorunlarını çözmek için yararlanılacak en doğru sosyolojinin Durkheim sosyolojisi olduğu inancı neredeyse hakim kılınmıştır.

Darülfünundaki en üst düzey uzmanlaşma ise 1917'de hazırlanan en kapsamlı müfredat ile mümkün olmuştur. Dört bölümden oluşan fakültede 16 zümre (anabilim dalı) oluşturulmuştur. İçtimaiyat yine felsefe bölümünün altında bir zümre olarak belirlenmiştir. Bunun yanından halka açık derslerin içinde umumi içtimaiyat da yer bulmuştur (Selçuk, 2010: 150). Ayrıca yine bu ders yılında sosyoloji dersi felsefe bölümü öğrencileri için zorunlu ders statüsü kazanmıştır. Diğer bölüm öğrencileri için "umumi içtimaiyat", "aile içtimaiyatı" ve "devlet içtimaiyatı" seçmeli dersleri açılmıştır (Siler, 1992: 152). Alman müderrislerin etkisiyle oluşturulan bu program, Mondros

Mütarekesinin ardından Alman hocaların ülkeyi terk etmesi üzerine 1919 yılı ikinci döneminden itibaren uygulamadan kaldırılmıştır. Gökalp 1919'da tutuklanınca hakkında bir hüküm verilinceye kadar izinli sayılmış, 22 Mart 1919'da yerine yardımcısı Necmeddin Sadık atanmıştır (Küçük, 1980: 321-322). Malta sürgününden sonra tekrar üniversiteye dönmek istemiş ama kurulca bu isteği geri çevrilmiştir (Şapolyo, 1974: 155).

Darülfünunun bu özet tarihinde görüldüğü gibi Gökalp hem üniversite reformunun gerçekleşmesinde hem de üniversitenin özerklik kazanmasında çaba gösteren isimlerden biridir (Siler, 1992: 151). Ancak Gökalp'in Darülfünunda tahakküm kurarak tüm kadroyu belirlediği anlatısı aşırı bir yorumdur. Türkiye'de sosyoloji tarihini ele alan kaynaklarda bir başarı hikayesi olarak anlatılan sosyoloji kürsüsünün kurulması aslında Darülfünun reform hareketlerinin bir parçasıdır. Zira o dönemde kurulan tek kürsü sosyoloji değildir, bilimsel uzmanlaşma tartışmalarının merkezde olduğu bir dönemde sosyoloji de diğer disiplinler arasında bilimsel bir uzmanlık alanı olarak kendine yer bulmuştur. Bununla birlikte sosyoloji ve daha pek çok yeni disiplinin; tarih, edebiyat ve felsefe gibi klasik alanların tahakkümündeki üniversitede kendine yer bulması sosyal bilimler açısından yabana atılmayacak bir gelişmedir.

7.3. Gökalp'in Yayın Faaliyetleri

Gökalp'in İstanbul evresi Darülfünundaki faaliyetleri dışında yayıncılık açısından da oldukça verimli geçmiş, pek çok dergiyi ya bizzat yayımlamış ya da yayımlanmasına ön ayak olmuştur.

Bu dergiler arasında, Ortodoks İslam düşüncesini savunan yayınlara karşı daha liberal ve milliyetçi bir tona sahip *İslam Mecmuası* (1915-1916), Türk-İslam medeniyetlerini sosyolojik açıdan incelemek üzere *Milli Tetebbular Mecmuası* (1915); korumacı milli ekonomiyi benimseyen *İktisadiyyat Mecmuası* (1915), eğitim üzerine yazıların yayımlandığı *Muallim* (1916-1917), sosyolojik görüşlerin yer aldığı *İçtimaiyat*

Mecmuası (1917), fikirlerinin halka yaymak ve yaygınlaştırmak üzere daha sade bir dil kullanılan *Yeni Mecmua bulunmaktadır* (Ülken, 1932: X). Her biri başka bir alana odaklanan dergilerin tümü birlikte bir program oluşturur gözükmektedir. Bu anlamda Gökalp'in nasıl sistematik bir teori oluşturmaya çalıştığı ortaya çıkmaktadır. Dergilerin yayımcılarına bakıldığında Gökalp'e oldukça yakın isimler olduğu görülmektedir. İslam mecmuasının yayımcısı Halim Sabit, Milli Tettebbular mecmuasının yayımcısı Fuat Köprülü, İktisadiyyat mecmuasının yayımcısı Tekin Alp, İçtimaiyyat mecmuasının yayımcısı ise Necmeddin Sadak'tır. Parla (1993: 38) Fuat köprülü, Tekin Alp ve Necmeddin Sadak'ın Gökalp'in asistanı olduğu ileri sürmektedir. Darülfünun kısmında ifade edildiği gibi bu isimlerden Necmeddin Sadak Gökalp'in müderris muavimidir.

Bu dergiler içinde sosyolojik düşüncenin gelişimi açısından öne çıkan *İçtimaiyyat Mecmuası*dır. Durkheim sosyolojisinin güçlü bir temsilcisi olan *İçtimaiyyat Mecmuası* İçtimaiyyat Darülmesai'si'nin kurulmasından sonra bu enstitünün yayını olarak 1917'de yayımlanmaya başlamış ancak sadece altı sayı sonrasında Eylül 1917'de Enstitü ile birlikte yayım hayatına son verilmiştir. Derginin yayım kadrosunda Gökalp'in yardımcılarından Necmeddin Sadak ve Ahmet Emin Yalman'ın yanı sıra Mehmet Emin Erişirgil, Halim Sabit, Mehmet Zekeriya Sertel'in katkıları bulunmaktadır. Yazıların önemli kısmı Durkheim çevirilerinden oluşan dergi, sosyolojiyi bir bilim olarak inşa etme çabası gütmektedir. Bu anlamda özellikle sosyolojinin konusu ve yöntemine odaklanmaktadır.

Bir diğer önemli yayım Milli Tettebbular dergisi Gökalp'in de üyesi bulunduğu "Türkiyat Encümeni"nin yayım organıdır. 1915'te dönemin Maarif Bakanı tarafından oluşturulan kurulda Ziya Gökalp, Fuat Köprülü, Ahmet Ağaoğlu, Halim Sabit, Hüseyinzade Ali Turan gibi isimler bulunmaktadır (Oral, 2001: 26). Dergi "İslam medeniyeti ve Türk kültürüyle ilgili din, ahlak, hukuk, iktisat, lisaniyat, beddiyat, fenniyat, bünye-i içtimaiyye" incelemeleri yapmak üzere çıkarılmıştır (Yazıcı, 2005:

83-84). Bu anlamda dergide yazıları bulunan isimlerin Darülfünunda öğretim üyesi olmaları da tesadüf değildir. Özetle *Milli Tetebbular* dergisi bilim insanı yetiştirme misyonuna sahip bir dergi olarak görülebilir (Şapolyo, 1974: 146). İki ayda bir çıkarılan dergi ancak beşinci sayıya ulaşabilmiştir. Gökalp'in bu dergide “Bir Kavmin Tetkikinden Takip Edilecek Usul” ile “Eski Türklerde İçtimai Teşkilat ile Mantıki Tasnifler Arasında Tenazur” başlıklı makaleleri yayımlanmıştır. Bu makalelerin ilkinde yöntem konusuna odaklanan Gökalp, ikinci makalede, ilk makalede açıkladığı yöntemi kullanarak bir analiz yapmayı denemiştir. Gökalp'in ilk makalesi bilimsel çalışmanın niteliklerine odaklanır. Gökalp'in zihninde bilimsel araştırmanın üç şartı vardır: inceleme ne sadece uygulamalı ne de teorik “spekülatif” olmamalı, duygulardan arındırılmış biçimde akılsal ve objektif olmalıdır. Bütün bunların ötesinde toplumun bilimsel bir araştırmanın konusu olması için toplumun nasıl kavrandığının da iyi tespit edilmesi gerekir. Gökalp'in toplum kavrayışı Durkheim'dan hareketle, toplumun bireylerden bağımsız bir varlığı olduğuna dayanmaktadır (Gökalp (1977[1915]): 3-10). Gökalp bu makalede Durkheim'ın “Sosyolojik Yöntemin Kuralları” kitabını özetler. Bu yöntemi uygulayarak Türklerle ilgili yapılacak incelemelerde bilimsel bir sonuca ulaşabilmek için Gökalp, Türklerin hangi “medeniyet daireleri”nden geçtiğinin, hangi toplumsal gelişim aşamasında bulunduğu araştırılması gerektiğini savunur. Ancak bu yolla gelecek için bir çıkarımda bulunulabilir (Oral, 2001: 30). Derginin yazarlarından Fuat Köprülü Gökalp'in bu makalede özetlediği yöntemi esas alarak edebiyat tarihi araştırmalarında uygulamıştır. Köprülü, bir kültürün sanat, edebiyat, hukuk gibi görünüşlerinin “içtimai hayat” denilen bütünü çeşitli yönleri olduğunu göstermeye çalışmış ve çalışmalarını bu yönde geliştirmiştir (İnalçık, 1968: 291). Bu anlamda Köprülü'nün 1918'de yazdığı “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” eseri edebiyat tarihinin sosyolojik bir monografisi olarak değerlendirilebilir (Oral, 2001: 31).

Dönemin bir diğer yayını *İslam Mecmuası* Türkçülük ile İslamcılığı bir potada eritme amacı gütmektedir. Gökalp daha evvel tıpkı Namık Kemal'in yaptığı gibi kültürel ve politik modernleşme ile fıkıh arasındaki gerilimi uzlaştırmaya çalışmış, iki dünya arasında kalan Osmanlı aydınına "içtimai usül-i fıkıh"ı önermiştir. Gökalp, bu görüşle fikhî sadece bir İslam hukuk anlayışı olarak savunmak yerine toplumsal bir bilim olma yönünü ortaya çıkarmaya odaklanmıştır (Şentürk, 2000: 158). Gökalp, "Fıkıh ve İçtimaiyat" başlıklı makalesinden modern sosyal bilim ile fikhî yaklaşımlar arasında bir bağ kurma amacıyla teorik ve metodolojik bir zemin aramaktadır. Aslında Gökalp'in İslamcılıktan kastı, İslam'ı ulusçu bir çizgide düzenlemek, kamusal alandan çekme ve ulusal kültürü destekleyecek bir forma sokmaktır (Tunçay, 1989: 38). *İslam Mecmuası* aynı dönemlerde yükselen milli iktisat fikrinin yaygınlaşması için de kullanılmış, dergi Müslümanları ticarete özendiren yayınlar yapmakla birlikte özellikle Tekin Alp, Müslümanların milli iktisat fikri etrafında birleşmelerini sağlamayı amaçlamıştır (Karakoyunlu, 1999: 525-26).

İslam mecmuasının milli iktisadî benimsetmek çabası göz ardı edilmezken, milli iktisadın asıl savunucusu *İktisadiyat Mecmuası*'dır. Balkan Savaşıyla birlikte çöken Osmanlılık yerini Türk milliyetçiliğine terk ederken liberal iktisat politikalarının yerini de milli iktisat¹⁹⁶ anlayışı almıştır. Bu anlamda *İktisadiyat mecmuası* da milli iktisat öğretisinin tanıtılıp benimsetilmesi için çıkarılmaya başlanmış, 1915-1917 yılları arasında altmış dokuz sayı çıkarılmıştır.

¹⁹⁶ 1880'lerde dünya ekonomisinde yaşanmaya başlayan bunalım sebebiyle kıta Avrupasında serbest ticaret sistemi gerilerken, Almanya'da Bismark yüksek gümrük vergileriyle korumacı ve müdahaleci muhafazakâr bir refah devleti projesiyle ortaya çıkararak hem Almanya'da gelişen siyasal liberalizm taleplerinin önüne geçmiş hem de liberal iktisat prensiplerini rafa kaldırmıştır. Bismark'ın bu yolda en büyük destekçisi 1873 yılında kurulan Alman Tarihçi Okulun genç üyelerinden oluşan İçtimai Siyaset Derneğidir (Verein Für Sozialpolitik). Okulun en büyük esin kaynağı Almanya'nın özgünlüğüne vurgu yaparak sanayi toplumuna geçiş için korumacı iktisadî politikaları öneren Friedrich List'tir. List ve çağdaşları o günkü kullanımıyla ilm-i iktisat (politik ekonomi) yerine milli iktisat (Nationalökonomie) kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir. Osmanlı'da gelişen milli iktisat politikalarının kaynağı da Alman milli iktisat anlayışı ve özellikle Alman iktisatçı List'tir. Ayrıntılı bilgi için bkz. F. Hasan Arol, Mehmet Cavit Bey, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt:7, İstanbul, İletişim, 2005.

Gökalp ve Türkçü ekip tarafından çıkarılmasına karar verilen *Yeni Mecmuası* ise *Türk Ocağı*'nin yayın organı olarak milli bilinci ve toplumsal dayanışmayı geliştirmeyi hedeflemiştir. Ancak Tanpınar (1977: 108) derginin, Gökalp'in başyazıları dışında ideolojik bir gaye güder görünmeyip bir edebiyat dergisi özelliği taşıdığını öne sürer. Dergi milli bilinci geliştirmeyi hedeflese de *Türk Yurdu* gibi tamamen Türkçülüğe odaklanmamıştır. Yazar kadrosunda Gökalp'in daha önce *Genç Kalemlerde* birlikte çalıştığı Ali Canip ve Ömer Seyfettin'in yanında Darülfünundan Fuat Köprülü, Necmeddin Sadık, Mehmet Emin Erişirgil, Türk Yurdu ekibinden Ahmet Ağaoğlu, edebiyat camiasından ise Yahya Kemal, Refik Halit gibi isimler bulunmaktadır (Baran, 2009: 19-27). 1917'de yayın hayatına başlayan dergi altmış altı sayının sonunda 1918'de Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla faaliyetine son vermiştir (Yöntem, 1962: 5).

Özetle İstanbul evresi, Gökalp için Selanik'te *Genç Kalemler* çevresinde temelini attığı teorisini geliştirmeyi büyük ölçüde başardığı bir dönem olmuştur. İstanbul'a döndüğü ilk dönem Genç Kalemler ekibiyle Türkçü örgütlenmelere eklemlense de asıl gelişimi Darülfünunda kurduğu ekiple çıkardığı yayınlar yoluyla sağlamıştır. Hayatının her döneminde bulunduğu her ortamda bir örgütlenme başarısı gösteren Gökalp, görüşlerini kurduğu çevreler dolayısıyla yaygınlaştırmayı da başarmıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada Türkiye’de sosyolojik düşüncenin kurumsallaşma öncesi ve kurumsallaşma evresi, siyaset ve düşünce çevreleri ilişkileri bağlamında analiz edilmeye çalışılmıştır. Türkiye’de sosyolojik düşüncenin ortaya çıktığı bu evrede farklı sosyolojik perspektiflere sahip kimi farklı düşünce çevreleri (bkz. Ek-2) ortaya çıkmıştır. Bu düşünce çevreleri, dönemin başat siyasi aktörü İttihat ve Terakki’nin doğrudan etkileriyle biçimlenen siyasal ve düşünsel alanda mücadele içinde sosyolojinin gelişim çizgisini belirlemiştir. Düşünce çevreleri ve öne çıkan isimler dönemin iktidarı İttihat ve Terakki ile kurdukları ilişkiler bağlamında alanda konumlanmış olmakla birlikte, ilişki ağları görüldüğünden daha karmaşıktır. Bu anlamda bu çalışma hem dönemin siyasi ve toplumsal arka planı diyebileceğimiz makro düzlemi hem de düşünce çevreleri içinde konumlanan isimlerin kişisel ilişkilerini kapsayan mikro düzlemi birlikte ele alarak ilişkisel ve tarihsel bir anlatı kurmayı böylelikle Türkiye’de sosyolojinin oluştuğu yolları serimlemeyi hedeflemiştir.

Türkiye’de sosyolojinin tarihi genellikle Ziya Gökalp’in Darülfünunda sosyoloji dersleri vermeye başladığı 1914’te başlatılsa da sosyolojiyle temas daha gerilere gitmektedir. Dünyada toplumsala ilişkin düşünme biçimlerinin dönüşüme uğradığı 1890’larda Osmanlı’da da sosyolojik düşüncenin ilk nüvelerinin ortaya çıktığı söylenebilir. Dolayısıyla çalışma, 1890’lardan başlayarak 1915’e dek süren tarihsel aralıkla sınırlandırılmıştır.

Osmanlı’da sosyolojik düşüncenin ortaya çıktığı düşünsel alanın birkaç temel özelliği vardır. Öncelikle sosyoloji, dağılmakta olan İmparatorluğun karşılaştığı tüm sorunları çözecek sihirli bir değnek, bir kurtuluş reçetesi olarak görülmektedir. Dolayısıyla çalışmada adı geçen isimlerin toplum ve sosyoloji hakkındaki görüşleri farklılık gösterse de hepsinin ortak noktası İmparatorluğun çöküşünü önlemek amacıyla sosyolojinin bir araç olarak kullanılabileceği görüşüne sahip olmalarıdır. Bu nedenle

bazı istisnalar olsa da dönemin aydınları genellikle sosyolojiye ilgi duymuşlar, farklı sosyoloji anlayışlarını benimsemişlerdir.

Bu isimlerin toplum ve sosyoloji hakkındaki görüşlerindeki farklılıkların akademik ve bilimsel ilgiden ziyade, eğitim alınan okullar, kurumsal ve siyasal aidiyetler, mensubu olunan toplumsal sınıf gibi faktörlerin etkisinde olduğunu belirtmek gerekir. Çalışmada adı geçen isimlerin toplumsal kökenlerine bakıldığında genellikle bürokrat ya da eşraf ailesi gibi görece üst sınıf ailelerin çocukları oldukları görülmektedir. Köken olarak en ayırksı örnek Prens Sabahattin'dir. Hanedan ailesine mensup olan Sabahattin rakipleri tarafından Osmanlı'nın toplumsal yapısını tanımamakla ve sorunları doğru analiz edememekle suçlanmıştır.

Osmanlı'da düşünce çevrelerinin oluşmasında okulların büyük önemi olduğunun da altı çizilmelidir, Ek-2'de yer alan "Düşünce Çevreleri ve Üyeleri" tablosunda çalışmada adı geçen isimlerin mezun oldukları okullar incelendiğinde çevrelerin oluşmasında okulların yatkinlikleri belirlediği söylenebilir. Örneğin *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuasının* kurucu kadrosunda yer alan Ahmet Şuayb, Mehmet Cavit ve Hüseyin Cahit Vefa Lisesinden arkadaşdır (Celal Sahir, 1910). Aynı şekilde derginin daimi yazar kadrosunda bulunan Bedii Nuri, Hüseyin Cahit ve Cavit Bey aynı yıl Mülkiye Mektebinden mezun olmuşlardır (Baskıcı, 2009: 226). Yine Darülfünun çevresi olarak adlandırdığımız ekip büyük oranda Darülfünun mezunudur.

Son olarak yine benimsenen sosyolojik perspektifleri de belirleyen bir etken olarak sosyolojinin siyasetle sıkı bağlantısı karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda sosyoloji, topluma ilişkin incelemeler yapılarak veri üretilmesini sağlamak yerine siyasal amaçlar için kullanılmıştır. Mannheim'ın (2004: 64) saptamasıyla politika ile bilim arasındaki kaynaşma, her türden politikanın dışarıya karşı kendine bilimsel süs vermesi, bilimsel yaklaşımların ise politik bir tona bürünmesiyle sonuçlandığı gibi, Türkiye'de sosyoloji politikaya meşruiyet kazandıran bir araç haline dönüşmüştür. 1908

İstanbul’unda “bilimsellik” ve “tarafsızlık” iddialarıyla yayın hayatına giren UİİM’nin kısa süren ömrü siyasetten uzak bir düşünce çevresinin düşünsel alandaki etkisi ve hayatta kalma şansı hakkında fikir verebilir.

Çalışmada giriş bölümünde gerekçeleriyle açıklandığı biçimde dört tarihsel dönem ve dört farklı coğrafya temelinde analiz gerçekleştirilmiştir (bkz. Ek-3). Her dönem farklı düşünce çevrelerinin ve isimlerin etkisinde, kendine özgü bağlamlarda farklı sosyolojik perspektifler ortaya çıkmıştır.

1890’lardan 1902’e uzanan ilk dönem kamusal tartışma alanları ve siyasal muhalefet hareketlerinin birlikte gelişmeye başladığı, siyasal alanla düşünsel alanın karşılıklı olarak birbirlerini etkiledikleri bir dönemdir. Bu dönem Osmanlı toprakları dışında örgütlenmeye başlayan muhalif hareketin siyasi yazıları yurtdışında yayımlanan dergi ve gazetelerde görünür olmaya başlarken, İmparatorluğun merkezinde politik meselelerden uzak edebi bir entelektüel çaba olarak değerlendirilebilecek Servet-i Fünun çevresi öne çıkmaktadır. Bu çevreye dahil olan Ahmet Şuayb’ın henüz 1900’lerin başında Tarde ve Durkheim’dan bahseden makalesi alanın ilk metinlerindedir.

1902-1908 arası ikinci dönem, II. Abdülhamit’e karşı muhalefet ortak paydasında birleşen ve faaliyetlerini yurt dışında sürdüren Jön Türk hareketinin sosyolojiye giden yolu açtığı söylenebilir. Bu dönem henüz Meşrutiyet ilan edilmediğinden İmparatorluğun sorunlarının yönetim biçimin değiştirilmesiyle çözüleceği inancı hakimdir. Bu nedenle tartışmalar büyük oranda siyasal alanda şekillenirken, hem düşünsel hem siyasal alanın merkezi Osmanlı toprakları dışında özellikle de Avrupa’dır.

Avrupa’da gelişen bu hareketten sosyolojik düşünceyi besleyen iki farklı damar gelişmiştir: Comte’un pozitivizmden etkilenen Ahmet Rıza ile Science Sociale düşüncesinin Osmanlı’daki temsilcisi Prens Sabahattin. Bu iki isim arasında bu

dönemde yaşanan mücadelenin Comte ve Le Play karşıtlığından ziyade merkezîyet/ademî merkezîyet karşıtlığı gibi politik bir tartışma hatta Jön Türk hareketinin liderliği için girişilen bir güç mücadelesi olduğunu söylemek gerekir. Bu güç mücadelesini kazanmak için her iki isim de örgütlenmeye önem vermiş, kendi dergi ve gazetelerini yayımlamışlardır. Burada bir parantez açarak o dönem tanınırlık kazanmanın en etkili yolunun gazete ve dergi çıkarmak olduğunu eklemek gerekir. Bu noktada örgütlenme açısından Prens Sabahattin'in Ahmet Rıza'dan daha başarılı olduğunu söylenebilir. Ahmet Rıza, Osmanlı düşünce dünyasında hayalini kurduğu pozitivist cemaati kuramadığından zaman içinde etkisini büyük oran kaybederken, Prens Sabahattin 1902'de kurduğu Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti ve 1906'da çıkarmaya başladığı Terakki gazetesiyle etki yaratmayı başarmış, adem-i merkezîyet ve şahsî teşebbüs görüşleri özellikle Anadolu'da ciddi anlamda taraftar toplamıştır.¹⁹⁷

Bu mücadele her ne kadar politik bir mücadele olarak görünse de Prens Sabahattin'in Ahmet Rıza'dan daha derinlikli bir düşünsel arka planı olduğunu eklemek gerekir. Prens Sabahattin, Osmanlı düşüncesinde ilk defa bireyi ve aileyi merkeze alarak toplumsal yapının derinine inen araştırmalarla topluma ilişkin yöntemli, somut, bilimsel bilginin üretilebileceğini ileri sürmüştür. Ancak “memleket nasıl kurtulur” sorusuna odaklanan dönemin Jön Türk hareketi için önemli olan topluma ilişkin yöntemli bilgi üretmek değil, çözüm üretmektir. Bu nedenle Prens Sabahattin'in bilimsel bir metod olarak ortaya koyduğu “fenni içtima” kabul görmezken; ileri sürdüğü şahsî teşebbüs ve adem-i merkezîyet fikirleri düşünsel alanda dolaşıma girmiştir.

¹⁹⁷ 1906-1907 yıllarında, Prens Sabahattin'in görüşlerinin de etkili olduğu (Kuran, 1945) Anadolu ayaklanmalarının Diyarbakır ayağında bölgenin önde gelen ailelerinden birine mensup olan Ziya Gökalp'in öncülük ettiği bilinmektedir (Jongerden, 2015). Hatta Gökalp'in Diyarbakır'da bulunduğu bu dönem Prens Sabahattin'in temsilcisi olduğu Le Play ve Demolins'in sosyolojik yaklaşımlarından etkilendiği ileri sürülmektedir (Erişirgil, 1984: 54). Dolayısıyla Türkiye'de sosyolojinin bu iki zıt kutbunun bir dönem farklı coğrafyalarda aynı düşüncenin etkisinde oldukları söylenebilir.

II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle başlayan üçüncü evrenin (1908-1912) en belirgin özelliği Selanik ve İstanbul merkez olmak üzere iki kutuplu bir alanın ortaya çıkmasıdır. Meşrutiyetin ilanının ardından İstanbul, yerleşik otorite ilişkilerinin çözülmeye başladığı ya da işlevselliğini yitirdiği, toplumda alternatif otorite arayışları sonucunda farklı siyasal örgütlenmelerin ortaya çıktığı ve siyasal mücadelelerin merkezi rol oynadığı “Meşrutiyet bunalımı” (Doğan ve Alkan, 2010: 12) olarak adlandırılabilir bir dönemden geçmektedir. Bu anlamda İstanbul, bir yandan siyasi çekişmelerin, hesaplaşmaların ve iktidar mücadelelerinin merkezi olurken, diğer yandan doğan özgürlük ortamında cemiyet, dernek, sendika gibi sivil örgütlerin kurulduğu, kitlesel katılımın canlandığı, basın yayın ortamının güçlendiği bir düşünce merkezine evrilmiştir. Öte yandan merkezi otoriteden uzak olması nedeniyle daha özgür ve Batılı düşünceye daha açık bir düşünce merkezi olan Selanik, İTC'nin kalesi olması nedeniyle siyasal anlamda da İstanbul'dan daha sakin bir merkez olarak belirmektedir.

Böylesi bir bağlamda İstanbul'da tam da iktidar mücadelelerinin göbeğinde “bilimsellik” ve “tarafsızlık” iddialarıyla çıkarılmaya başlanan UİİM, organizmacı ve evrimci bir toplum anlayışını benimseyen liberal, pozitivist bir yayın olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar liberal olarak tanımlansa da dergi çevresi liberal olma iddiasındaki Prens Sabahattin kanadına değil merkezîyetçi İttihat ve Terakkiye yakın durmuştur. Derginin yazarlarından Bedi Nuri'nin sosyolojiyi bir disiplin olarak inşa etme yolundaki çabaları ile Ahmet Şuayb'ın toplumsala ilişkin derinlikli analizleri dikkate değerdir. Bu iki isim derginin politik yansızlık iddiasını ispatlar biçimde dönemin siyasal çalkantılarından uzak durmayı büyük oranda başarmıştır. Ancak Ahmet Şuayb, analizlerinin derinliğine rağmen, farklı konularda bilgilendirici yazılar yazan bir ansiklopedist görüntüsü çizerken, Bedi Nuri de akademik bir çabadan ziyade bir mülki idareci olarak sosyolojiyi araçsallaştırmaya çalıştığından Türk sosyoloji tarihinin gölgede kalan isimleri olmuşlardır. Bu mesele biraz da bu iki ismin çabalarının kişisel

çaba olmanın ötesine gidememiş olmasıyla ilgilidir. Bu anlamda sosyolojinin gelişiminde kişisel çabalardan çok kolektif etkilerin ve güçlü örgütlenmelerin etkili olduğunu belirtmek gerekir.

Birbirinden farklı hedeflere odaklanan bir yazar kadrosuna sahip UIİM, bu nedenle düşüncelerini sistematik bir bütünlüğe kavuşturamamış ve politikalarını geçerli kılamamıştır. Dolayısıyla UIİM sistematik olmayışı, odak belirsizliği ve zayıf örgütlenmesi nedeniyle alanda güçlü bir konum elde edememiştir.

Aynı dönem (1908-1912), sistematik bir düşünceyle yola çıkan ve bir örgütlenme çabası içinde İstanbul'da faaliyetlerine devam eden Prens Sabahattin siyasi çekişmelerin bir tarafı olarak İTC'nin karşısında yer almış, tartışmaları istediği “bilimsel ve kültürel” zemine bir türlü taşıyamamıştır. Prens Sabahattin, İTC ile arasındaki görüş ayrılıklarını sosyoloji anlayışları arasındaki farklılıklar üzerine temellendirmeye çalışsa da İTC içindeki muhatabı Ziya Gökalp değil, Cemiyetin polemikçisi Hüseyin Cahit olmuştur. Zira o dönem İTC'nin genel merkez üyesi olarak Selanik'te bulunan Gökalp, İstanbul'daki gündelik siyasetin çekişmelerinden uzak, gençler arasında İTC'nin ideolojisini yaygınlaştırmak göreviyle ilgilenmektedir. Bu anlamda Selanik'teki *Genç Kalemler* çevresi aynı dönemde İstanbul'da etkili olan *UIİM* ve Prens Sabahattin ekibiyle karşı karşıya gelmemiştir,

Üçüncü evrenin (1908-1912) İstanbul dışındaki merkezi olan Selanik'te Gökalp önderliğinde bir örgütlenme süreci yaşandığı söylenebilir. 1910'da bir Anadolu vilayetinden İTC Kongresine katılmak üzere Selanik'e gidişi Gökalp'in hem siyasi hem düşünsel serüveninde önemli bir dönüm noktasıdır. Selanik dönemi Gökalp'in sadece düşüncelerini olgunlaştırdığı değil aynı zamanda İTC içinde yüksek bir statü elde ederek politik güç kazandığı, bu güçle eğitim ve kültür politikalarının en yetkili ismi olduğu dönemdir. Gökalp bu konumu sayesinde Selanik'te “Gökalp çevresi” denilebilecek bir düşünsel alan inşa etmeyi başarmış, Türkçülük ideolojisi etrafında

örgütlediği bu çevreyi sosyolojiye de yöneltmiştir. Gökalp'in Selanik'teki başarısı, dağınık fikirleri ve güçleri toplayarak yeni ve tek bir hareket örgütleyebilmesidir. Bu anlamda Selanik'teki hareket “Yeni Hayat” düşüncesi etrafında bir hedefe odaklanan, sistematik güçlü bir örgütlenme olarak belirmiştir. Bu güçlü örgütlenmeden düşünsel alana hakim kılınacak bir sosyoloji anlayışı da gelişmiştir. Azınlıkların ve farklı unsurların milliyetçi mücadelelere giriştiği Balkan coğrafyasından yükselen bu sosyoloji anlayışı, Osmanlı'yı ayakta tutacağına inanılan dayanışmacı sosyolojidir. Oysa aynı dönemde iktidar mücadelelerin etkili olduğu İstanbul'da organizmacı ve evrimci bir sosyoloji hakimdir.

Gökalp'in Selanik'te örgütlemeyi başardığı bu ekip 1912'de Selanik'in kaybedilmesiyle İstanbul'da dönmüş ve 1908'den beri İstanbul'da faaliyetlerine devam eden Türkçü örgütlenmelere katılmıştır. Gökalp'in ekibe dahil olmasıyla sosyoloji Türkçü çevrenin de gündemine taşınmıştır. Oysa Gökalp öncesi, hareketin lideri konumundaki Yusuf Akçura sosyolojiyle değil tarihle ilgilidir. Bu nedenle ikili arasında kısmen sosyoloji/tarih kısmen siyasi ve kişisel husumetlerle¹⁹⁸ açıklanan bir çekişme yaşanmış, bu çekişme uzun sürmemiş 1914'te kendi örgütlenmesini kuracak kadar güçlenen Gökalp, *Türk Yurdu* dergisinden ayrılarak sosyolojinin akademik bir disiplin olarak kurumsallaşmasından en önemli adım olan Darülfünunda kendisine yeni bir Gökalp çevresi kurmayı başarmıştır. Necmettin Sadak, Ahmet Emin Yalman, Mehmet Emin Erişirgil gibi ileride sosyolojinin önemli isimleri olacak bu çevrenin bir yandan sosyoloji biliminin kılavuzluğunda milli kültürü açığa çıkaracak bilimsel araştırmalar yürütmesi beklenirken, diğer yandan Gökalp önderliğinde çeşitli dergiler yayınladıkları bilinmektedir. Bu çevre 1914-1918 yılları arasında İslam, Milli Tetebbular, İktisadiyat, İçtimaiyat ve Muallim dergilerini çıkarmıştır. Bu dergiler bir arada değerlendirildiğinde her birisi farklı alanda ancak ortak bir hedefe odaklanan bir programın parçaları

¹⁹⁸ Doğrudan İTC üyesi olmayı reddeden Yusuf Akçura, her ne kadar Gökalp tarafından tenkit edilse de İTC ile kurduğu “esneklik” ilişkisi bağlamında dönemin etkili isimlerinden biri olmayı başarmıştır. Akçura'nın gücü arkasında Türkçü hareket gibi güçlü bir örgütlenmenin olmasından kaynaklanmaktadır.

görünümündedir: “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” sentezine uygun biçimde evrensel ilke olan Batıcılıktan ayrı düşmeden, İslam’la bağdaşan bir Türkçülük ideolojisinin yükselmesini sağlamak. Bu anlamda Gökalp 1910’dan beri sınırlarını çizmeye çalıştığı teorisini büyük oranda bu dönemde ortaya koymayı başarmıştır.

1890’lardan 1915’e alanda, her biri “memleketin kurtuluşu” meselesinde kendine söz hakkı ve roller atfetmiş farklı düşünce çevreleri varlık göstermiş, bu roller siyasi iktidarın perspektifiyle uyduğu ölçüde düşünce çevrelerinin etki alanı genişlemiştir. Tüm bunlar büyük oranda dönemin siyasal iklimiyle bağlantılıyken düşünce çevreleri arasında ilginç ilişki biçimlerinin de ortaya çıktığı görülmektedir. Bu ilişkilerin izi sürüldüğünde merkezde Ziya Gökalp’in bulunduğu bir ilişkiler ağının ortaya çıktığı görülmektedir (bkz. Ek-4). Gökalp her dönem ortaya çıkan düşünce çevreleriyle dolaylı ya da doğrudan ilişki içindedir. 1902-1908 arası dönem etkili olan Jön Türk ekibiyle ve 1908-1912 arasında İstanbul’da etkili olan UIİM ekibiyle dolaylı yoldan ilişkili iken, Türkçü çevrenin etkili bir ismi, Selanik ve Darülfünun çevresinin ise tam merkezindeki isim olduğu söylenebilir.¹⁹⁹

Gökalp’i Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşü ve ardından bir ulus devlet olmayı hedefleyen Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu arasında yaşanan bunalım döneminin merkezi ismi yapan etkenler İTC iktidarı ile kurduğu yakın bağın yanı sıra, kendine has kimi özellikleri, benimsediği stratejiler ve kişisel serüvenindeki bazı ayrıntılarda gizlidir.

Öncelikle muhalif bir Osmanlı aydını olarak Jön Türk Hareketinin bir üyesi olduğunu söyleyebileceğimiz Gökalp, dönemin pek çok isminden farklı olarak İmparatorluk merkezinden uzak bir Anadolu vilayetinde yetişmiş ve hiç yurt dışında bulunmamıştır. Ancak bu onun sıradan bir Diyarbakır ailesine mensup olduğu anlamına

¹⁹⁹ Gökalp’in Jön Türk çevresiyle ilişkisi doğrudan tanıdığı Abdullah Cevdet ve hiç karşılaşmadığı halde sürekli karşı karşıya getirildiği Prens Sabahattin yoluyladır. Gökalp’in, UIİM yazarlarından aynı zamanda İTC’nin maliye bakanı Cavit Bey ile yolları liberal iktisat/milli iktisat tartışmaları bağlamında kesişmiştir.

gelmez. Diyarbakır'ın nüfuzlu ailelerinden birine mensup Gökalp henüz 1890'ların ortalarında yurtdışında bulunan muhalif hareketle irtibat halindedir ve 1906-1907 Anadolu ayaklanmalarının Diyarbakır'daki lideridir. Dolayısıyla ilk gençlik yıllarından itibaren yerelin önde gelen siyasi aktörlerinden olduğu söylenebilir. İkinci olarak, Batılı tarzda bir yüksek eğitim almamış olmakla birlikte aldığı geleneksel eğitimle hem Doğu'yu hem Batı'yı öğrenmiş, bu sayede “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” sentezindeki İslam-Batı bağlantısını kurabilmiştir. Ayrıca kişisel serüvenindeki kimi karşılaşmalar Gökalp'in serüvenini doğrudan etkilemiştir. 1894'te intiharı sonrası kendisini tedavi eden Abdullah Cevdet onu İTC ile tanıştırmış, İstanbul'da tanıştığı Hüseyinzade Ali, Türkçülük düşüncesiyle tanışmasını sağlamıştır.

Tüm bunları yanında Gökalp, sistematik düşüncenin öncülerinden biridir (Parla, 1993). Berkes'e göre (1985: 200) sistemli bir düşünce geliştiren ve buna bağlı hareket kuralları benimseyen Gökalp, bunalım devrinin Namık Kemal'den sonra gelen en etkili ismidir. Çalışmada, özellikle Abdullah Cevdet ve Ahmet Şuayb örneklerinde görüldüğü gibi Osmanlı aydınında sıklıkla görülen ansiklopedist tavrın aksine Gökalp'in görüşleri ve faaliyetleri, eğitim, üniversite konusundaki çalışmaları, propagandacı tarafı, iktisadi ve siyasi meseleleri teorik biçimde ele alışı hepsi bir ideale yönelik ve sistematiktir. Bu duruşun bir sonucu bilimi eyleme geçirici bir etken olarak gören Gökalp “ilim ilim için değil, hayat içindir” (Hasan Ali Yücel (1975 [1924]) düsturunu benimsemiştir. Özetle Gökalp'in fikir ve eylemleri paralel bir şekilde yürümektedir. Bu anlamda Gökalp'in düşünsel serüveninde İTC ile ilişkisi büyük önem taşır. Öncelikle sıklıkla tekrarlandığı biçimde Gökalp'in gündelik siyasetle ilişkisi sınırlıdır, ancak Shills'in (1966) ifadesiyle siyasi gelişimin büyük oranda aydınlar tarafından üstlenildiği bir “azgelişmiş” ülkede aydınların eylemlerinin sonuçlarını alabilecekleri ve başarıma ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri yegane sosyal hareket kanalı bir siyasi hareket alanına dahil olmak olduğundan, Gökalp İTC'nin üst düzey bir üyesi olmaktan vazgeçmemiştir. Selanik'ten

İstanbul'a dönüşünde bakanlık teklifini reddetmekle birlikte siyasi otoriteden uzak kalarak "ilmi organizasyonunu" yaratamayacağını ve görüşlerini yaygınlaştıramayacağını bilen Gökalp, İTC Genel Merkezden ayrılmamıştır. Bu yönüyle Gökalp, fikirlerini eyleme dönüştürme başarısını gösteren az sayıda isimden biri olmuştur.

Öte yandan Gökalp, İTC'nin 1908-1918 yılları arasında kültür ve eğitim alanında önde gelen ideoloğu olmasına rağmen parti politikasının belirlenmesi noktasında önemli bir isim olmamıştır (Parla, 1993: 40-41). Ancak karizmatik bir iktidar anlayışına dayanan Cemiyet içinde bir "mürşitlik" karizmasına sahip olduğu söylenebilir (Korkmaz, 1994: 147). Bu anlamda "gözlerimi kaparım vazifemi yaparım" prensibini önce kendisi benimseyen Gökalp, Ağaoğlu'nun (2017: 21) aktarımıyla etrafındaki yanlışlıklara, yolsuzluklara sesini çıkarmamış, "ilmi" olduğuna inandığı yoluna bakmıştır. Yolunda ilerlerken dönemin düşünsel alanında sıkça rastlanan polemik geleneğinden dahi uzak durmuştur. Hüseyin Kazım Kadri (1989: 60) bu tavrın Gökalp'in etki alanını genişlettiğini iddia eder. Gökalp'in İTC içindeki bu konumunun Znaniecki'nin kavramsallaştırmasıyla (1940; akt. Szacki, 1975) dahil olduğu grubun görüşlerini teorik argümanlarla meşrulaştırmayı hedefleyen *partizan bilgeye* karşılık geldiği söylenebilir.

Gökalp'in örgütlenme başarısını mistik bazı özelliklerine atfetmek sıklıkla karşılaşılan bir durumdur.²⁰⁰ Collins (2016: 56) bu durumu kişisel özelliklere ve psikolojik etmenlere dayanarak açıklamaya çalışır. "Duygusal enerji" adını verdiği, yaratıcı kişilerin kendi yargılarını ortaya koymak için duydukları güçlü arzu Gökalp'te de bulunmaktadır. Ancak duygusal enerji tek başına yeterli değildir, yeterli kültürel

²⁰⁰ Örneğin Akçura (1975 [1924]): 230) onun başarısını, "şarklı bir şeyh" edasıyla fikirlerini benimsetmek, insanları etki altına almak ve mürit toplayabilmek özelliklerine bağlar. O dönemde Türkiye'nin aydın tabakasında Gökalp kadar takipçi toplamış bir isme daha rastlamak mümkün değildir. Gökalp'in insanları etkileme gücüne ilişkin yazıların bir arada bulunduğu bir kaynak için bkz. Şevket Beysanoğlu, Ziya Gökalp için Yazılanlar-Söylenenler, Ankara: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği, 1975.

sermayenin ve entelektüel ağda önemli bir konumun olmadığı durumlarda yaratıcı coşku boşa gidecektir. Dolayısıyla başarı ve başarısızlık kişinin çabasının yanı sıra içinde bulunduğu konumun dayanışma ve rekabet fırsatlarına, merkezde ya da çevrede olmasına bağlıdır. Gökalp, kişisel çabasının yanı sıra bu tezde ayrıntılarıyla ele alındığı biçimde içinde bulunduğu konumun fırsatlarından yararlanarak, ilişki ağlarındaki merkeziliğiyle ve örgütlenme başarısıyla Türkiye’de sosyolojinin ilk ismi olmayı başarmıştır.

KAYNAKÇA

Abrams, P., (1994), **Historical Sociology**, 4th Edition, New York: Cornell University Press.

Ahmad, F., (1999), **İttihat ve Terakki 1908-1914**, 5. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ahmet Rıza, (2001), **Anılar**, İstanbul: Cumhuriyet.

Ahmet Rıza, (2015 [1930]), **Batının Politik Ahlaksızlığı** (çev. Ergun Göze), 2. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ahmet Şuayb, (2005 [1901]), **Hayat ve Kitaplar**, (haz. Erdoğan Erbay), Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.

Ahmet Şuayb vd., (2015 [1908]), “Mukaddime ve Program”, **Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, (ed. Mehmet Kanar), İstanbul: Doğu Kitabevi, s. 10-11.

Ahmet Şuayb, (2015 [1908a]), “Devlet ve Cemiyet”, **Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Cilt: 1, (ed. Mehmet Kanar), İstanbul: Doğu Kitabevi, s. 47-48.

Ahmet Şuayb, (2015 [1909a]), “Avamil-i İctimaiye 1: Irk Nazariyesi”, **Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Cilt: 2, (ed. Mehmet Kanar), İstanbul: Doğu Kitabevi, s. 29-52.

Ahmet Şuayb, (2015 [1909b]), “Avamil-i İctimaiye 2: Tesirat-ı Muhitiye”, **Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Cilt: 2, (ed. Mehmet Kanar), İstanbul: Doğu Kitabevi, s. 93-101.

Ahmet Şuayb, (2015 [1909c]), “Avamil-i İctimaiye 3: Para” **Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Cilt: 2, (ed. Mehmet Kanar), İstanbul: Doğu Kitabevi, s. 180-199.

Ahmet Şuayb, (2015 [1910]), “Fransız İhtilal-i Kebiri” **Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**. Cilt:3, (ed. Mehmet Kanar), İstanbul: Doğu Kitabevi.

Akca, Ü., (1997), **Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası'nın Türk Sosyolojisindeki Yeri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Akçura, Y., (1975 [1924]), “Ziya Gökalp Bey Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar”, **Ziya Gökalp için Yazılanlar-Söylenenler**, (haz. Şevket Beysanoğlu), Ankara: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları.

Akçura, Y., (1976 [1904]), **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Akçura, Y., (1981), **Yeni Türk Devletinin Öncülleri**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Akçura, Y., (2009 [1928]), **Türk Yılı**, (ed. Arslan Tekin ve Ahmet Zeki İzgöer), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Akçura, Y., (2015 [1921]), **Siyaset ve İktisat** (Ed. Erol Kılınç), İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Akpolat, Davud, Y., (1994), **Ulum-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası'nda Ahmed Şuayb'ın Sosyoloji Görüşü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Akşin, S., (1972), “31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası”, **AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 27, S. 3, s. 541-560.

Akşin, S., (2014), **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 7. Baskı, Ankara: İmge.

Akyurt, M. A. (2017a), **Alman Sosyolojisinde Yöntem Tartışmaları (1870-1914)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akyurt, M. A. (2017b), “Sosyoloji Tarih Yazımında Eğilimler”, **VIII. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiriler Kitabı** (ed. Feray Artar, Akın Bakioğlu), Ankara: Sosyoloji Derneği, s. 71-78.

Alakom, R., (1992), **Ziya Gökalp'in Çilesi Kürtler**, İstanbul: Fırat Yayınları.

Alangu, T., (1968), **Ömer Seyfettin Ülkücü Bir Yazarın Romanı**, İstanbul: May Yayınları.

Alkan, M. Ö. (ed), (2007), **Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne: Prens Sabahaddin**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Alkan, M. Ö., (1992), “Laik Bir İdeolojinin Doğuşu ya da II. Meşrutiyet'te Türkçülüğün Toplumsal İdeolojisi: Yeni Hayat ve Yeni Felsefe Mecmuası”, **Tarık Zafer Tunya'ya Armağan**, İstanbul: İstanbul Barosu, s. 377-407.

Alkan, N., (2012), **Selanik'in Yükselişi: Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilali**, İstanbul: Timaş Yayınları.

Anastassiadou, M., (2016), **Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)**, 2. Basım, (çev. Işık Ergüden), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Angermuller, J., (2017), **Neden Fransa'da Postyapısalcılık Yok? Entelektüel Bir Neslin Teşekkülü** (çev. Özge Karlık), Ankara: Heretik.

Arai, M., (2016), **Jön Türk Devrimi Türk Milliyetçiliği**, 6. Baskı, (çev. Tansel Demirel), İstanbul: İletişim.

Arol, F. H., (2005), “Cavit Bey”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 7: Liberalizm**, İstanbul: İletişim.

Arslan, D., (2015), Selanik Gazetesi'ne Göre “Yeni Felsefe Mecmuası Yeni Hayat Müdafidir” Yazısının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi.

- Arslan, H., (1989), “Neojöntürkler”, **Türkiye Günlüğü**, S. 6, s. 40-44.
- Arslan, H., (2007), **Epistemik Cemaat: Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi**, İstanbul: Paradigma.
- Asaf Nefi, (1910), “Ahmed Şuayb”, **Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, C. 3, S. 11(23), s. 1013-1023.
- Atauz, S., (ed.), (1986), **Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişimi**, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği
- Atılğan, E., (1998), **Tanzimat’tan Sonra Kurulan İlmî Cemiyetler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Avcıoğlu, D., (1996), **Türkiye’nin Düzeni**, Birinci Kitap, İstanbul: Tekin Yayıncılık.
- Aydemir, Ş. S., (1974), **Suyu Araya Adam**, 5. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydın, H., (2008), **İttihat ve Terakki Mekteplerinin Yapısal Özellikleri Üzerine Bir İnceleme**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Aydın, S., (2009), “İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt I: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, İstanbul: İletişim.
- Aydın, S. Ve Verheij, J., (2015), “Kaynayan Kazan: Diyarbekir Vilayetinde Etnik-Dini Gruplar, Yerel Güçler ve Osmanlı Devleti Üzerine Bazı Notlar (1800-1870)”, **Osmanlı Döneminde Diyarbekir’de Toplumsal İlişkiler**, (çev. Ayşen Gür), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Aynî, M. A., (1964), “Ziya Gökalp’in Diyarbekir’deki Talebeliği”, **Ziya Gökalp İçin Yazılanlar-Söylenenler**, Cilt 1, (Ed. Şevket Beysanoğlu), s. 279-281.
- Aynî, M. A., (2007), **Darülfünun Tarihi**, (ed. Aykut Kazancıgil), İstanbul: Kitabevi.
- Aytaç, A. M. & Balcı, S., (2007), “Türkiye’de Şansın Terbiye Edilişi’ne Geçiş: Mehmed Cavid Bey’in İhsaiyat Kitabı”, **AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 62(3), s. 57-77.
- Baltacıoğlu, İ. H., (1998), **Hayatım**, (ed. Ali Y. Baltacıoğlu), İstanbul: Dünya Yayınları.
- Baltacıoğlu, İ. H., (2009 [1912]), “İçtimaiyat Tahsil Etmek İsteyen Gençlere” (transkripsiyon: Aynur Erdoğan), **Sosyoloji Dergisi**, C.3, S.19.
- Baskıncı, M., (2009), “Mülkiye Tarihinden Bir Yaprak: Tevzi-i Mükafat Cetvelleri”, **Mülkiye**, C. 33, S. 265, s. 219-240.
- Bayur, Y.H., (1991), **Türk İnkılabı Tarihi**, C.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bedi Nuri, (1909a), “Ulum-ı İctimaiye ve Fenn-i İdare”, **Mülkiye**, 14 Aralık 1909 tarihli sayısı, s. 29-33.

Bedi Nuri, (2015 [1909b]), “Hikmet-i İctimaiye 1: Tarih-i Hudüs ve Neşeti”, **Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası II**. Cilt, (ed. Mehmet Kanar), İstanbul: Doğu Kitabevi, s. 53-60.

Bedi Nuri, (2015 [1909c]), “Hikmet-i İctimaiye Taksimatı 2: Ulum-ı İctimaiye-i Hususiye,” **Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası II**. Cilt, (ed. Mehmet Kanar), İstanbul: Doğu Kitabevi, s. 61-65.

Bedi Nuri, (2015 [1909d]), “Hikmet-i İctimaiyenin Usul-i Taharrisi”, **Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası II**. Cilt, (ed. Mehmet Kanar), İstanbul: Doğu Kitabevi, s. 66-70.

Bedi Nuri, (2015 [1909e]), “Beynelmillel Ulum-ıİctimaiye Müessesesinin Yedinci Kongresi”, **Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası III**. Cilt, (ed. Mehmet Kanar), İstanbul: Doğu Kitabevi, s. 119-123.

Bedi Nuri, (2015 [1909f]), “Hayat-ı İctimaiye 1: Cemiyet Ne Demektir?” **Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası III**. Cilt, (ed. Mehmet Kanar), İstanbul: Doğu Kitabevi, s. 5-15.

Bedi Nuri, (1912), “Felsefe-i Siyaset: Siyasette Kavanin-i Tabiiye ve Kavaid-i Tecrübiye”, **Şehbal**, S. 48.

Berkes, N., (1975), **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Berkes, N., (1976), “Unutulan Adam”, **Sosyoloji Konferansları**, S.14, s.194-203.

Berkes, N. (1985), **Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları**, İstanbul: Adam Yayınları.

Berkes, N., (2003), **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 4. Baskı, İstanbul: YKY.

Berkes, N., (2016), **Türk Düşününde Batı Sorunu**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bertaux, D., (2011), “Biyografiler ve Yaşam Öyküleri”, **Sosyolojik Düşünce Sözlüğü** (ed. Massimo Borlandi vd.), (çev. Bülent Arıbaş), İstanbul: İletişim, s. 103-106.

Beşikçi, M., (2010), “ II. Meşrutiyet Döneminde Bir Memur Örgütlenmesi Olarak Mülkiye Mezunları Cemiyeti”, **Toplum ve Bilim**, S. 119, s. 162-183.

Beyatlı, Y. K., (2018), **Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım**, İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.

Beysanoğlu, Ş., (1956), **Ziya Gökalp’in İlk Yazı Hayatı**, İstanbul: Diyarbakır Tanıtma Derneği. Yayınları.

Beysanoğlu, Ş., (1960), **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar**, 2. Cilt, Diyarbakır: Diyarbakır’ı Tanıtma Derneği Yayınları.

Beysanoğlu, Ş. (ed), (1985), **Tamamlanmamış Eserler: Sosyoloji Dersleri, Hukuk Sosyolojisi, Din Sosyolojisi, Tatbiki Sosyoloji, Halk Klasikleri**, 1. Cilt, Ankara: Ziya Gökalp Derneği Yayınları.

Beysanoğlu,Ş., (1986), **Diyarbakırım**, Ankara: Neyir Matbaası.

Beysanoğlu, Ş., (1996), **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi: Akkoyunlular’dan Cumhuriyete Kadar**, 2. Cilt, Diyarbakır: Diyarbakır Belediyesi.

Bilim, C., (1985), “İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Daniş”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.3, S.2, s.81-104.

Binark, İ. ve Sefercioğlu, N., (1971), **Doğumunun 95. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp Bibliyografyası**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Birinci, A., (2008), “Mustafa Suphi”, **Türkiye’de Sosyoloji I** (ed. Çağatay Özdemir), İstanbul: Phoenix.

Bleda, M. Ş., (1979), **İmparatorluğun Çöküşü**, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Bora, T., (2017), **Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler**, İstanbul: İletişim.

Borlandi, M., (2011), “Kitleler Psikolojisi”, **Sosyolojik Düşünceler Sözlüğü**, (çev. Bülent Arıbaş), İstanbul: İletişim, s. 419-20.

Bottomore, T. B., Nisbet, R., (1979)., **A History of Sociological Analysis**. London: Heinemann Educational Books.

Bougle, C., (2014 [1907]), “Sosyoloji Nedir?”, çev. İsmail Suphi, (çevrimyazı, Aynur Erdoğan), **Sosyoloji Dergisi**, C.3, S.28, s. 323-334.

Bourdieu, P., (1975), “The Specificity of the Scientific Field and The Social Conditions of the Progress of Reason”, **Social Science Information**, C.14, s. 19-47.

Bourdieu, P., & Collier, P., (1991). **The Political Ontology Of Martin Heidegger**. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, P., (1997), **Toplumbilim Sorunları**, (çev. Işık Ergüden), İstanbul : Kesit Yayınları.

Bourdieu, P., (1999). **Sanatın Kuralları**, (çev. Necmettin Kamil Sevil), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bourdieu, P., (2013), **Bilimin Toplumsal Kullanımları: Bilimsel Alanın Klinik Bir Sosyolojisi İçin**, (çev. Levent Ünsaldı), Ankara: Heretik.

Bulut, Y., (2014), “Türkiye’de Sosyolojinin 100. Yılı”, **Sosyoloji Dergisi**, C.3, S.28, s. 1-21.

Burke, P., (2012)., **Tarih ve Toplumsal Kuram**, 5. Baskı, (çev. Mete Tunçay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- C.S., (1910), “Ahmed Şuayb”, **Servet-i Fünun**, C.40, S.1020, s, 125-127.
- Carr, E. H., (2002), **Tarih Nedir?**, 2. Baskı, (çev. Misket Gizem Gürtürk), İstanbul: İletişim.
- Celal Sahir, (1910), “Ahmed Şuayb”, **Servet-i Fünun**, C. 40, S.1020.
- Cevizci, A., (1999), **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Collins, R., (2016)., **Felsefelerin Sosyolojisi: Entelektüel Değişimin Global Teorisi** (Çev. Tufan Göbekçin), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- Coşkun, A., (2006), **1895-1898 Yılları Arasında Yayınlanan Meşveret Gazetesinin Transkript ve Değerlendirmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çadırcı, M., (2011), “Genel Çizgileriyle Ondokuzuncu Yüzyılda Diyarbakır”, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Anadolu Kentleri**, (ed. Tülay Ercoşkun), İstanbul: İmge.
- Çakır, H., (2002), **Osmanlıda Basın İktidar İlişkileri**, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çavdar, T., (1991), **İttihat ve Terakki**, İstanbul: İletişim.
- Çiğdem, A. (2007). “Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık**, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim., s. 68-73.
- Çukurova, B. ve Erantepli, B., (2008), “XIX. Yüzyılda Diyarbakır’ın Sosyal ve İdari Yapısı”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyum Kitabı II**, (ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstinh Tomenedal), Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği.
- Dağlar, O., (2008), “II. Meşrutiyetin İlanının İstanbul Basını’ndaki Yansımaları”, **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, S. 19, s. 141-160.
- Demolins, E.,(2016), **Anglo-Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?**, Oğuzhan Karadeniz vd. (ed.), Ankara: Pegem.
- Descamps, P., (1965), **DeneySEL Sosyoloji**, (çev. Nurettin Şazi Kösemihal), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Doğan, A., (2005), “Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası’nda Liberal Anlayış”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 7: Liberalizm**, (ed. Tanıl Bora & Murat Gültekingil), İstanbul: İletişim, s.75-83.
- Doğan, A., (2011), “Osmanlı Modernleşmesi, Fransız İhtilali ve Ahmed Şuayb Örneği”, **Liberal Düşünce**, C.16, S. 61-61, s. 77-96.
- Doğan, A., (2012), **Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm**, İstanbul: Küre Yayınları.
- Doğan, A. & Alkan, H., (2010), **Osmanlı Liberal Düşüncesi ve Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Doğan, İ., (1977), “Osmanlı Bilimsel Topluluklarının Türkiye’deki Bilim Eğitimine Etkileri”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakülte Dergisi**, C.26, S.1, s.131-149.

Doğan, İ., (2008), “Ahmet Cevdet Paşa”, **Türkiye’de Sosyoloji: İsimler-Eserler Cilt 1** (ed. M. Çağatay Özdemir), Ankara: Phoenix

Dölen, E., (2009), **Türkiye Üniversite Tarihi: Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Dumont, P., (2014a), “Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu”, **Selanik 1850-1918**, ed. Gilles Veinstein, (çev. Cüneyt Akalın), İstanbul: İletişim.

Dumont, P., (2014b), “Devrimci Günlerin Albümü”, **Selanik 1850-1918**, ed. Gilles Veinstein, (çev. Cüneyt Akalın), İstanbul: İletişim.

Durakbaşı, A., (2001), “Türkiye’de Sosyolojinin Kuruluşu ve Comte-Durkheim Geleneği”, **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek**, İstanbul: Metis, s. 98-115.

Durkheim, E., (2002), **İntihar**, (çev. Özer Ozankaya), İstanbul: Cem Yayınevi.

Durmuşoğlu, Y.G., (2013), **Türkçü Mustafa Suphi’nin Galiyev’in Milli Komünizm Fikrinden Etkilenmesi ve Anadolu’ya Yönelik Sosyalist Faaliyetleri**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi.

Duru, K. N., (1975), **Ziya Gökalp**, Ankara: MEB Yayınları.

Duru, K. N., (2017), **Hatıralar**, İstanbul: Altınordu.

Durukan, K. (2009), “Türk Liberalizminin Kökenleri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası**, (ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İstanbul: İletişim, s. 143-155.

Ebüzziya, Z., (1989), “Ahmet Rıza”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s.124-127.

Ege, N. N., (1977), **Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaları**, İstanbul: Fakülteler Matbaası.

Eğribel E. & Özcan, U., (2010), **Türk Sosyologları ve Eserleri**, İstanbul: Kitabevi.

Eğribel vd. (ed), (2016), **Türkiye’de Sosyoloji Üniversitede 101. Yıl**, İstanbul: Doğu Kitabevi.

Erbaş, H. (2015), “Türkiye’de Bedeller Ödemiş Bir Sosyolojik Düşünce Ustası: Sosyolog Behice Boran”, **Mülkiye Dergisi**, S. 39 (3), s. 5-58.

Erbaş, H. (ed.), (2017), **Sosyal Bilimler Tarihini Keşfediyor**, Ankara: Sentez Yayıncılık.

Erdoğan, A., (2013), **Yurt Dışı Eğitim ve Türk Modernleşmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ergan, N. G. (2000), “Prens Sabahattin’in Osmanlı Sosyal Yapısı Üzerine Görüş ve Önerileri”, **Türk Yurdu**, C.19-20, S. 148-149, s.105-116.

Ergan, N. G. (ed.), (2015), Türkiye’de Sosyolojinin 100. Yılı, **Sosyoloji Konferansları**, C. 2, S. 52.

Ergun, D., (1983), “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Sosyoloji ve Gelişmesi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.8, İstanbul: İletişim, s. 2160.

Ergun, D., (2010), **100 Soruda Sosyoloji Elkitabı**. Ankara: İmge.

Ergur, A., (2009), “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişmesinde Fransız Etkisi”, **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce C.9 Dönemler ve Zihniyetler**, (ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil), İstanbul: İletişim, s. 927-944.

Erişçi, L., (1941), Türkiye’de Sosyolojinin Tarihçesi ve Bibliyografyası, **Sosyoloji Dergisi**, C.2, S.1, s. 159-169.

Erişgil, M.E., (1984), **Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp**, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Eroğlu, N., (2008), **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, İstanbul: Ötüken.

Etil H.ve Demir M. (2014), “Pierre Bourdieu’nun Bilim Teorisine Katkısı: Alan Teorisi, Habitus” Cini ve Refleksivite Talebi”, **Cogito**, S. 76, s. 312-349.

Fazlı Necip, (1972[1925]), “Rumeli’yi Neden Kaybettik?”, **Hayat Tarih Mecmuası**, S. 2, s. 6-49.

Fesch, P., (1999), **Abdülhamid’in Son Günlerinde İstanbul** (çev. Erol Üyepazarcı), İstanbul: Pera.

Fındıkoğlu, Z. F., (1934), “Türkler’de İçtimaiyat Tarihçesi”, **İş**, C.1, S. 3-4, s. 146-170.

Fındıkoğlu, Z. F. (1961), **İçtimaiyat: Metodoloji Nazariyeleri**, 2. Cilt, İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Fındıkoğlu, Z. F., (1962), **Le Play Mektebi ve Prens Sabahattin**, İstanbul: Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği.

Gencer, A., İ. ve Arslan, A., (2004), **İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları**, İstanbul: İU Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Gencer, B., (2008), **İslam’da Modernleşme 1839-1939**, Ankara: Lotus Yayınevi.

Georgeon, F., (1986), **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, Ankara: Yurt Yayınları.

Georgeon, F., (2006), “Ulusal Hareketin İki Lideri: Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura”, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi** (çev. Ali Berktaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Georgeon, F., (2014), “Müslüman ve Dönme Selanik”, **Selanik: 1850-1918**, ed. Gilles Veinstein, (çev. Cüneyt Akalın), İstanbul: İletişim.

Gezgin, H. S., (1997), **Edebi Portreler**, İstanbul: Timaş Yayınları.

Giddens, A., (2014), **Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori** (çev. Tuncay Birkan), İstanbul: Metis.

Gorski, P. S. (ed.), (2015), **Bourdieu ve Tarihsel Analiz** (çev. Özlem Akkaya), Ankara: Heretik.

Gökalp, N., (1977), “Ağabeyim Ziya Gökalpın Hayatı”, **Ziya Gökalp Dergisi**, 2(6).

Gökalp, Z., (1968 [1923]), **Türkçülüğün Esasları**, 7. Baskı, İstanbul: Varlık Yayınları.

Gökalp, Z., (1976a [1904a]), “Küçük Seyahat III: Kışla Meydanı”, **Ziya Gökalp Makaleler I**, (ed. Şevket Beysanoğlu), İstanbul: MEB Basımevi, s. 7-10.

Gökalp, Z., (1976a [1907]), “Makale-i İktisadiyye”, **Ziya Gökalp Makaleler I**, (ed. Şevket Beysanoğlu), İstanbul: MEB Basımevi, s. 39-41.

Gökalp, Z., (1976a [1909a]), “Ziraat ve Zeamet”, **Ziya Gökalp Makaleler I**, (ed. Şevket Beysanoğlu), İstanbul: MEB Basımevi, s. 66-68.

Gökalp, Z., (1976a [1909b]), “Aşiretlerin Nizamname-i Mahsusla Takyidi”, **Ziya Gökalp Makaleler I**, (ed. Şevket Beysanoğlu), İstanbul: MEB Basımevi, s. 50-53.

Gökalp, Z., (1976a [1909c]), “Bir Devlet Nasıl Gençleşir?”, **Ziya Gökalp Makaleler I**, (ed. Şevket Beysanoğlu), İstanbul: MEB Basımevi, s. 88-90.

Gökalp, Z., (1976a [1909d]), “Türklük ve Osmanlılık”, **Ziya Gökalp Makaleler I**, (ed. Şevket Beysanoğlu), İstanbul: MEB Basımevi, s. 54-57.

Gökalp, Z., (1976a [1909e]), “Yeni Osmanlılar”, **Ziya Gökalp Makaleler I**, (ed. Şevket Beysanoğlu), İstanbul: MEB Basımevi, s. 62-65.

Gökalp, Z., (1976a [1909f]), “İlm-i İctima”, **Ziya Gökalp Makaleler I**, (ed. Şevket Beysanoğlu), İstanbul: MEB Basımevi, s. 48-49.

Gökalp, Z., (1999 [1911a]), “Eskiliğin Mukavemeti”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Ed. İsmail Parlatır & Nurullah Çetin), Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 106-109.

Gökalp, Z., (1999 [1911b]), “Bugünkü Felsefe”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Ed. İsmail Parlatır & Nurullah Çetin), Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 110-112.

Gökalp, Z., (1999 [1911c]), “Muhiddin Arabi”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Ed. İsmail Parlatır & Nurullah Çetin), Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 148-152.

Gökalp, Z., (1999 [1911d]), “Yeni Lisan ve İmla”, **Genç Kalemler Dergisi**, (Ed. İsmail Parlatır & Nurullah Çetin), Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 243-245.

Gökalp, Z., (1982a [1911e]), “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”, **Ziya Gökalp Makaleler II**, (ed. S. Hayri Bolay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 40-44.

Gökalp, Z., (1982a [1912]), “Rıza Tevfik’in Felsefesi”, **Ziya Gökalp Makaleler II**, (ed. S. Hayri Bolay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 60-73.

Gökalp, Z., (1981a[1913a]), “Halk Medeniyeti I: Başlangıç”, **Ziya Gökalp Makaleler VIII**, (ed. Ferit Ragıp Tuncor), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 5-7.

Gökalp, Z., (1981a[1913b]), “Halk Medeniyeti II: Resmi Teşkilat, Halk Teşkilatı“ **Ziya Gökalp Makaleler VIII**, (ed. Ferit Ragıp Tuncor), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 8-10.

Gökalp, Z., (1981a[1914]), “Felsefe ve İhtimiyat Şubesi”, **Ziya Gökalp Makaleler VIII**, (ed. Ferit Ragıp Tuncor), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 99-101.

Gökalp, Z., (1977[1915]), “Bir Kavmin Tedkikinden Takib Olunacak Usul”, **Ziya Gökalp Makaleler III**, (ed. M. Orhan Durusoy), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 3-16.

Gökalp, Z., (1976b [1918]), “Üç Cereyan”, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, (ed. İbrahim Kutluk), Ankara: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, s. 1-13.

Gökalp, Z., (1976b [1918]), “Hars Zümresi, Medeniyet Zümresi”, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, (ed. İbrahim Kutluk), Ankara: Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, s. 29-42.

Gökalp, Z., (1980 [1924]), “Yirminci Asrın En Mühim Müessesesi Gazetedir”, **Ziya Gökalp Makaleler IX**, (ed. Şevket Beysanoğlu), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 125-28.

Gökalp, Z., (1981b), **Ziya Gökalp Makaleler V**, (ed. Rıza Kardeş), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gökalp, Z., (1982b [1922a]), “Felsefi Vasiyetler :I, Babamın Vasiyeti”, **Ziya Gökalp Makaleler VII**, (ed. M. Abdülhaluk Çay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.95-97.

Gökalp, Z., (1982b [1922b]), “Felsefi Vasiyetler: II, Hocamın Vasiyeti”, **Ziya Gökalp Makaleler VII**, (ed. M. Abdülhaluk Çay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.98-102.

Gökalp, Z., (1982b [1922c]), “Refah mı Saadet mi?”, **Ziya Gökalp Makaleler VII**, (ed. M. Abdülhaluk Çay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.5-8.

Gökalp, Z., (1982b [1922d]), “Millet Nedir?”, **Ziya Gökalp Makaleler VII**, (ed. M. Abdülhaluk Çay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 226-231

Gökalp, Z., (1982b [1922e]), “Felsefi Vasiyetler: III, Pirimin Vasiyeti”, **Ziya Gökalp Makaleler VII**, (ed. M. Abdülhaluk Çay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.103-107.

Göksel, A. N., (1931), **Ziya Gökalp’ın Hayatı ve Malta Mektupları**, İstanbul: İkbâl Kütüphanesi.

kansu

Gövsâ, i.A., (1946), **Türk Meşhurları**, İstanbul: Yedigün Neşriyat.

Gündüz, M., (2008), “II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru”, **Doğu Batı**, S.45, 149-170.

Habermas, J. (2003), **Kamusalığın Yapısal Dönüşümü**, 5. Baskı, (çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar), İstanbul: İletişim.

Hanioğlu, M. S., (1981), **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet Ve Dönemi**, İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Hanioğlu, Ş., (1985). “Osmanlı Devleti’nde Meslek-i İctima Akımı”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi** (Ed. Murat Belge), İstanbul: İletişim, s. 382-86.

Hanioğlu, Ş., (1986), “Jön Türk Akımı İçinde Ziya Gökalp”, **Ziya Gökalp Dergisi**, c.7, S.34, s. 50-54.

Hanioğlu, Ş., (1988), “Abdullah Cevdet”, **İslam Ansiklopedisi**, C.1, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 90-93.

Hanioğlu, Ş., (1995), **The Young Turks in Opposition**, New York: Oxford.

Heyd, U., (1980), **Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri**, (çev. Cemil Meriç), İstanbul: Sebil Yayınevi.

Hızıroğlu, C. (1985), **The Durkhemian Influence on Gökalp’s Sociology and Nationalism**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: ODTÜ.

Hobsbawn, E. J., (1999), **Tarih Üzerine** (çev. Osman Akınhay), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Hüseyin Cahit, (1910), “Şuayb’in Cenazesinde”, **Servet-i Fünun**, C. 40, S.1020, s. 123-24.

İşıl, Y., (1986), **Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmua-i Fünun**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İşin, E., (1985), “Osmanlı Materyalizmi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi** Cilt 2, İstanbul: İletişim.

İhsanoğlu, E. (ed.), (1987), **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri**, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.

İhsanoğlu, E., (1993), “Darülfünun”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulfunun> (29.07.2018).

İhsanoğlu, E., (2010), **Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, İstanbul: İslam Konferansı Teşkilatı İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi (IRCICA).

İlkin, S., (1993), “Mehmed Cavid Bey”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 7. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 175-76.

İlyasoğlu, A., (1983), “Türkiye’de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:8, İstanbul: İletişim.

İlyasoğlu, A., (2001). “Türkiye’de Sosyolojinin Tarihini Yazmak: Bir Sorunlaştırma Ve Yaklaşım Önerisi”, **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek**, İstanbul: Metis, s. 81-97.

İmzasız, (1911a), “İçtimaiyatta Takip Edilecek Yol”, (Transkripsiyon: Dilek Arslan), **Yeni Felsefe Mecmuası**, S.8, s. 7-14.

İmzasız, (1911b), “Les reges De La Methode Sociologie” (E. Durkheim’in eserinin tenkidi), (Transkripsiyon: Dilek Arslan), **Yeni Felsefe Mecmuası**, S.8, s. 31-32.

İmzasız, (1911c), “İçtimaiyatta Tarde’in Mesleği” (İçtimaiyat, Tarde’in bu konudaki görüşleri ve sınıflandırması hakkında yazı), **Yeni Felsefe Mecmuası**, S.10, s. 16-22.

İmzasız, (1912a), “İçtimaiyatı Nasıl Anlamalıdır? (Batılı filozofların içtimaiyatın müstakil bir ilim olmasıyla ilgili düşünceleri) (Transkripsiyon: Dilek Arslan), **Yeni Felsefe Mecmuası**, S.12, s. 11-16.

İmzasız, (1976a [1909]), “İki Söz”, Peyman Gazetesi, **Ziya Gökalp Makaleler I**, (ed. Şevket Beysanoğlu), İstanbul: MEB Basımevi, s. 45.

İnalcık, H., (1968), “Türk İlimi ve M. Fuad Köprülü”, **Türk Kültürü**, C.6, S.65, s.289-294.

Jongerden, J., ve Verheij J. (ed.), (2015), **Osmanlı Döneminde Diyarbakir’de Toplumsal İlişkiler**, (çev. Ayşen Gür), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Jongerden, J., (2015), “Bölgede Seçkinlerin Şiddete Dayalı Karşılaşmaları: Milli İbrahim Paşa, Ziya Gökalp ve Diyarbakir’de 20. Yüzyıl Başında Siyasal Mücadele”, **Osmanlı Döneminde Diyarbakir’de Toplumsal İlişkiler**, (çev. Ayşen Gür), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Kabakcı, E., (2014), “Bir Yeniden Yorumlama Örneği: Ahmed Rıza’nın ‘Pozitivizm’i”, **Sosyoloji Dergisi**, C.3, S.28, s.27-58.

Kaçmazoğlu, B., (2001), **Türk Sosyoloji Tarihine Giriş: Ön Koşullar**, İstanbul: Birey Yayıncılık.

Kaçmazoğlu, B., (2011), **Türk Sosyoloji Tarihi II: II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e**, İstanbul: Kitabevi Yayıncılık.

Kaçmazoğlu, B., (2015), “Türkiye’de Sosyolojinin 100 Yıllık Birikimi Üzerine Bazı Tespitler”, **Sosyoloji Konferansları**, S.52, s. 29-55.

Kahraman, H. B., (2007), “Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık** (ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İstanbul: İletişim, s. 125-140.

Kanar, M., (ed.), **Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, İstanbul: Doğu Kitabevi.

Kansu, A., (2002), **1908 Devrimi**, 3. Baskı, (çev. Ayda Erbal), İstanbul: İletişim.

Kansu, A., (2009), “Prens Sabahaddin’in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakar Düşüncenin İthali”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, (ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İstanbul: İletişim, s. 156-165.

Kansu, A., (2016), **İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913**, (çev. Selda Somuncuoğlu), İstanbul: İletişim.

Karabekir, K., (2011), **İttihat ve Terakki**, 2. Baskı, İstanbul: YKY.

Karakoyunlu, Y., (1999), “İkinci Meşrutiyet Liberalizmi”, **Yeni Türkiye**, S. 25, s. 524-537.

Karakaş, M., (2010), “Bulunduğu Merkezler Bağlamında Ziya Gökalp”, **Türk Sosyologları ve Eserleri II**, (ed. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan), İstanbul: Kitabevi, s. 325-346.

Karal, E. Z., (2007), **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kars, H.Z., (1984), **Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu**, Ankara: Kaynak Yayınları.

Kayalı, K., (2003), **Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri**, İstanbul: İletişim.

Kayalı, K., (2005), **Düşüncenin Coğrafyası 1**, Ankara: Deniz Kitabevi.

Kayalı, K., (2008), “Bir Asırlık Sosyoloji Birikimi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 6, S. 11, s. 33-40.

Kayalı, K., (2015), “Bu Toplumun Ruhunu Anlayanlar ‘Sosyolog’ Olmayan Has Sosyologlar ve Siyasetin Göbeğindeki Ciddi Entelektüellerdir”, **Sosyoloji Konferansları**, S.52, s.463-481.

Kayalı, K., (2015), “Türkiye’de Sosyoloji Metinlerinin Dinamizmi Geçmişte Yatmaktadır”, **Ziya Gökalp Kitabı**, Ankara: Hece.

Keskin, N., (2009), “II. Meşrutiyet’te Yeni Düzen Arayışı: Mülkiye Mecmuası Üzerine Bir İnceleme”, **18. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kamu Yönetiminde Reform**, Ankara: TODAİE, s. 225-236.

Kırzıoğlu, M. F., (1956), **Yazılı Vesikalara Göre Ziya Gökalp Müzesi ve Ziya Gökalp**, Diyarbakır: Diyarbakır’ı Tanıtma Derneği.

Kızılkaya, S., (2013), **İttihat Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kiel, M., (2009), “Selanik”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/selanik>, 24.06.2018.

Klein, J., (2015), “Devlet, Aşiret, Sülale ve 20. Yüzyıl Başında Diyarbakir’i Ele Geçirme Yarışı”, **Osmanlı Döneminde Diyarbakir’de Toplumsal İlişkiler**, (çev. Ayşen Gür), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Klein, J., (2017), Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri, 3. Baskı, (çev. Renan Akman), İstanbul: İletişim.

Koçer, H. A., (1975), Türk Sosyologları I, Ankara: Türk Sosyoloji Tarihi Araştırmaları.

Koloğlu, O., (1985), “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, 1. Cilt, İstanbul: İletişim.

Korkmaz, A., (1994), **Ziya Gökalp: Aksiyonu, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri**, Ankara: MEB Yayınları.

Korlaelçi, M., (2014), **Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi**, 3. Baskı, Ankara: Kadim Yayınları.

Kuhn, T., (2008), **Bilimsel Devrimlerin Yapısı**, 8. Baskı, (çev. Nilüfer Kuyaş). İstanbul: Kırmızı.

Kuran, A. B., (1945), **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul: Tan Matbaası.

Kuran, A. B., (1948), **İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki**, İstanbul: Tan Matbaası.

Kuran, A. B., (2000), **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak.

Küçük, H., (1980), **Türk İslam Sosyal Düşünce Yapısı**, İstanbul: Fatih Yayınevi.

Le Play, F., (2017), **Seçilmiş Metinler**, Levent Ünsaldı (ed.), (çev. Ahmet Kerem Yılmaz), Ankara: Heretik.

Latour, B., (2008), “Tarde ve Toplumsalın Sonu”, (çev. Fırat Berksun, Emre Koyuncu, P. Burcu Yalım). **Tesmeralsekdiz**, S.3, s. 34-49.

M. Nermi, (1934), “Ziya Gökalp Etrafında Hatıralar I”, **İş Mecmuası**, S.3-4, s.177-189.

Mannheim, K. (2004). **İdeoloji Ve Ütopya**. Ankara: Epos.

Mardin, Ş., (2008), **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, 15. Baskı, İstanbul: İletişim.

Mardin, Ş., (2015). **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu** (çev. M. Türköne, F. Unan, İ. Erdoğan), İstanbul: İletişim.

Mardin, Ş., (2016a), “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, **Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2**, Dijital kitap, 1. Basım, 13. Baskı (ed. Mümtazer Türköne & Tuncay Önder), İstanbul: İletişim.

Mardin, Ş., (2016b), “Sosyolojiden Tarihe Bakmak”, **Tarihsel Sosyoloji** (ed. Elisabeth Özdalga), Ankara: Doğu Batı Yayınları, s.214-232.

Marshall, G., (2005), **Sosyoloji Sözlüğü**, (çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü), 2. Baskı, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Martindale, D., (2010), **The Nature of Sociological Theory**, London: Routledge.

Mazower, M., (2007), Selanik Hayaletler Şehri: Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950), (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: YKY.

Meriç, Ü., (1975), **Cevdet Paşa’nın Cemiyet ve Devlet Görüşü**, İstanbul: Ötügen Neşriyat.

Mert, N., (1983), **A Young Turk Journal: Terakki**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Merton, R., (2010), “Bilimin Normatif Yapısı”, **Bilim Sosyolojisi İncelemeleri** (ed. Bekir Balkız & Vefa Saygın Öğütle), Ankara: Doğu Batı, s. 165-179.

Mills, C. W., (2007), Toplumbilimsel Düşün (çev. Ünsal Oskay), İstanbul: Der Yayınevi.

Mulkay, M. J., (2010), “Bilimsel Gelişime Dair Üç Model”, **Bilim Sosyolojisi İncelemeleri** (ed. Bekir Balkız ve Vefa Saygın Öğütle), Ankara: Doğu Batı, s. 308-327.

Mühürdaroğlu, A., (2014), “**Turkish Sociology in a Sociology of Knowledge Perspective: The Double-Bind of Survival/Identity**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: ODTÜ.

Nüzhet Haşım, (2013[1918]), **Milli Edebiyata Doğru**, ed. Recep Duymaz, İstanbul: Akademik Kitaplar.

Odabaşı, İ.A., (2006), **II. Meşrutiyet Dönemi Basın ve Fikir Dünyasında Genç Kalemler Dergisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Odabaşı, A., (2012), **Osmanlı’da Sosyalizm Türkçülük ve İttihatçılık**, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Okyar, F., (1980), **Üç Devir’de Bir Adam**, İstanbul: Tercüman Yayınları.

Onaran, B., (2009), “Ahmet Mithat Efendi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, İstanbul :İletişim, s.170-180.

Oral, M. (2001), “Türkiye’de Romantizmin Kaynakları Bilgi Derneği ve Tetkik (Türkiyat) Encümeni”, **Folklor/Edebiyat**, C. 7, S. 26, s. 23-32.

Orhonlu, C., (1973), “**Edebiyat Fakültesinin Kuruluşu ve Gelişmesi (1901-1933) Hakkında Bazı Düşünceler**”, Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Özdalga, E. (ed.), (2016), **Tarihsel Sosyoloji**, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Özden, B.A., (2009), “Ahmet Rıza”, **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Cilt 1: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, 8. Baskı, İstanbul: İletişim, s. 120-125.

Özden, M., (1994), **Türk Yurdu Dergisi ve İkinci Meşrutiyet Devri Türkçülük Akımı (1911-1919)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara : Hacettepe Üniversitesi.

Özden, M., (2011), “Bir Halkçı Münevverler Platformu: Halka Doğru Dergisi (1913-1914)”, **Milli Folklor**, C. 23, S. 89, s. 109-119.

Özok-Gündoğan, N., (2015), “II. Meşrutiyet Devrimi’ne ‘Çevresel’ Bir Yaklaşım: Devrim Sonrası Diyarbakır’da Köylü Arzuhallerindeki Toprak Anlaşmazlıkları”, **Osmanlı Döneminde Diyarbakır’de Toplumsal İlişkiler**, (çev. Ayşen Gür), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Parla, T., (1993), **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Parlatır, İ. & Çetin, N., (ed.), (1999), **Genç Kalemler Dergisi**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Petrosyan, Y. A., (1974), **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, (çev. Mazlum Beyhan), İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Polat, N., (2000), “İctihad”, **İslam Ansiklopedisi**, C.21, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 446-448.

Prens Sabahattin, (2013), **İttihat ve Terakki’ye Açık Mektuplar: Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? ve İzahlar**, (ed. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul: DBY Yayınları.

Punch, K. F., (2005), **Sosyal Araştırmalara Giriş** (çev. Dursun Bayrak vd.), Ankara: Siyasal Kitabevi.

Ramsaur, E. E., (1972), **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, (çev. Nuran Ülken), İstanbul: Sander Yayınları.

Quataert, D., (2014), “Fabrika Bacalarından Tüten İlk Dumanlar”, **Selanik 1850-1918**, (ed. Gilles Veinstein), İstanbul: İletişim.

Sakallı, F., (2005), **Bilgi Mecmuası’nın Fikri ve Edebi Bakımdan Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.

Sapiro, G., (2015), “Yapısal Tarih ve Kriz Analizi: İkinci Dünya Savaşı’nda Fransa’da Edebiyat Alanı”, **Bourdieu ve Tarihsel Analiz** (çev. Özlem Akkaya), Ankara: Heretik.

Sarımay, Y., (1993), **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Savoye, A., (2011), “Le Play Okulu”, Sosyolojik Düşünce Sözlüğü, Massimo Borlandi vd. (ed.), (çev. Bülent Arıbaş), İstanbul: İletişim.

Saygılı, H., (2012), **1905 Rus Devriminin Osmanlı İmparatorluğuna Etkileri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Schuerkens, U., (2001), “**The Congresses of The Internatinal Institute of Sociology From 1894 to 1930 and the Intenationalization of Sociology**”, Councillor of the IIS Board, <http://www.swedishcollegium.se/iis/pdf/iishistory.pdf>, 16.07.2018.

Szacki, J., (1975), “‘Schools’ in Sociology”, **Information (International Social Science Council)**, C. 14, S. 2, s.173-182.

Selçuk, M., (2010), **İstanbul Darülfünun Edebiyat Şubesi (1900-1923)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Sertel, Z., (2015), **Hatırladıklarım**, İstanbul: Can Yayınları.

Sevgi, A. & Özcan, M., (Ed).,(2005), **Prof. Dr. Ali Canip Yöntem’in Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri**, Konya: Sözler Basım Yayın.

Sezer, B., (1989), “Türk Sosyologları ve Eserleri”, **Sosyoloji Dergisi**, C.3, S.1, s.1-96.

Shils, E.,(1966), “Opposition in the New States of Asia and Africa”, **Government and Opposition**, 1(2), 175-204.

Shils, E., (1970), “Tradition, Ecology and Instituion in the History of Sociology”, **Daedalus**, C.99, S.4, s.760-825.

Siler, A., (1992), **Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun (1863-1933)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Skocpol, T. (ed.), (2014), **Tarihsel Sosyoloji**, 4. Basım, (çev. Ahmet Fethi), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Soyyer, Y., (1996), **Türk Sosyolojisinin Başlangıcında Bedi Nuri: 1872-1913**, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Soyyer, Y., (2008), “Bedi Nuri (1872-1913)”, **Türkiye’de Sosyoloji İsimler Eserler I**, (ed. Çağatay Özdemir), Ankara: Phoenix.

Sönmez, E., (2012), **Ahmed Rıza: Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Sucu, İ., (2014), **Türk Sosyoloji Tarihinde ‘Sosyal Bilim’ Ekolü**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi.

Şapolyo, E. B., (1943), **Ziya Gökalp İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi**, Ankara: İbrahim Berkalp Kitabevi.

Şapolyo, E., B., (1974), **Ziya Gökalp İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi**, 2. Baskı, Ankara: İnkılap ve Aka Kitabevleri.

Şemsettin Sami, (2017), **Kamus-ı Türki**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Şentürk, R., (2000), “Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, S.4, s.133-171.

Şuayb, A., (2005), **Hayat ve Kitaplar**, (ed. Erdoğan Erbay), Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.

Taglia, S., (2015), **Intellectual and Reform in the Ottoman Empire: The Young Turks on the Challenges of Modernity**, London: Routledge.

Tahrir Heyeti, (1911), “Yeni Hayat”, **Yeni Felsefe Mecmuası**, (Transkripsiyon: Dilek Arslan), S.9, s. 6-13.

TALİD, (2008), Türk Sosyoloji Tarihi, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.6, S. 11.

Tanpınar, A. H., (1988), **19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

Tanyol, C., (2014 [1947]), “İçtimai Monografi Hazırlıkları: Prens Sabahaddin”, **İÜ Sosyoloji Dergisi**, C.2, S.4-5, s.145-175.

Tanyu, H., (1981), **Ziya Gökalp Kronolojisi**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Taştan, F., (2016), “Yeni Felsefe Mecmuası: Modern Felsefi Gençliğin Gözü ile Okumak”, **Gençlik Araştırmaları Dergisi**, C.4, S.9, s.115-137.

Tekeli, İ. ve İlkin, S., (1977), "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısı ve Belirleyiciliği ", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ankara: Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, s. 362-67.

Tekeli, İ ve İlkin, S., (1999), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Temir, A., (1987), **Yusuf Akçura**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Temo, İ., (1987), **İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları**, (ed. Bülent Demirbaş), İstanbul: Arba Yayınları.

Timur, T., (2000), **Toplumsal Değişme ve Üniversiteler**, Ankara: İmge Kitabevi.

Timur, T., (2009), “Mekteb-i Mülkiye, Modernleşme ve Özgürlük Kavgası 1859-1923”, **Mülkiye Dergisi**, S. 265, s. 181-218.

Tiryakian, E. A. (ed.), (1971), “**The Phenomenon of Sociology: A Reader in the Sociology of Sociology**”, New York: Appleton-Century- Crofts.

Tokluoğlu, C. (2013), **Ziya Gökalp ve Türkçülük**, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 68, No.3, s.113-139.

Tolga, O., (1949), **Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri**, İstanbul: İÜ İctimaiyat Enstitüsü Neşriyatı.

Toprak, Z., (1984), “Halka Doğru Gidenler”, **Toplum ve Bilim**, S. 24, s. 69-81.

Toprak, Z., (1985), “II. Meşrutiyet’te Fikir Dergileri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 1, (Murat Belge ed.), İstanbul: İletişim.

Toprak, Z., (1987), “Türk Bilgi Derneği ve Bilgi Mecmuası”, **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri [Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu I]**, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 247-254.

Toprak, Z., (1988), “İktisat Tarihi”, **Türkiye Tarihi**, Cilt 3 (ed. Sina Akşin), İstanbul: Cem Yayınevi, s. 191-242.

Toprak, Z., (2009). “Osmanlı’da Toplumbilimin Doğuşu”. **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 1: Tanzimat Ve Meşrutiyet’in Birikimi**, İstanbul: İletişim, s.310-327.

Toprak, Z., (2013a), **Türkiye’de Popülizm 1908-1923**, İstanbul: Doğan Kitap.

Toprak, Z., (2013b), “Türkiye’de Durkheim Sosyolojisinin Doğuşu”, **Toplumsal Tarih**, S. 238, s. 22-32.

Toprak, Z., (2014), **Türkiye’de Millî İktisat 1908-1918**, İstanbul: Doğan Kitap.

Tunaya, T. Z. (1960). **Türkiye’nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**. İstanbul: Yedigün Matbaası.

Tunaya, Z. T., (1988), **Türkiye’de Siyasî Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, 1. Cilt, 2. Baskı, İstanbul: İletişim.

Tunaya, T. Z., (1989), **Türkiye’de Siyasî Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, 3. Cilt, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Tunaya, T. Z., (2000), **Türkiye’de Siyasî Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, 3. Cilt, İstanbul : İletişim.

Tunaya, T. Z., (2016). **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler**, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tunçay, M., (1990), “Siyasal Tarih (1908-1923)”, **Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980**, (yay. yön. Sina Akşin), İstanbul: Cem Yayınevi.

Turner, B. S., (2014), **Klasik Sosyoloji** (çev. İdil Çetin), İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Türk, E. B., (2005), **Zekeriya Sertel’in Dergiciliği**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Türkdoğan, O., (1987), **Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Tütengil, C. O., (1956), **Ziya Gökalp Üzerine Notlar**, İstanbul: Türk Sosyoloji Cemiyeti Yayınları.

Uçman, Z., (2003), “Bilgi Mecmuası Üzerine”, **Tarih ve Toplum**, C. 40, S. 237, s. 4-6.

Ülger, M., (2008), “19. Yüzyıl Osmanlı Fikir Hayatına Konakların Yeri”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.13, S.1, s. 197-206.

Ülken, H.Z., (1932), **Umumi İctimaiyat**, İstanbul: Galatasaray Talebe Sandığı Yayınları.

Ülken, H. Z., (1992), **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 3. Baskı, İstanbul: Ülken Yayınları.

Üstel, F., (1997), **Türk Ocakları (1914-1931): İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği**, İstanbul: İletişim.

Vargas, E. vd. (2008), “The Debate Between Tarde and Durkheim” **Society and Space**, S. 26, s. 761-777.

Varlık, B., (1985), “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.1, s. 112-125.

Verheij, J., (2015), “Diyarbakir ve 1895 Ermeni Krizi”, **Osmanlı Döneminde Diyarbakir’de Toplumsal İlişkiler**, (çev. Ayşen Gür), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Waxweiler, M. E., “Solvay İctimaiyyat Müessesesinin Metodu”, **Yeni Felsefe Mecmuası**, (Transkripsiyon: Dilek Arslan), S. 9, s. 25-32.

Woolgar, S., (2010), “Toplumsal Bilim İncelemelerinde Çıkarlar ve Açıklama”, **Bilim Sosyolojisi İncelemeleri** (ed. Bekir Balkız ve Vefa Saygın Öğüt), Ankara: Doğu Batı, s. 386-415.

Y. F., (1912), “İctimaiyatı Nasıl Anlamalıdır?” (Tarde ve E. Durkheim’in düşüncelerinin ayrıldığı noktalar hakkında tavsiye eden yazı), **Yeni Felsefe Mecmuası**, (Transkripsiyon: Dilek Arslan), S.13, s.24-31.

Yalman, A. E., (1997), **Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, Cilt 1, (2. Baskı), İstanbul: Pera Yayıncılık.

Yerasimos, S., (1975), **Az gelişmişlik sürecinde Türkiye Cilt 3: Tanzimattan I. Dünya Savaşına**, (çev. Babür Kuzucu), İstanbul: Gözlem Yayınları.

Yöntem, A. C., (1962), “Devirlerden Hatıralar”, **Yakın Tarihimiz**, C.1, S.1, s. 3-5.

Yüce, N., (1989), “Yusuf Akçura (1876-1935)”, **İslam Ansiklopedisi**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, C.2, s. 228-229.

Zürcher, E. J. (2016). **Milli Mücadelede İttihatçılık**. İstanbul: İletişim.

İnternet siteleri

www.tdk.gov.tr

<https://islamansiklopedisi.org.tr>

<http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>

EKLER

EK-1: DÖNEM KRONOLOJİSİ

Yıl	Olay
1889	İttihad-ı Osmani örgütünün kurulması (daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alacak) Ahmet Rıza'nın Paris'e gitmesi
1890	Doğu Anadolu'da güvenliği sağlamak amacıyla Hamidiye Alaylarının kurulması
1891	Servet-i Fünun dergisinin yayımlanmaya başlaması
1894	Ahmet Rıza'nın İttihad-ı Osmani örgütüne dahil olması ve örgütün isminin Osmanlı İttihat ve Terakki olarak değiştirilmesi Ziya Gökalp'in intihar teşebbüsü ve Abdullah Cevdet'le tanışması
1895	A. Rıza'nın Meşveret'i yayımlamaya başlaması
1896	Ziya Gökalp'in Baytar Mektebine kayıt olarak İstanbul'da gelmesi
1899	Prens Sabahattin'in Paris'e gelmesi Yusuf Akçura'nın Paris'e gelmesi Gökalp'in Baytar Mektebini bitirmeden Diyarbakır'a dönmesi
1900	Darülfünun'un kurulması
1902	I. Jön Türk Kongresi Jön Türklerin A. Rıza ve P. Sabahattin cephelerine ayrılması Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet (TŞAMC) cemiyetinin kurulması A. Rıza cephesinin Şura-yı Ümmet dergisini yayımlamaya başlaması
1904	A. Cevdet'in İttihat'ı yayımlamaya başlaması Yusuf Akçura'nın "Üç Tarzı Siyaset" metnini yazması
1906	Prens Sabahattin'in Terakki dergisi yayımlanmaya başlaması Doğu Anadolu ayaklanmaları
1907	II. Jön Türk Kongresi

1908

23 Temmuz	Meşrutiyetin ilanı
22 Ağustos	TŞAMC ile OİTC'nin birleşmesi
2 Eylül	Prens Sabahattin'in yurda dönmesi
14 Eylül	Prens Sabahattin yanlısı Ahrar Fırkasının kurulması
Ekim	Yusuf Akçura Mısır'dan İstanbul'a gelmesi
5 Ekim	Bosna-Hersek'in kaybedilmesi, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi
6 Ekim	Girit'in Yunanistan'a bağlandırığını ilan etmesi
Kasım	İTC'nin ilk kongresi (Gizli şekilde Selanik'te yapılmış)
Kasım-Aralık	Genel seçimler
17 Aralık	Meclis-i Mebusanın açılması
28 Aralık	Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuasının ilk sayısının yayımlanması.
Aralık 1908	Türk Derneği'nin kurulması

1909

13 Nisan	31 Mart vakası
27 Nisan	Abdülhamit'in tahtan indirilmesi
28 Haziran	Gökalp'in Peyman gazetesini çıkarmaya başlaması
6 Eylül	Gökalp, İTC Kongresine katılmak üzere Diyarbakır'dan ayrılması
Kasım	İTC İkinci Kongresi (Gizli şekilde Selanik'te yapılmış)
	Türk Derneği dergisinin yayımlanmaya başlaması

1910

30 Ocak	Ahrar Fırkasının feshedilmesi
14 Nisan	Hüsün ve Şiir'in yayın hayatına girişi (Genç Kalemlerin öncülü)
Ekim	İTC 3. Kongresinde Gökalp'in Merkez-i Umumiye seçilmesi
Kasım	Genç Kalemlerin yayın hayatına girişi
	Ahmet Şuayb "Hayat ve Kitaplar"ı yayımlaması

	Ahmet Şuayb'ın ölümü

1911

7-23 Mart	Gökalp'in Ali Canip'le tanışarak Genç Kalemler ekibine dahil olması
14 Nisan	Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye mecmuasının son sayısının yayımlanması
31 Ağustos	Türk Yurdu Cemiyeti'nin kurulması
29 Eylül	Trablusgarp Savaşının başlaması
30 Eylül	İTC Kongresi
5 Kasım	İtalya'nın Trablusgarp'ı topraklarına kattığı ilan etmesi
21 Kasım	Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurulması
30 Kasım	Türk Yurdu dergisinin yayımlanmaya başlaması
Aralık	İTC'nin 4. Kongresi
Aralık	İstanbul ara seçimlerini muhalif HİF kazanması

1912

Ocak sonu	Sopalı seçimler
Mart	Gökalp'in Ergani Maden Sancağından mebus seçilmesi
25 Mart	Türk Ocağının kurulması
Nisan	Ziya Gökalp'in Selanik'ten İstanbul'a dönmesi
18 Nisan 1912	Gökalp'in eğitim bakanlığı teklifini reddetmesi
6 Mayıs	Büyük Arnavutluk ayaklanması
Mayıs- Haziran	Muhalif <i>Halaskar Zabitan</i> Grubunun kurulması
Ağustos	İTC hükümetinin düşürülmesi Meclisin feshedilmesi İTC'lilerin tutuklanması
Eylül	Ziya Gökalp'in Türk Yurdu ekibine dahil olması
2 Ekim	I. Balkan Savaşının başlaması
15 Ekim	Genç Kalemlerin son sayısının yayımlanması

9 Kasım	Yunan birliklerin Selanik'e girişi
1913	
23 Ocak	Babıali baskını (İTC'nin yönetimi tamamen ele geçirmesi)
30 Mayıs	Balkan Savaşı sona ermesi
Mayıs	Darülfünun reformunun yürürlüğe girmesi
11 Haziran	Mahmut Şevket Paşa suikastı
10 Ağustos	Edirne'nin geri alınışı
Ekim	İTC 6. Kongresi (Açıkça bir siyasal parti olması)
Kasım	Bilgi Mecmuasının yayımlanmaya başlaması
16 Aralık	Ziya Gökalp'in Edebiyat Fakültesinde sosyoloji dersi vermeye başlaması
	Bedi Nuri'nin Basra'da göreve giderken yolda öldürülmesi
	Prens Sabahattin'in "Türkiye Nasıl Kurtulur?"u yazması
	Ziya Gökalp'in "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" makale serisinin yayımlanması
1914	
Ekim	I. Dünya Savaşının başlaması
	İslam Mecmuasının çıkarılması
1915	
	İktisadiyat Mecmuası çıkarılması
	Milli Tetebbular Mecmuasının çıkarılması
1916	
7-28 Eylül	İTC 7. Kongresi
	Muallim Mecmuasının çıkarılması
1917	
	İTC'nin son hükümeti iş başında
	İçtimaiyat Mecmuası çıkarılması
	Yeni Mecmuanın çıkarılması

1918	
30 Ekim	Mondros Mütarekesinin imzalanması
1 Kasım 1918	Son İTC Kongresi İTC Hükümeti ve İTC yöneticilerini istifası
5 Kasım	İTC'nin feshedilmesi
	Prens Sabahattin'in Türkiye Nasıl Kurtulabilir?'i yayımlaması
1919	Gökalp'in Malta'ya sürülmesi

EK 2: DÜŞÜNCE ÇEVRELERİ VE ÜYELERİ

JÖN TÜRK ÇEVRESİ

İsim	Yaşam	Doğum yeri	Eğitim	Meslek	Eser/yayın	Kavram / İlgilendiği alan /Ders verdiği alan	Siyasi /Entelektüel Yatkinlıklar
Ahmet Rıza	1858-1930	İstanbul	Galatasaray Lisesi Grignon Ziraat Mektebi (Paris-1884)	Politikacı Gazete ve dergi yayıncılığı	Meşveret	Nizam ve terakki Sosyal evrim Geri kalmışlık ve ilerleme	Pozitivizm Merkeziyetçilik Emperyalizm karşıtlığı
Abdullah Cevdet	1869-1932	Malatya	Kuleli Askeri Tıbbiye Lisesi Mektebi Tıbbiye	Doktor Gazete ve dergi yayıncılığı	İçtihat	Sosyal ahlak Kitlelerin psikolojisi (Le Bon) Toplum doktoru	Batıcılık Ansiklopedist Biyolojik materyalist Sosyal Darwinist
Prens Sabahattin	1878-1948	İstanbul	Saray'da eğitim almıştır.	Hanedan üyesi	Terakki Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?	İlmi içtima Şahsi teşebbüs Ademi merkeziyet Bireyci/cemaatçi toplum ayrımı	Ademi merkeziyetçilik Liberalizm Science Sociale Ekolü

RUSYA TÜRKLERİ

İsim	Yaşam	Doğum yeri	Eğitim	Meslek	Eser/yayın	Kavram / İlgilendiği alan /Ders verdiği alan	Siyasi /Entelektüel Yatkınlıklar
Yusuf Akçura	1876-1935	Simbir (Rusya)	Kuleli Askeri Lisesi Harbiye Mektebi Ecole le Libre des Sciences Politques	Gazete ve dergi yayıncılığı Akademisyen	Osmanlı Devleti Kurumlarının Tarihi Üzerine Bir Deneme (Tez) Üç Tarz-ı Siyaset (Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük)	Tarihsel, iktisadi analiz Sosyolojiye karşı tarihi önceleyen bir yaklaşım Sosyal tarih Kurumlar tarihi	Türkçülük
Hüseyinzade Ali	1864-1940	Salyan (Azerbaycan)	Petersburg Fizik-Matematik Fakültesi Mektebi Tıbbiye	Doktor Akademisyen Gazeteci		Türk-İslam-Batı sentezinin ilk savunucusu	Turancılık

SELANİK ÇEVRESİ

İsim	Yaşam	Doğum yeri	Eğitim	Meslek	Eser/yayın	Kavram / İlgilendiği alan /Ders verdiği alan	Siyasi /Entelektüel Yatkınlıklar
İsmail Suphi					Sosyoloji Nedir? (Makale serisi-Hüsün ve Şiir Dergisi)	İlmi içtimaiye	Solidarizm

Mustafa Suphi	1882-1921	Giresun	Hukuk Mektebi Ecole le Libre des Sciences Politques	Hukukçu Politikacı Gazeteci	Sosyoloji Nedir? (C. Bougle çevirisi)-İlk sosyoloji kitabı çevirisi		Solidarizm Komünizm (1914 sonrası)
Ali Canip	1887-1967	İstanbul	Fransız Mektebi Hukuk Mektebi	Eleştirmeni Şair Yazar Akademisyen		Dilde sadeleşme Yeni lisan	Türkçülük
Ömer Seyfettin	1884-1920	Balıkesir	Mekteb-i Harbiye	Asker Yazar		Dilde sadeleşme	Türkçülük
Mustafa Nermi	1890-	Rumeli	Selanik Hukuk Mektebi Paris'e sosyoloji okumak üzere gönderilmiş			Antropoloji Sosyoloji	Evrimci sosyal teori Sosyal Darwinizm
Suphi Ethem	-1922		Askeri Baytar Mektebi		İçtimaiyat (1911, Manastır)	Doğa bilimleri Bilim tarihi Antropoloji	Materyalizm Evrim Sosyal Darwinizm
Ziya Gökalp	1876-1924	Diyarbakır	Diyarbakır Mülki İdadisi Baytar Mektebi (bitirememiştir)	Sosyolog Akademisyen	Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak	İçtimaiyat	Türkçülük Solidarizm
Zekeriya Sertel	1890-1980	Selanik	Selanik-İstanbul Hukuk Mektebi 1914 Sorbonne Sosyoloji (eğitim yarım kalıyor) 1919 ABD Kolombiya	Gazeteci	Yeni Felsefe Mecmuası	Yeni Hayat hareketi	Türkçülük Batıcılık Sosyal Darwinizm

			Üniversitesi gazetecilik				
İSTANBUL ÇEVRESİ							
ULUM-I İKTİSADİYE VE İÇTİMAİYE MECMUASI ÇEVRESİ							
İsim	Yaşam	Doğum yeri	Eğitim	Meslek	Eser/yayın	Kavram / İlgilendiği alan /Ders verdiği alan	Siyasi /Entelektüel Yatkinlıklar
Mehmet Cavit	1875-1926	Selanik	Mülkiye Mektebi	Politikacı İktisatçı	İlm-i İktisat İhsaiyat (İstatistik)	İktisat İstatistik Maliye	Liberalizm
Bedi Nuri	1872-1913	İstanbul (Arap kökenli)	Mülkiye Mektebi	Bürokrat		Kamu idaresi Ulum-ı içtimaiye	Evrimci ve organizmacı sosyal teori
Ahmet Şuayb	1876-1910	İstanbul	Vefa Lisesi Hukuk Mektebi	Memuriyet Akademisyen	Hayat ve Kitaplar	Ulum-ı içtimaiye	Pozitivizm Evrimci ve organizmacı sosyal teori, Le Play'in coğrafi belirlenimciliği Tarde'nin taklit teorisi
DARÜLFÜNUN ÇEVRESİ							
İsim	Yaşam	Doğum yeri	Eğitim	Meslek	Eser/yayın	Kavram / İlgilendiği alan /Ders verdiği alan	Siyasi /Entelektüel Yatkinlıklar
İsmail Hakkı (Baltacıoğlu)	1886-1978	İstanbul	Vefa Lisesi Darülfünun Tabiiye	Eğitimci Yazar	Sosyoloji (1934)	Eğitim Bilimleri Meslek eğitimi	

			Şubesi	Politikacı		Eğitim sosyolojisi	
Köprülü Mehmet Fuat	1890-1966	İstanbul	Darülfünun Hukuk Şubesi (tamamlanmamış)	Edebiyatçı Eğitimci Politikacı	Türk Edebiyatı Tarihinde Usul	Edebiyat- Edebiyat Tarihi Tarih Sosyoloji (ilm-i cemiyet) Türkiyat	Türkçülük karşıtken 1912'den itibaren Türkçü ekibe dahil oluyor.
Necmettin Sadık	1890-1953	Isparta	Mekteb-i Sultani (1910) Lyon Üniversitesi Sosyoloji (1914)	Akademisyen Gazeteci Politikacı	İçtimaiyat Mecmuası	İçtimaiyat	Türkçülük
Ahmet Emin Yalman	1888-1972	Selanik	İstanbul Alman Lisesi Columbia Üniversitesi	Darülfünun müderris muavini Gazetecilik	Modern Türkiye'nin Gelişmesinin Basın Yoluyla Ölçülmesi (Tez)	İletişim İstatistik	Batıcılık Liberalizm
Mehmet Emin Erişirgil	1891-1965	İstanbul	Mülkiye Mektebi	Akademisyen Politikacı	Dergah	Felsefe Bergson felsefesi	Pozitivizm karşıtlığı Pragmatizm
Halim Sabit	1883-1946	Kazan (Rusya)	Darülfünun İlahiyat Şubesi (1910)	Eğitimci	İslam Mecmuası	İlahiyat	İslamcılık Türkçülük
Hüseyin Ragıp	1890-1955	Rodos (Yunanistan)	Darülfünun Hukuk Şubesi (1910)	Eğitimci Gazeteci	Muallim Mecmuası		

EK-3: KARŞILAŞTIRMALI KRONOLOJİ

1890'lar -1908 Dönemi											
İstanbul	Anadolu	Yurtdışı									
1889- İttihad-ı Osmani²⁰¹ Üyeleri: İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Hüseyinzade Ali, Mehmet Reşid, İshak Sukuti 1891- Servet-i Fünun çevresi 1901-Ahmet Şuayb'in Tarde ve Durkheim'dan bahseden makalesinin Servet-i Fünun'da yayımlanması	1890- Güvenliği sağlamak amacıyla Doğu Anadolu'da Hamidiye Alaylarının kurulması 1894-Ziya Gökalp'in Abdullah Cevdet tanışması 1896-Gökalp'in Baytar Mektebine kayıt olarak İstanbul'a gelmesi. 1899-Gökalp'in Diyarbakır'a dönmesi 1906-1907 Anadolu Ayaklanmaları- Gökalp Diyarbakır Telgraf Hareketinin lideri	1889- Ahmet Rıza'nın Paris'e gitmesi 1894-Ahmet Rıza'nın İTC'ye lider olarak dahil olması 1895-Ahmet Rıza'nın Meşveret'i yayımlamaya başlaması 1899 –Prens Sabahattin'in Paris'e kaçması 1899-Yusuf Akçura'nın Paris'e gitmesi 1902 Jön Türk Kongresi (Paris) <table border="1"> <tr> <td>Ahmet Rıza</td> <td rowspan="4">X</td> <td>Prens Sabahattin</td> </tr> <tr> <td>Osmanlı İTC</td> <td>TŞAMC</td> </tr> <tr> <td>Meşveret</td> <td>Terakki</td> </tr> <tr> <td>Merkeziyet</td> <td>Ademi Merkeziyet</td> </tr> </table> 1904- Abdullah Cevdet'in İçtihat'ı yayımlamaya başlaması (Cenevre) 1906-Prens Sabahattin'in Terakki'yi yayımlamaya başlaması 1907-II. Jön Türk Kongresi	Ahmet Rıza	X	Prens Sabahattin	Osmanlı İTC	TŞAMC	Meşveret	Terakki	Merkeziyet	Ademi Merkeziyet
Ahmet Rıza	X	Prens Sabahattin									
Osmanlı İTC		TŞAMC									
Meşveret		Terakki									
Merkeziyet		Ademi Merkeziyet									

²⁰¹ Daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyetine evrilecek ilk grup.

1908-1912		
İstanbul	Anadolu-Diyarbakır	Balkanlar-Selanik
1908		
23 Temmuz - Meşrutiyetin ilanı 22 Ağustos - TŞAMC ile İTC'nin birleşmesi 2 Eylül-Prens Sabahattin'in yurda dönmesi 14 Eylül-Sabahattin yanlısı Ahrar Fırkasının kurulması Ekim-Yusuf Akçura'nın İstanbul'a dönmesi Kasım-Aralık- Genel seçimler (İTC'nin zaferi) 17 Aralık- Meclis-i Mebusan'ın açılması 28 Aralık- UIIM'nın yayımlanmaya başlaması Aralık- Türk Derneği'nin kurulması	OİTC Diyarbakır Şubesinin resmi olarak kurulması Gökalp'in Diyarbakır gazetesinde yazılarının yayımlanması Ziya Gökalp'in dayısı Pirinççizade Arif Bey'in Diyarbakır milletvekili olarak meclise girmesi Aralık- Gökalp İTC müfettişi olarak atandı.	5 Ekim-Bosna-Hersek'in kaybedilmesi, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi 6 Ekim- Girit'in Yunanistan'a bağlanması Kasım- İTC'nin ilk kongresi (Gizli şekilde Selanik'te yapılmıştır)
1909		
İstanbul	Diyarbakır	Balkanlar-Selanik
13 Nisan- 31 Mart Olayları 27 Nisan- Padişah II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi Nisan- Prens Sabahattin'in tutuklanması ancak kısa sürede serbest bırakılması Nesli Cedid Kulübünün kurulması Türk Derneği dergisinin yayımlanmaya başlaması	Ocak-Gökalp'in İTC Viranşehir kongresine müfettiş sıfatıyla sunduğu raporla İTC yönetiminin dikkatini çekmesi Nisan-Meşrutiyet karşıtlarının tepkisel hareketinin Gökalp tarafından yatıştırılması 28 Haziran-Gökalp'in Peyman gazetesini çıkarmaya başlaması 12 Temmuz- Girit'in işgaline karşı protesto hareketlerinin gerçekleştirilmesi 6 Eylül- Gökalp'in İTC Kongresine katılmak üzere Diyarbakır'dan ayrılması	Selanik İşçi Kulübünün açılması 24 Temmuz- Selanik Sosyalist Federasyonunun kurulması Kasım- II. İTC Kongresi

1910		
30 Ocak-Ahrar Fırkasının feshedilmesi	18 Temmuz Gökalp'in eğitim müfettişi olarak atanması	Nisan-Arnavutluk isyanı 14 Nisan- Hüsün ve Şiir dergisinin yayın hayatına girişi (GK'nın öncülü)
Ahmet Şuayb'in Hayat ve Kitaplar'ı yayımlaması Ahmet Şuayb'in ölümü		Ekim- 3. İTC Kongresinde Gökalp'in Genel Merkez üyeliğine seçilmesi Kasım-Genç Kalemler'in yayın hayatına girişi
1911		
İstanbul	Selanik	
14 Nisan- UİİM'nin son sayısının yayımlanması 31 Ağustos-Türk Yurdu Cemiyeti'nin kurulması Nesli Cedit Kulübünün kapatılması 21 Kasım- Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurulması 30 Kasım- Türk Yurdu dergisinin yayımlanmaya başlaması Aralık- İstanbul ara seçimlerini muhalif HİF'nin kazanması	Mart- Gökalp'in Ali Canip ile tanışarak Genç Kalemler ekibine dahil olması Eylül- Trablusgarp Savaşının başlaması üzerine Aralık- 4. İTC Kongresi	
1912		
Ocak-Sopalı seçimler 25 Mart- Türk Ocağının kurulması Nisan-Gökalp'in GK ekibi ile birlikte İstanbul'a dönmesi 18 Nisan-Gökalp'in eğitim bakanlığı teklifini reddetmesi Mayıs-Haziran Muhalif Halaskar Zabitan Grubunun kurulması Ağustos-İTC hükümetinin düşürülmesi Meclisin feshedilmesi İTC'lileri tutuklanması Eylül- Gökalp'in Türk Yurdu ekibine dahil olması	Mart- Gökalp'in Ergani Maden Sancağında mebus seçilmesi Nisan-Gökalp'in Selanik'ten ayrılması 6 Mayıs- Büyük Arnavutluk ayaklanması 2 Ekim- I. Balkan Savaşının başlaması 15 Ekim-Genç Kalemler'in son sayısının yayımlanması 9 Kasım- Yunan birliklerinin Selanik'e girişi	

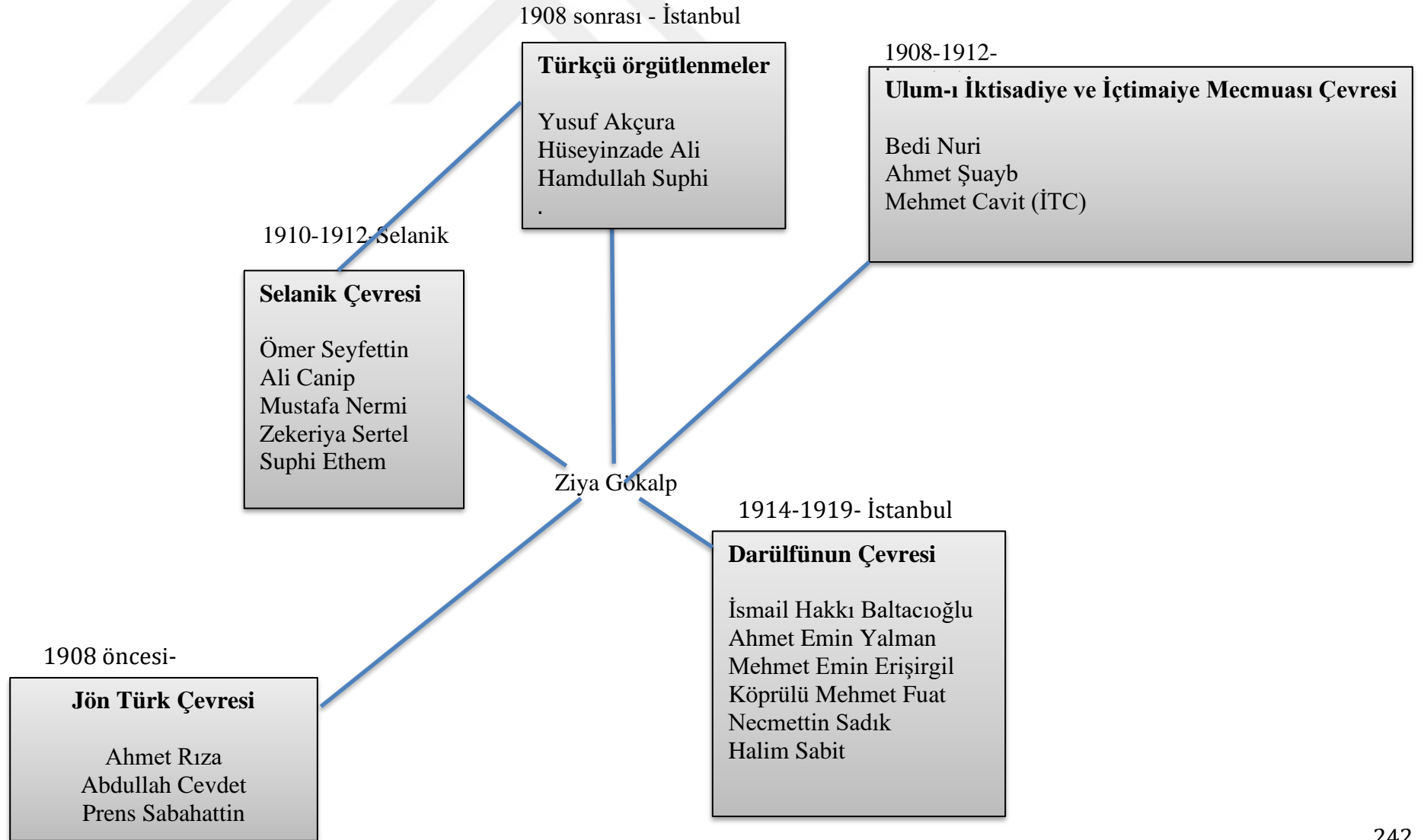
1913

İstanbul

23 Ocak- Babıali Baskını (İTC'nin yönerimi tamamen ele geçirmesi)
Prens Sabahattin'in Paris'e kaçması
Ekim – 6. Kongresi ile İTC'nin açıkça siyasal bir parti olması
Kasım- Bilgi Mecmuasının yayımlanmaya başlaması
16 Aralık-Gökalp'in Darülfünun Edebiyat Fakültesi kadrosuna dahil olması
Bedi Nuri'nin Basra'ya göreve giderken yolda öldürülmesi
Prens Sabahattin'in "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?" başlıklı yazısını yazması.
Ziya Gökalp'in "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" makale serisinin Türk Yurdunda yayımlanması

EK 4: DÜŞÜNCE ÇEVRELERİ VE İLİŞKİLER

ÖZET

TÜRKİYE’DE SİYASET VE DÜŞÜNCE ÇEVRELERİ İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA SOSYOLOJİK DÜŞÜNCENİN OLUŞUMU VE ZİYA GÖKALP

Bu çalışma sosyolojinin bir disiplin olarak kurumsallaşması sürecinde Türkiye’de sosyolojik bilgi üretimini siyaset ve düşünce çevreleri ilişkisi bağlamında analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bunu yaparken dönemin siyasi ve toplumsal arka planı diyebileceğimiz makro düzeyle, düşünce çevreleri ve aktörler arasındaki işbirliği, uyum, çatışma ve örgütlenme gibi ilişki biçimlerini birlikte ele alarak ilişkisel ve tarihsel bir anlatı kurmayı, böylelikle Türkiye’de sosyolojinin oluştuğu yolları serimlemeyi hedeflemektedir.

Türkiye’de sosyolojik düşüncenin doğduğu evrede temel hedefi “memleketi kurtarmak” olan farklı sosyolojik perspektiflere sahip kimi farklı düşünce çevreleri ortaya çıkmıştır. Bu düşünce çevreleri, dönemin başat siyasi aktörü İttihat ve Terakki’nin etkisiyle biçimlenen siyasal ve düşünsel alanda mücadele içinde sosyolojinin gelişim çizgisini belirlemiştir. Düşünce çevreleri ve öne çıkan isimler dönemin iktidarları ile kurdukları ilişkiler bağlamında alanda konumlanmış olmakla birlikte, ilişki ağları görüldüğünden daha karmaşıktır.

Çalışmada, dört tarihsel aralıkta ve dört coğrafi merkezde ele alınan ilişkiler o dönem yazılan metinler üzerinden ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve sosyolojik düşüncenin ortaya çıktığı makro ve mikro bağlam betimlenmiştir. Bu anlamda sosyolojik düşüncenin gelişiminde kişisel çabalardan çok kolektif etkilerin ve güçlü örgütlenmelerin etkili olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca sözü edilen ilişkilerin izi sürüldüğünde Ziya Gökalp’in merkezde olduğu bir ilişkiler ağının ortaya çıktığı

görülmüştür. Gökalp'in bu merkeziliği dönemin iktidarı İTC ile yakın bağının yanı sıra, kişisel serüvenindeki ayrıntılarla ve benimsediği farklı stratejilerle ilişkilidir.

Anahtar kelimeler: Türkiye'de sosyoloji, Ziya Gökalp, düşünce çevresi, İttihat ve Terakki, ilişkisellik.

ABSTRACT

THE FORMATION OF SOCIOLOGICAL THOUGHT IN TURKEY AND ZİYA GÖKALP IN THE CONTEXT OF THE RELATIONSHIP OF POLITICS AND CIRCLE OF IDEAS

This study aims to analyze the sociological knowledge construction in Turkey in the context of relations between politics and circle of ideas during the institutionalization of sociology as a discipline. Moreover, it also aims to establish a relational and historical narrative and thus expose the ways that led to the birth of sociology in Turkey by contextualizing the political and sociological background of the period and the forms of relations between circle of ideas and actors in terms of the cooperation, compatibility, conflict, and organization among them.

Different intellectual circles with various sociological perspectives that revolved around the main objective of “saving the Ottoman Empire” emerged during institutionalization of sociology. These intellectual circles determined the future development of sociology struggling in a political and social field that was influenced by the Committee of Union and Progress, which was the principal political actor of the period. Although intellectual circles and the prominent figures were situated based on their relations with the authorities of the period, the relationship network was more complicated than it seemed.

This study analyzed the relations in detail based on the texts written in this period and described the macro and the micro context in which the sociological thought emerged. In this sense, it was found that the development of the sociological thought was dependent more on collective effects and strong organization than individual efforts. Also, these relations led to a network of relations in which Ziya Gökalp was at the center. This centrality of Ziya Gökalp is related to particularities of his personal

journey and the different strategies that he embraced as well as his close connection with the CUP.

Keywords: Sociology in Turkey, Ziya Gökalp, circle of ideas, Committee of Union and Progress, relationality

